

E számunk szerzői

Csapody Tamás (PhD, Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet,
jogász, szociológus, történész),
Keglevich Kristóf (Budapesti Fazekas Mihály Gimnázium, tanár),
Kulcsár Beáta (Eötvös Loránd Tudományegyetem, tudományos segédmunkatárs
Sipos András (PhD, Budapest Főváros Levéltára, főlevéltáros)

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

*Közjegyzői tanúisítvány Budapest Székesfőváros 1914. évi „német” kölcsöne
kötvényeinek sorsolásáról a Tanácsköztársaság idején, 1919. június 24.*

Lelőhely: Budapest Főváros Levéltra IV.1420.d. 23. doboz

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány

Nyomta és kötötte: Kódex Könyvgyártó Kft.

ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXVI. évfolyam

2019. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szent-pétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő) szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

SIPOS ANDRÁS

BUDAPEST I. VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI KÜLFÖLDI KÖLCSÖNEINEK RENDEZÉSE 1922–1925

A párizsi tárgyalások és a bázeli konferencia

A főváros 1910–1914 között városfejlesztési célokra három nagy, külföldi bank-konzorciumtól felvett kölcsöne („angol”, „francia” és „német” kölcsön) a korona értékvesztése következtében megfizethetetlen adóssághegygé duzzadt. A békeszerződés hatályba lépéséig (1921. július 26.) az ellenséges államok irányában hátralékosná vált adósságot elvileg államközi elszámolás útján kellett rendezni, míg az ez utánra érvényes követelések bármikor teljes összegben perelhetők és behajthatók voltak. A rendezés érdekében az első tapogatózó tárgyalásokra 1922 júniusában került sor. Mivel a főváros az adott körülmények között nem tudott olyan törlesztési ajánlatot tenni, amely a hitelezők szemében tárgyalási alapul szolgálhatott, azt a taktikát igyekezett követni, hogy formálisan tárgyal, és a jó szándékot demonstráló javaslatokkal húzza az időt a nemzetközi politikai és gazdasági légkör kedvező változásáig, lehetőség szerint kihasználva a különböző hitelezői csoportok közötti ellentéteket. A hitelezők számára viszont — már csak az ügyfélkörükbe tartozó kötvénytulajdonosok türelmetlensége okán is — prioritás volt a fizetés mielőbbi felvétele, miközben az adósság egy részének elengedését elvi alapon is kizártnak tartották. A francia féllel novemberben Budapesten zajlott megbeszélés szakításhoz közeli ellenéges légkörben ért véget.¹

A decemberben esedékes párizsi forduló előtt a főváros vezetése beszorított helyzetben találta magát: a kormány határozottan elvárta a megegyezést, már csak azért is, mert éppen ebben az időszakban kezdett érdemben foglalkozni az államháztartás szanálását célzó nagy külföldi kölcsön megszerzésének előkészítésével. A kölcsön fedezeteként számba jövő állami bevételeket a békeszerződés értelmében jóvátételi zálogjog terhelte, ezért először is el kellett érni ennek feloldását. Világos volt, hogy e tekintetben döntő jelentőségű Franciaország állásfoglalása, és komoly aggodalmat okozott, hogy a főváros kölcsöne körüli szakítás

1 Az 1922 novemberéig tartó előzményekről lásd *Sipos András*: Kísérletek Budapest I. világháború előtti külföldi kölcsöneinek rendezésére 1919–1922. In: Fons 25. (2018) 4. 505–525. p., (a továbbiakban *Sipos*, 2018), http://www.fonsfolyoirat.hu/szamok/documents/2018_4.pdf (utolsó megtekintés 2019. november 4.)

kihatással lehet a jóvátételi kérdésre. A kormány ugyanakkor újabb anyagi elkötelezettséget nem kívánt vállalni a főváros érdekében, sőt 1923-ra éppen újabb, addig az államkassza által viselt terheket készült áthárítani mintegy 2,5 milliárd korona nagyságrendben.²

Az is egyértelmű volt, hogy a különböző hitelezői csoportok árgus szemekkel figyelik egymást, nehogy valamelyikük kedvezőbb elbánásban, igényeinek nagyobb arányú kielégítésében részesülhessen. A párizsi tárgyalások alapjául a franciák által még nyáron átadott terv szolgált. Az 1914 óta felgyűlt hátralék teljes megfizetéséhez ragaszkodtak, amelyet 10 év alatt törlesztendő és ez alatt 4%-al kamatozó új kötvényadóssággá alakították volna át. A fennmaradó tőketartozás törlesztését az eredeti törlesztőterv szerint kellett volna folytatni, a francia fél némileg engedni csak a kamatokból lett volna hajlandó, a korona-árfolyam alakulásától függő lépcsőzéssel. Ha a magyar fél ezt elfogadja, csak ezen az alapon lehetett megegyezni a másik két kölcsönről is.³ Ennek mindhárom kölcsönre történő kiterjesztése (az 1914. évi kölcsön német csoportjának követelését a város álláspontja szerint csak inflálódott papírmárkaértékben véve tekintetbe) a számítások szerint mintegy 3 milliárd koronát igényelt. Az előkészítés alatt álló új költségvetésben tehát 5-6 milliárd korona⁴ teljesen új teherre kellett fedezetet keresni.

Párizs előtt tisztázni kellett, hogy a hátralék tőkésítésén alapuló ún. „funding-terv” alapján való megegyezés mintegy 3 milliárdra becsült terhe előteremthető-e, és fel kellett mérni elfogadtatásának politikai lehetőségeit is. A rendkívüli gazdasági és politikai súlyú kérdés érdemi előkészítésére alig 10-12 nap állt rendelkezésre. A városházi erőviszonyok, a Wolff-párt formailag háborítatlannak tűnő egyeduralma ellenére, a júniusi országgyűlési választások óta képlékenyek voltak. A liberális és szociáldemokrata ellenzék átütő sikere a Keresztény Községi Párt összeomlásának lehetőségét vetítette előre az 1923 végéig esedékes községi választásokon. Wolff és pártjának törzse az országos politikában a bethleni kormányzással mind egyértelműbben szembeforduló Gömbös Gyula törekvéseihez húzott. A kormánynak azonban nem volt olyan városházi garnitúrája, amely a siker reményével vehette volna fel a harcot a „vörös rém” ellen. Wolffék

2 Az alkalmazottaknak háborús és egyéb rendkívüli segélyek címén fizetett illetménykiegészítés fedezése mellett a továbbiakban a fővárosra várt az addig állami előlegekből finanszírozott inségakciók (liszt-, zsír-, burgonya-akciók) forgótőkéjének előteremtése is.

3 Sipos, 2018. 519–520. p.

4 Novemberi koronaárfolyamon mintegy 12-13 millió aranykoronának megfelelő, a teljes 1922. évi költségvetés nagyságrendjét megközelítő összeg.

szerették volna elérni a törvényhatósági bizottság 1923 végén lejáró mandátumának meghosszabbítását, ez azonban függvényévé vált a Bethlen és a szélsőjobboldal közötti, ekkor még bizonytalan kimenetelű nagy taktikai csatának. A kereszténypárton belül pedig megindult a mozgolódás azon politikusok körében, akik a menekülés útját egy „szélsőséges” fajvédőktől és keresztényszocialistáktól megszabaduló polgári középpárt megteremtésében látták, amely alkalmas Bethlen politikájának fővárosi képviselőjére.⁵

Ilyen körülmények között meglehetősen ijesztően hatottak azok a kiváló politikai támadási célpontot nyújtó elképzelések, melyeket Csupor József pénzügyi tanácsnok egyelőre bizalmas formában terjesztett a kölcsönügyi bizottság elé az újabb bevételek előteremtéséről. A kölcsönök rendezésével kapcsolatos 3 milliárdot a villamosvasúti menetjegyek darabonként 5 koronás, a Budapestre szállított szén minden mázsájának 10 koronás, valamint a gáz és az áram megadóztatásával, illetve a fogyasztási adók és a városi vám emelésével hozta volna be. Az alkalmazottak segélyeit a vigalmi adó, a szállodaadó, a helypénzek és díjak emelésével fedezte volna, és miután ez távolról sem lett volna elég, felvetette, hogy a benyújtott kérvényeket az állami mellett fővárosi bélyegilletékkel is róják meg. Az inségakció céljára a kereskedelmi forgalomba hozott liszt, só és cukor megadóztatása, valamint a vágatási díjak emelése merült fel.⁶

A városvezetés elérkezettnek látta az időt, hogy a közgyűlési ellenzéket is bevonja a kölcsönügy előkészítésébe. Folkusházy Lajos alpolgármester a kizárólag kereszténypártiakból álló pénzügyi bizottságban⁷ jelezte: „[...] teljesen kizártnak tartom, hogy a képviselőnek egy része a felelősséget ilyen hatalmas teher vállalására saját vállaira vegye. [...] Hogyha a közgyűlésen száz párt van, akkor kötelességem mind a százat felhívni, hogy a képviselőit ebben a kérdésben nevezze meg, hogyha van neki valamely okosabb javaslata, mondja meg kellő

5 *Ignác Károly*: Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban. Bp., 2013. 57–82. p. (a továbbiakban *Ignác*, 2013); *Gergely Jenő*: A Keresztény Községi (Wolff) Párt (1920–1939). Bp., 2010. 94–103. p. (a továbbiakban *Gergely*, 2010); *Szentgáli Zsolt*: A Keresztény Községi Párt történetéhez. In: *Múltunk*, 47. (2002.) 1. 209–212. p.; *L. Nagy Zsuzsa*: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Bp., 1972. 56–58. p.

6 BFL (= Budapest Főváros Levéltára) IV.1403.s. (= Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága. Kölcsönügyi albizottság jegyzőkönyvei 1921–1927) II. kötet, 1922. november 28. 73–88. p.

7 Az ellenzéket a törvényhatósági bizottság 1920. évi újjáalakulása óta kihagyták valamennyi bizottságból.

időben.”⁸ Az egyeztetést a felelősség megosztásán túl egy másik szempont is indokolta: a kiutazó delegáció számára a városvezetés széles mozgásteret szeretett volna biztosítani az alkudozásokhoz, ezért a közgyűléstől teljes felhatalmazást kívánt kérni erre vonatkozóan anélkül, hogy a határozat a kötetendő megállapodás tartalmát illetően bármiféle konkrét megkötést tartalmazna. A francia ajánlatok számszerű adatait szigorúan bizalmasan kívánták kezelni, és fontosnak tartották, hogy a nyilvánosság előtt az ellenzék se feszegetse a részleteket, egyik terv ellen se hangozzanak el olyan éles hangvétellű felszólalások, amelyek a franciák számára presztízsszempontból is megnehezítenék a visszavonulást. Sipőcz november 29-re bizalmas megbeszélésre hívta az ellenzéki pártvezéreket. A demokraták azonban elzárkóztak ez elől, kijelentették, hogy amíg sérelmeiket, különösen a bizottságokból való kirekesztésüket nem orvosolják, nem hajlandók a többséggel együttműködni. Rassay Károly liberális pártja részéről — hasonló elvi álláspont fenntartásával — Glücksthal Samu jelent meg, rajta kívül a pártonkívüli Éber Antal és a nemrégiben alakult kicsiny Gazdaságpolitikai Párt képviselői vettek részt.⁹

Az ellenzék ekkor kapott első ízben autentikus felvilágosítást a kölcsönök körüli tényleges helyzetről, és bár csak „méréskeltebbnek” számító képviselői voltak jelen, nem vállaltak semmiféle előzetes elkötelezettséget a közgyűlés „sima” lebonyolítására.¹⁰ A liberális ellenzék pártjai viszont egymás között megállapodtak a követendő magatartásról: nem hagyják jóvá a tanács addigi eljárását, mindkét addigi francia javaslatot elfogadhatatlannak minősítik, és erőteljesebb ellenállást fognak követelni.¹¹ A december 6-i közgyűlésen ennek megfelelően jártak el. Vezérszónokuk Éber volt, aki megismételte korábbi javaslatát,¹² miszerint az üzemek és hasznát hajtó ingatlanok 50%-ának átengedése lehetne a rendezés alapja, és határozati javaslatában kimondani kívánta, hogy a kölcsönszolgálattal járó terheket lehetőleg nem a lakosságra hárítják, hanem az üzemek és a vagyon „kommerciális” kezelése révén teremtik elő. A demokraták részéről Baracs Marcell azt tartotta elfogadhatónak, hogy az állam vállalja át az egész adósságrendezést, a város pedig „teherbíró képessége mértékében” részletekben

8 BFL. IV.1420.e. (Tanácsi, majd polgármestgeri ügyosztályok gyűjteményes iratai. A székesfővárosi kölcsönök iratainak gyűjteménye) I. doboz. A Pénzügyi Bizottság 1922. november 20-i ülését követő zárt ülés jegyzőkönyve.

9 Pesti Hírlap, 1922. november 30. 1. p.; Az Ujság, 1922. november 30. 1. p.

10 BFL IV.1403.s. II. kötet 1922. november 29.

11 Fővárosi Hírlap, 1922. december 6. 1. p.

12 Sipos, 2018. 516–517. p.

térítse vissza.¹³ A közgyűlés kereszténypárti többség által elfogadott határozata a franciákkal szemben nem kötötte meg a delegáció kezét, leszögezte viszont, hogy az „eddig kijelölt módozatok bármelyike a fővárosra és annak polgárságára elviselhetetlen terheket róna”, ezért „törvényes szavatossága alapján” az államnak is részt kell vállalnia.¹⁴ Wolff a közgyűlésen rukkolt ki annak bejelentésével, hogy az előző éjszaka folyamán megállapodás jött létre a pénzügyminiszterrel, és sejteni engedte, hogy az a hátralékok átvállalására vonatkozik.¹⁵ Valójában Kállay csupán szóbeli ígéretet tett, amelynek érvényesítése a jövő kérdése volt. A nyilvánosságra hozott határozat mellett a pénzügyi bizottság Wolff javaslatára egy bizalmas instrukciót is elfogadott a küldöttség számára. Ebben a franciák által novemberben előterjesztett tervet, mely a főváros ingatlanvagyonának egy részvénytársaság útján történő értékesítéséből teremtette volna elő a tőketörlesztés fedezetét,¹⁶ tárgyalási alapként is elfogadhatatlannak minősítette. Előírta számára, hogy a „funding-terven” igyekezzen jelentős enyhítéseket elérni; amennyiben egyszeri összeg lefizetésével nagyobb kedvezmények biztosíthatók, erre a célra javasolhat értékesíthető ingatlanokat; és mindenekelőtt sürgősen próbáljon érintkezésbe lépni az angolokkal és őket megnyerni egy kedvezőbb megállapodásnak.¹⁷

A városvezetés elsősorban újfent az angol–francia ellentétbe vetette reményeit. Érzékelhető volt, hogy az angolok aggódva figyelik, hogy a franciák magukhoz ragadták a kezdeményezést, és december 1-jén a Lloyds Bank levélben tiltakozott bármely más hitelezői csoport előnyben részesítése ellen.¹⁸ A londoni követségtől is sokat ígérő üzenet érkezett: Rechnitzer magyar zsidó származású citybeli bankár azt javasolta, hogy a főváros az angol ellenvetésekre hivatkozva kérje a december 14-i értekezlet elejtését és az összes hitelezőkkel való együttes tárgyalást, amely későbbi időpontban volna megtartandó Londonban, tekintettel arra, hogy az angol követelések jelentik a legtetemesebb összeget.¹⁹ A város vezetése úgy döntött, hogy Wolff még Párizs előtt utazzon Londonba, és próbálja meg elérni, hogy az angolok maguk lépjenek közbe a franciáknál a párizsi érte-

13 FK (=Fővárosi Közlöny) 1922. 55. (december 15.) 2773–2809. p.

14 BFL IV.1403.a. 1848/1922. kgy.

15 FK 1922. 55. (december 15.) 2800. p.

16 Sipos, 2018. 522–523. p.

17 BFL IV.1407.b. (= Tanácsi ügyosztályok központi irattára) 4025/1922-VI.

18 BFL IV.1420.e. 1. doboz

19 MNL OL (= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) K 69 (= Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai Osztály iratai) 1922 – 108. t. – 122.390.

kezlet elhalasztása érdekében.²⁰ A küldöttség Teleszky János volt pénzügyminiszter mint kormány megbízott és Sipőcz Jenő polgármester vezetésével december 13-án érkezett Párizsba. Még aznap megjelentek az angol hitelezők megbízottai, és biztosítékot követeltek, hogy a franciákkal kötendő megállapodás nem fogja kedvezőtlenebb helyzetbe hozni a többieket. Két nap múlva Wolff azzal a hírrel csatlakozott a küldöttséghez, hogy az angolok a párizsi tárgyalásokba nem fognak a magyarok által óhajtott módon beavatkozni, az egyezség végleges jóváhagyása előtt azonban fenntartják a beleszólás jogát. Ennek az álláspontnak a párizsi angol megbízottak a tárgyalások folyamata alatt is többször nyomatékosan kifejezést adtak.²¹

A főváros küldöttsége így kénytelen-kelletlen belebocsátkozott az érdemi tárgyalásokba. Alapul a franciák által nyáron átadott „funding-terv” szolgált, amelyen az alábbi főbb módosításokat próbálták elérni: a hátralékok tőkésítésével kibocsátott fundingkötvények törlesztési ideje 10 helyett 15 év legyen és kamatozásuk ne 4%-kal, hanem ugyanazzal a frank-korona értékaránynak megfelelően alakuló kamatlépcsőzéssel történjék, mint az eredeti kölcsön jövőben esedékes kamatainál, ahogy azt a főváros még a júniusi megbeszélésen a számára kedvezőbb táblázat szerint előterjesztette. Az 1923–1924. évekre külön könnyítést kértek. Legfontosabb kívánságuk az volt, hogy a város által fizetendő évi összes terhet koronában maximálják, és ha az nem fedezi a szükséges frankösszeget, a különbözettel a város maradhasson hátralékban addig, amíg a pénzérték változása lehetővé teszi a megszabott koronaösszegeből való kiegyenlítést. A franciák ragaszkodtak a fundingcímletek 4%-os le nem szállítható kamatozásához, a jövőben esedékes kamatok fokozatos skálájára előterjesztett magyar indítványról pedig ezúttal sem voltak hajlandók tárgyalni, bár az adott körülmények között az is érezhető könnyebbséget jelentett, hogy a minimális fokozatnál, 0,02 frank alatti koronaárfolyam esetén, megelégedtek szelvényenként 3 frankkal az eredetileg javasolt 3,15 helyett. A fizetési kötelezettség koronában történő maximálása a leghatározottabb elutasításba ütközött, mindössze abba mentek bele, hogy ha a főváros koronaterhe a magyar valuta további romlása folytán kétszeresére emelkedne annak, amit az egyezmény aláírásakor kitesz, kérhesse az újratárgyalást.²² Az egyezmény ezen elvek alapján december 21-re megszületett. A város képviselői az aláírási jegyzőkönyvhöz nyilatkozatot csatoltak, amely szerint „nagyon

20 BFL IV.1403.s. III. kötet 1922. december 7.

21 BFL IV.1409.a. (= Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Elnöki bizalmas iratok) 233/1922.; FK 1923. 23. (május 18.) Melléklet 1–2., 8., 25–27. p.

22 FK 1923. 23. (szeptember 18.) Melléklet 5–23. p.

tartani attól, hogy abban az esetben, ha a koronának a francia frankhoz viszonyított árfolyama az egyezség aláírásakor fennálló árfolyamnál lényegesen kedvezőtlenebbül alakulna, a Város nem lesz abban a helyzetben, hogy összes külföldi tartozásaiból eredő valamennyi kötelezettségének a külföldi címletbirtokosokkal szemben eleget tehessen. Kéri tehát már most, hogy amennyiben ez a lehetőség — amelynek kikerülésére Budapest városa egyébként a lehetőséghez képest bizonyára törekedni fog — mégis beállana, a Város ne vádoltassék szerződésszegéssel.²³ A főváros kikötötte a visszalépés jogát arra az esetre, ha 1923. március 1-jéig más külföldi hitelezői a szerződés ellen óvást emelnek, vagy ugyanezen időpontig nem sikerül a többi kölcsönre vonatkozóan is ugyanilyen jellegű egyezséget kötnie. Ugyanakkor rögzítették, hogy amennyiben a többi kölcsönről a hitelezők számára előnyösebb megállapodás születik, akkor ezek a kedvezmények a francia kölcsön címletbirtokosait is megilletik. Az aláírási jegyzőkönyv ehhez a cikkelyhez külön értelmezést fűzött, melynek alapján nem minősült nagyobb előny nyújtásának az, ha az angol hitelezők eredeti követelésük névértékéhez képest fontban arányos kielégítést kapnak.²⁴

A városvezetés álláspontja az volt, hogy csak akkor támogatja a párizsi egyezmény ratifikálását, ha a pénzügyminiszter ígérete szerint az államkassza átvállalja a hátralékok tőkésítéséből eredő terhet. Ennek feltételezésével a megállapodást sikerként értékelték: a másik fél előzetes fenyegetéseivel szemben a nyári ajánlat feltételei nem súlyosbodtak, hanem enyhültek, és az állami szavatosság kilátásba helyezésével sikerült elkerülni vagyon vagy jövedelem zálogként való leköttetését is. Amennyiben a hátralékokból eredő fundíngkötvények után az állam fizet, a városnak az egyezség 1923-ban mindössze 180 millió koronába kerül, ami fokozatosan emelkedve, 1927/1928-ra éri el az 560 millió koronás maximumot. Az összes külföldi kölcsönre ennek háromszorosát feltételezve ez a legsúlyosabb évben is 2 milliárd koronán belül lesz a várt 3 milliárd helyett.²⁵

A franciák nagy súlyt helyeztek arra, hogy az 1923. május 1-jei kamatessékességgel már teljesítsék az első fizetéseket a kötvénytulajdonosoknak. A fővárost szorította az idő: meg kellett állapodnia az angolokkal és a németekkel, úgy, hogy mindezt március 1-ig a franciák is jóváhagyhassák az egyenlő elbánás szempontjából. A párizsi egyezmény által előírt arányos kielégítést nem volt egyszerű teljesíteni, hiszen a frank fonthoz viszonyított értéke ekkor harmada volt a háború előttinek. Ha az angoloknak fontban nyújtanak az eredeti adóssághoz

23 Uo. 23. p.

24 Uo. 19. p. (Barátságos egyezség 16. és 20. cikk), 21–22. p. (Aláírási jegyzőkönyv III. pont)

25 BFL IV.1407 b. 4028/1922-VI.; BFL IV.1403. s. III. kötet 1922. december 28.

viszonyítva annyit, mint a franciáknak frankban, az a városi háztartás számára aránytalanul súlyosabb terhet jelent. A főváros sürgette az angol bankoknál a tárgyalás megindítását, jelezve, hogy olyan kiegyezésre számít, „amely nem fog reánk magyar koronákban aránylagosan nagyobb terhet róni, mint a francia egyezés”.²⁶ Elképzelésük szerint az arányosítás bázisául a kölcsönök aktuális valutaértéke helyett azok eredeti koronaértéke szolgált volna. Ezt úgy valósították volna meg, hogy a fotttartozást a békebeli 25-ös árfolyamon frankra számítják át. A tárgyalási taktikát úgy tervezték, hogy először az átváltási árfolyam tekintetében tesznek engedményeket, és amennyiben az angolok a végsőkéig ragaszkodnak a fontalaphoz, ennek fejében a franciáknál lényegesen kedvezőbb feltételeket kell kicsikarni.²⁷

Az angolok addig húzták az időt, míg a Sipőcz által vezetett küldöttség, a meghívást be nem várva, január végén kiutazott Londonba. Az első tapogatózó megbeszéléseken kitűnt, hogy az angolok frankalapon egyezkedni sem kívántak. Egyrészt azért, mert a két valuta viszonyában további, számukra kedvező eltolódásra számítottak, másrészt az aktuális árfolyamnál kedvezőbb átváltás részükről tőkeengedményt jelentett volna, ami felfogásuk szerint hátrányba hozta volna őket a franciákkal szemben, és ellentmondott volna a háborús tartozások kérdésében általában követett politikájuknak. A magyar delegáció hivatalos formában már fontalapú, a párizsi egyezményhez hasonló konstrukciójú rendezésre tett ajánlatot, melyben azt kérte, hogy mind a hátralékot, mind a tőketartozást negyedére értékeljék le, és a font koronaértékét, annak tényleges esésétől függetlenül, maximálják 15.000 koronában. Néhány napi várakoztatás után kapták meg az angol elutasító választ. Az egyezkedésnek tere sem maradt, mivel az angolok kinyilvánították azt az elvi álláspontjukat, hogy a hitelezők részesedét a mindenkorai árfolyamok alapján kell megállapítani. Ahhoz, hogy ez a főváros háztartási kalkulációját ne borítsa fel, a franciák számára a párizsi egyezményben már biztosított összeget kellett volna alaposan leszállítani, amire semmiféle kilátás nem volt. Az angolok hivatalosan is átnyújtották a párizsi egyezmény elleni tiltakozást, és a város képviselőit közös hitelezői értekezlet előkészítésére hívták fel. Megjelölték a szerintük reális új tárgyalási alapot is, amely a magyar küldöttség számára az előzmények után kellemesen hangzott: a város összes adósságát koronára kell átszámítani, és meghatározni egy évi koronaösszeget, amelyet a város egy közös alapba fizetne be (példálózva megemlítették, hogy a tartozások 50%-ának elengedéséből kiindulva lehetne az összeget meghatározni), és időköz-

26 FK 1923. 23. (május 18.) Melléklet 28. p.

27 BFL IV.1403.s. IV. kötet, 1923. január 16., Uo. január 19.; FK 1923. május 18. Melléklet 35. p.

zönként, a mindenkori váltóárfolyamoknak megfelelően osztanák fel a hitelezők között. A főváros képviselői rendelkezésre bocsátható évi összegként 1 milliárd koronát jelöltek meg.²⁸

A küldöttség hazaindulását megelőzően a londoni svájci követség tolmácsolta az 1914. évi kölcsönben érdekelt Schweizerischer Bankverein üzenetét, hogy informálásuk végett álljanak meg Bázelen. A főváros küldöttei, az alkalmat kihasználva, a svájciak közbenjárását kérték a közös értekezlet megtartása érdekében. Albert Koechlinhez, a Svájci Bankárok Szövetségének elnökéhez irányították őket, aki azonnal el is vállalta az értekezlet megszervezését.²⁹ A városvezetés a londoni út eredményét végső soron kedvezőnek tartotta, úgy értékelte, hogy hátvédet nyert a terhes francia megegyezéssel szemben.³⁰ Sipőcz a február 21-i közgyűlésen bejelentette a párizsi egyezménytől való visszalépést. Az ellenzék részéről Éber Antal ismét élesen bírálta az ügy egész addigi kezelését: „[...] angoloknak kellett felvilágosítani a főváros közegeit arról, hogy ilyen különféle országokban elhelyezett, különféle valutára szóló kölcsönökre nézve a megegyezés csak egységesen létesülhet, és az angoloknak kellett felvilágosítani a főváros polgármesterét arról, hogy egy ilyen pénzügyi helyzetben lévő főváros mint Budapest, fizetési kötelezettséget csak magyar koronában vállalhat [...] elég ennyit a főváros polgármesterének nagyobb dicsőségére megállapítani.”³¹

Az április 24-re Bázélbe összehívott közös értekezlet elé terjesztendő magyar javaslat kialakítását rendkívül megnehezítette két tényező. Az infláció elszabadulása immár szétzilálta a közületek gazdálkodását, lehetetlenné tett minden reális tervezést. Március végén meg kellett állapítani, hogy a Londonban felajánlott egymilliárd korona az azóta bekövetkezett pénzromlás miatt már nem jelent olyan proposíciót, „amelyet előbb a hitelezőkkel közölvén, várhatnók azt, hogy ennek tárgyalása céljából ők egy közös hitelezői értekezletre összejönnének.”³² Az infláció ugyan lehetőséget nyújtott arra, hogy névlegesen emeljék a tétet, erre azonban a Keresztény Községi Párt vezetése a várospolitikai küzdelem 1923 elején bekövetkezett kiéleződése és helyzetének további elbizonytalanodása miatt, nem mert vállalkozni. Az előkészítés alatt álló költségvetés tervezete ekkor az 1 milliárd kölcsönszolgálattal számolva mutatott 2,8 milliárdos hiányt, s a pártvezetést valóságos pánikba ejtette az a lehetőség, hogy ezzel kell a közgyűlés elé

28 FK 1923. 23. (május 18.) Melléklet 34–44. p.

29 Uo. 45–46. p.

30 BFL IV.1403.s. IV. kötet, 1923. február 19. 14. p.

31 FK 1923. 8. (február 23.) 362. p.

32 BFL IV.1403.s. IV. kötet, 1923. március 27. 6. p.

állni. „Agyonütnek bennünket” – jegyezte meg Joanovich Pál.³³ A kormányzati politika első számú prioritásává viszont ezekben a hónapokban a nagy külföldi kölcsön megszerzése vált, ami miatt a magyar fél semmiképpen nem engedhette meg magának, hogy a bázeli értekezlet eredménytelenül érjen véget, és a főváros mint fizetni nem akaró, végrehajtással fenyegetett adós álljon a világ előtt.

Wolff javaslata nyomán az a stratégia alakult ki, hogy bele kell kapaszkodni egyrészt abba a Londonban angol részről tett célzásba, miszerint a tartozások 50%-ában már ki lehetne egyezni, másrészt a pénzügyminiszternek abba a korábbi ígéretébe, hogy a hátralékokat az állam terhére átvállalja. A felére csökkentett tartozás törlesztésére a főváros így felajánlhat 2 milliárdot a hitelezőknek, de ennek felét az állam fedezné.³⁴ Teleszky erélyes támogatásával az utolsó pillanatban sikerült kieszközölni olyan nyilatkozatot Kállay pénzügyminisztertől, miszerint elvben hajlandó a békeszerződés hatálya alá tartozó hátralékokat megelőlegezni, de csak visszatérítés kötelezettségével és abban az esetben, ha a főváros hosszabb törlesztési határidőt és az érvényben lévő szerződésekhez képest kedvezőbb feltételeket tud elérni a hitelezőknél; ha a megegyezés legfeljebb évi 2 milliárd koronára fog szólni, az állam által előlegezett összeg elérheti ennek felét.³⁵ A főváros tehát a 2 milliárdos ajánlatot terjesztette a bázeli konferencia elé, bár a tárgyalás vezetésével megbízott Teleszky úgy vélekedett: „ezt túl soványnak tartom arra, hogy még csak megfelelő atmoszféra is fejlődjön ki.” Felajánlható biztosíték gyanánt igyekeztek olyan forrást keresni, amely képes rugalmasan követni a pénzromlást. A város legfontosabb ilyen típusú bevételét, a forgalmi adóból való részesedést nem kívánták erre feláldozni; ehelyett elhatározták, hogy a villamosjegyek árának újabb emelésekor abba 10%-os, így a további emelésekkel automatikusan növekvő közlekedési adót építenek be, és hasonló mértékben terhelik meg az elektromos világítás díját is.³⁶

A bázeli konferencia nyitánya Teleszky jóslatát igazolta. A hitelezők a felajánlott összeg háromszorosát jelölték meg tárgyalási alapul, de nem koronában, hanem fontban: végleges rendezés helyett csupán 5, illetve a hátralékok esetében 10 évre szóló egyezményt akartak kötni évi 300.000 font minimális fizetéssel. A kormány kezességvállalását 3 milliárd korona erejéig követelték meg, továbbá

33 Uo. 45. p.; Miután a költségvetési tervezés teljesen szétesett, az 1923. évi költségvetést végül csak decemberben, közvetlenül a törvényhatósági bizottság mandátumának lejártá előtt, az 1924. évi költségvetéssel együtt fogadták el.

34 Uo. 22–23., 50. p.

35 FK 1923. 23. (május 18.) Melléklet 52. p.

36 BFL IV.1403.s. V. kötet, 1923. április 19. 39–48. p.

azt, hogy a város biztosítékként vagyona egy részét vigye bele egy Üzemi Társaságba, melynek vezetésében a hitelezőké a többség. Miután az álláspontokat egy napi alkudozás után is alig sikerült közelíteni, a tárgyalások teljes megszakadással fenyegettek, és a magyar küldöttség negyedóra gondolkodási időt kapott. Teleszky ekkor újabb javaslatot terjesztett elő: a főváros 1924 végéig kapjon moratóriumot, ezalatt koronában meghatározott összegű fizetést teljesít, melynek fedezetét a villamosjegyek és a villanyvilágítás bruttó bevételére kivetett 10% adó biztosítja. Amennyiben ennek hozadéka a megállapított összeget meghaladja, a többlet is teljes egészében a hitelezőket illeti. Kemény alkudozás után ebből kiindulva született meg április 27-én az ideiglenes egyezmény, melynek hatálya alól kivonták a kiegyenlítő hivatalok útján rendezendő háborús hátralékokat, s ezzel elesett az állam 1 milliárdos szerepvállalása. A főváros 1923. július 1-től 1924 végéig „teljes tulajdonjoggal” a hitelezők rendelkezésére bocsátotta a villamosjegyek és a villanyvilágítási számlák 10%-os pótdíját,³⁷ de minimum havi 200 millió koronát. Miután teljesen bizonytalan volt, hogy ez mennyit fog érni, felhasználását függőben hagyták; a magyarországi bankszámlán gyűlő összeg felett a hitelezők közös megbízottjaként a Svájci Bankárok Egyesülete kapott rendelkezési jogot, de kikötötték, hogy felhasználása csak a főváros egyetértésével történhet. A főváros kötelezte magát, hogy 1924. július 1-ig tárgyalásokat indít a végleges megegyezés érdekében, s a végső megállapodásig vagyonát nem terheli meg és nem idegeníti el. Elvben hozzájárulását adta ahhoz, hogy „a végleges rendezés a város üzemének kihasználása alapján kerestessék.”³⁸

A főváros küldöttsége arra el volt készülve, hogy a hitelezők az adott körülmények között nem érdekeltek a végleges rendezésben. Az igazi nagy meglepetés a német kölcsönnel kapcsolatban érte őket. A főváros mindaddig arra készült, hogy az 1914. évi kölcsön német címettulajdonosait értéktelen papírmárkában fizeti ki.³⁹ Úgy tűnt, hogy a franciáknak semmi kifogásuk nincs a németek kiemmelzése ellen, és az angolokat is csak saját részük érdekli.⁴⁰ Bázelen viszont

37 Az egyezményben „surtaxe”-nak nevezték, ami szabad kezett biztosított a városnak abban a tekintetben, hogy ezt adó, vagy a vállalatok közvetlen költségvetési befizetése formájában szedi be.

38 A bázeli tárgyalások jegyzőkönyvei és az egyezmény: FK 1923. 23. (május 18.) Melléklet 53–69. p.

39 Mivel Németország felé a háború alatt is folyt törlesztés, a főváros rendelkezett azon címletek jegyzékével, amelyek a háború kitörésekor, illetve azt követően német kézen voltak, és az volt az álláspontja, hogy ezekre, a beváltási helytől függetlenül, csak márkában teljesít fizetést.

40 A főváros ennek jogi alapot is próbált teremteni, és az 1914. évi, a Dresdner Bank vezette nemzetközi konzorcium által nyújtott kölcsönt megkísérelte kettéválasztani „angol és német tranche”-ra, előbbi természetesen elismerve fontban törlesztendőnek. Ezt a kölcsönszerződés-

váratlanul egységes hitelezői fronttal találták magukat szemben, teljes egységben képviselték, hogy az 1914. évi kölcsönt olyan nemzetközi, több valutára szóló kölcsönnek kell tekinteni, amely a hitelező választása szerinti beváltóhelyen, ottani pénznemben fizetendő vissza. Mivel a német kölcsön volt valamennyi közül a legnagyobb, és túlnyomó részét annak is a németországi kibocsátás tette ki, e jogvita kimenetele döntően befolyásolta a főváros terheinek mértékét. A hitelezők valamennyi tartozást fontra számították át a háború előtti árfolyamon, és annak nagyságát 12,5 millió fontban állapították meg. A város képviselői azonban ennek csak a felét ismerték el. A bázeli egyezmény keretében teljesítendő fizetéseknek a három kölcsön közötti megosztásáról oly módon rendelkezett, hogy azok 50,5%-a az 1914. évi kölcsönre esik, holott a főváros által eltökélten fenntartott jogi álláspont szerint ez 29,2% lehetett volna.⁴¹ Teleszky arról tájékoztatta a városvezetést, hogy a tárgyalópartnerektől szerzett háttérinformációk szerint a gyökeres fordulat mögött nem a Magyarországgal kapcsolatos magatartás megváltozása áll, hanem az, hogy világszerte számos többvalutás kölcsönről folynak hasonló jogviták, amelyben valamennyi hitelező ország pénzintézetei érdekeltek. Egy olyan általános álláspontról van tehát szó, amellyel szemben igen nehéz fellépni.

A küldöttség a borús perspektívák ellenére is a siker érzetével tért haza, mivel a következő, igen kritikusnak ígérkező másfél évre elhárult a végrehajtás veszedelme egy olyan koronaösszeg lefizetésével, amely a pénzromlás mellett könnyedén előteremthető. A közgyűlés — amelynek vitáját az ellenzék nagy része Wolffék választói névjegyzék körüli manőverei elleni tiltakozásul bojkottálta — az egyezményt olyan kitéttel fogadta el, hogy teljes mértékben fenntartja a német kölcsön tekintetében elfoglalt álláspontját, a megállapított felosztási arány nem prejudikál a végleges megegyezésnek, és előírta azon kötvények listájának közzétételét, amelyeket a város csak német márkában vagy koronában hajlandó beváltani.⁴²

nek arra az előírására alapozták, hogy a főváros a mindenkori fizetéseket a Dresdner Banknak márkában köteles teljesíteni, és az maga gondoskodik a többi ország beváltóhelyeinek javadalmazásáról; az Anglia részére szükséges összeget ugyanakkor joga van fontban is igényelni.

41 FK 1923. 23. (május 18.) Melléklet 62–65. p.; BFL IV.1403.s. V. kötet. 1923. május 11., Uo. május 16.

42 FK 1923. 26. (június 1.) 1260–1289. p.

A magyar szanálás és a fővárosi kölcsönök ügye

A Dresdner Bank ezek után nem csatlakozott a bázeli egyezményhez, és ehhez komoly nemzetközi támogatást kapott. Mind a Svájci Bankárok Szövetsége, mind a német kölcsön kibocsátásában részes angol pénzügyet azt javasolta, hogy forduljanak a hágai nemzetközi bírósághoz.⁴³ A főváros ezt — biztos lévén az elmarasztaló ítéletben — mindenképpen el akarta kerülni, de felmerült annak a veszélye is, hogy a németek esetleg a jóvátétel keretében adják külföldi kézbe a követelést. Egyértelmű jelek mutattak arra, hogy a „német” kötvények jelentős része máris angol bankok birtokában volt. 1923 szeptemberében a Dresdner Bank Budapesten tárgyaló illetékesei megerősítették: elvi kérdésről van szó, amely nemzetközi kölcsönök egész sorára kihat. A város nevében tárgyaló Teleszky „suba alatti” megegyezést ajánlott fel: a város nyilvánosságra hozza a kötvények listáját, a bank ez ellen tiltakozik, de közben kihasználva, hogy a tulajdonosok ezektől a papiroktól szabadulni igyekeznek, tetemes részüket olcsón felvásárolja és átadja a városnak. Ha ezáltal sikerül a forgalomban maradó kötvények számát annyira csökkenteni, hogy a város számára már nem jelent elfogadhatatlan mérvű tehernövekedést ezek erős valutában történő kifizetése, hajlandó beszüntetni a jogvitát. Ennek el nem fogadása esetére pedig a kötvények korona-névértékének ötszörösét kínálták fel. A német fél erre sem akkor, sem később nem adott választ, novemberben viszont csatlakozott a bázeli egyezményhez, és a maga részéről is jogfenntartó nyilatkozatot tett.⁴⁴

1923 végével lejárt a törvényhatósági bizottság mandátuma. A kormánynak még mindig nem volt olyan fővárosi pártja és várospolitikai garnitúrája, amellyel bármiféle siker reményével nekiindulhatott volna a választásoknak. A pártszervezés erőltetése egyelőre nem is volt időszerű, mivel az mindenképpen kiélezte volna a kormány és az országos politikában a kormánytáborhoz tartozó Wolffék közötti viszonyt. A szanálás, illetve nagy külföldi kölcsön felvétele küszöbén a kormánynak szilárd parlamenti bázisra volt szüksége, és nem kívánta kockáztatni, hogy Gömböshöz és követőikhez hasonlóan Wolffék is ellenzékbe vonuljanak. A Bethlen-kormány ezért a választások előfeltételét képező új fővárosi törvény kérdésében időhúzó manőverezésbe kezdett, a főváros élére pedig

43 BFL IV.1403.s. VI. kötet, 1923. július 4.; Uo. szeptember 18.

44 Uo. 1923. szeptember 20.; december 7.

kormánybiztost rendelt ki, a közgyűlés hatáskörét az ő elnöklete alatt ülésező hivatalnoktanácsra ruházta.⁴⁵

1923 októberében, a Jótételti Bizottságnak az állami bevételekre kimondott zálogjog felfüggesztésére irányuló döntésével, elhárultak a legfontosabb külpolitikai akadályok az államkölcsön megszerzése elől, és közvetlen feladattá vált magának a kölcsönnek az előkészítése. Az angol pénzügyminisztérium bizalmasan jelezte a magyar kormánynak: a londoni tőzsdén akadály lehet a kölcsön elhelyezésének, ha a főváros továbbra is vonakodó magatartást tanúsít hitelezőivel szemben.⁴⁶ Nem volt kétséges, hogy az egész állami kölcsön sikere vagy bukása a City magatartásán múlik. Wolff és hívei, akik eredetileg mandátumuk meghosszabbítását szerették volna elérni, és a főváros vezetésének átmeneti berendezését törvénytelennek tekintették, úgy foglaltak állást, hogy a közgyűlést pótló tanács még kormányjótárhagyással fedezve sem jogosult döntenii ilyen nagyságrendű kérdésben, és kilátásba helyezték, hogy a tanács által megkötendő végleges egyezmény mellett nem fognak kiállni az új közgyűlésben.⁴⁷

Ezt a felelősséget maga a tanács sem szerette volna vállalni. Csopor tanácsnok márciusban kezdeményezte, hogy a közgyűlés szünetelésére hivatkozva forduljanak a hitelezőkhöz a végleges rendezési tárgyalások megindítására vállalt 1924. július 1-jei határidő egy éves meghosszabbításáért. Éppen ezekben a napokban írták alá a Népszövetség égisze alatt nyújtott kölcsönre épülő magyar szanalási mű foglalatát jelentő jegyzőkönyveket. Miután a két kölcsönügy még az év végi angol figyelmeztetés nyomán szoros kapcsolatba került, Sipőcz a miniszterelnök jótárhagyását kérte a tervezett lépéshez, aki ahhoz nem járult hozzá, hanem kívánsága szerint a tanács régi összetételében újjáalakította a kölcsönügyi bizottságot⁴⁸ (melynek mandátuma a törvényhatósági bizottságéval együtt megszűnt), azzal a felhatalmazással, hogy a létesítendő „megállapodásokat a törvényhatósági bizottság és a m. kir. kormány jótárhagyása reményében” megkösse.⁴⁹ Ez egyben gesztust jelentett Wolffék felé, mivel a kölcsönügyi bizottsági tagsággal ismét hivatalosan is elismerték őket döntő tényezőnek a városházán.

45 Ignácz, 2013. 35–37. p.; Gergely, 2010. 98–103. p.; Schweitzer Gábor: Az önkormányzatiság színe és fonákja. A fővárosi törvényhatósági bizottság szabályozása 1920 és 1930 között. Bp., 2010. 88–95. p.

46 BFL IV.1403.s. VI. kötet, 1923. december 7. 16. p.

47 Uo. 35. p.

48 Sipos, 2013. 512–513. p.

49 BFL IV.1420.e. 1. doboz, 31.701/1924-VI.

A kormány március végén benyújtotta a parlamentnek a szanalási törvénycsomagot. Ennek volt egy aránylag kevés figyelmet keltő része: a Franciaországgal szembeni klíringtartozások rendezéséről 1923 decemberében kötött újabb szerződés becikkelyezésére vonatkozó törvényjavaslat, amely azért vált szükségessé, mert az 1921. évi megállapodást Magyarország nem tudta teljesíteni.⁵⁰ A tartozást 6,5%-kal kamatozó kötvényadóssággá alakította át, 34 évre tervezett törlesztéssel. Az állam által kibocsátandó kötvények első, 80 millió frank névértéket képviselő csoportja a főváros francia kölcsönéből fennálló (a bázeli egyezmény hatálya alól kivont) háborús hátraléknak és a Jelzáloghitelbank hasonló tartozásainak fedezésére szolgált. A javaslatba beépítettek egy olyan rendelkezést, amely súlyosan korlátozta a főváros pénzügyi autonómiáját mindaddig, míg a „helyette teljesített fizetést a magyar államnak vissza nem térítette” (4.§). Felhatalmazta a kormányt, hogy pénzügyi ellenőrt küldjön a fővároshoz, aki szinte korlátlan ellenőrzési jogosítványai mellett felfüggesztő hatályú felterjesztéssel is élhetett a tanács és a közgyűlés határozataival szemben, a belügy- és a pénzügyminiszter döntése alá bocsátva azokat. Wolff erélyes ellenakciót indított, s elérte, hogy a Nemzetgyűlés pénzügyi bizottsága Bethlen hozzájárulásával oly értelemben korlátozza az ellenőr hatáskörét, hogy az a „gazdálkodás általános menetének csupán figyelemmel kísérésére szorítkozzék” mindaddig, amíg a város fizetési kötelezettségeinek eleget tesz.⁵¹ Az engedmény fejében a kormány nemcsak a szanalási javaslatok megszavazását várta el Wolfftól, hanem azt is, hogy járjon kezére a főváros kölcsöneinek rendezése terén. Hiszen a szanalás politikai feltételeinek megteremtése után hátra volt egy nem kevésbé bonyolult feladat: a kölcsön megszerzése a nemzetközi pénzpiacon, s ehhez a City támogatása még nem tűnt végérvényesen biztosítotttnak.⁵²

A szanalási program véglegesítése ügyében márciusban Budapesten tárgyaló népszövetségi delegáció vezetője, Henry Strakosch határozottan közölte, hogy a fővárosnak meg kell indítania a kölcsönei végleges rendezésére irányuló tárgyalást. Bethlen április elején utasította Sipőczöt, hogy a főváros haladéktalanul kezdeményezze a tárgyalások felvételét, aminek a főváros április 12-én a Svájci

50 Az 1922–1927. évi Nemzetgyűlés Irományai (= Ngy. Ir.) IX. kötet, 423. sz.; 1924:VIII. tc-ként került a törvénytárba. Megegyezős jött létre az angol féllel is, mely az 1922:XVI. tc-be iktatott megállapodás szerinti évi fizetési kötelezettséget öt év tartamára 200.000 fontra szállította le.

51 Ngy. Ir. 1922–1927. X. kötet, 429. sz. 105. p.

52 A Magyar Nemzeti Bank története. I. Szerk.: Bácskai Tamás, Bp., 1993. 527–533.; *Peterecz Zoltán*: Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön 1924–1926. Debrecen, 2018. 172–182. p.

Bankárok Szövetségéhez intézett levéllel eleget is tett.⁵³ A parlament pénzügyi bizottságában Kállay Tibor, a javaslatok előadója Wolffnak szegezte a kérdést: megfelelőnek tartja-e a főváros alkotmányjogi helyzetét a végleges egyezség megkötésére. Wolff ennek elismerésére továbbra sem volt hajlandó, de kölcsönösen elfogadható áthidaló megoldást ajánlott fel: amennyiben a kormány a szanálási törvényben kapott rendkívüli felhatalmazás alapján kéri fel őt a tárgyalásokon való részvételre, ennek kész eleget tenni.⁵⁴

A szanálási törvények elfogadtatását követően Bethlen elérkezettnek látta az időt a Wolffal való szakításra, s májusban napirendre tűzte kiszorítását a kormány táborából, ezzel párhuzamosan felélesztette erőfeszítéseit egy mérsékelt kereszténypárti és liberális politikusokat magában foglaló új városi középpárt létrehozására.⁵⁵ Az új politika jegyében Wolff mellett Bárczy István is kormány megbízást kapott a közreműködésre.⁵⁶

A főváros kezdeményezése nyomán a Svájci Bankárok Szövetsége váratlan gyorsasággal kitűzte az újabb bázeli konferencia időpontját május 12-re, és a rendezési javaslat előzetes megküldését kérte, ezzel nem kis zavart okozott, hiszen a város erre semmiféle előkészületet nem tett.⁵⁷

A főváros újjáalakított kölcsönügyi bizottságának május 1-i első ülésén Schober Béla, aki már a Magyar Nemzeti Bank vezérigazgatói tisztségének várományosa volt, úgy nyilatkozott áprilisi londoni útjának tapasztalatairól, hogy a népszövetségi kölcsön előtt „körülbelül az egyetlen akadály ma már a londoni piacon a fővárosi kölcsönnek a rendezetlensége”. A kérdés sarokpontját a német kölcsön nemzetközi jellegének elismerésében jelölte meg: „az angolok a világ bankárjai, akiknek nem ez az egyetlen ilyen természetű kölcsönük van, a legnagyobb finansiális érdekük tehát, hogy ők ebben a kérdésben ne engedjenek.”⁵⁸ Ezt megerősítette Teleszky, akit a kormány a népszövetségi kölcsönről tárgyaló magyar delegáció vezetésével is megbízott: „Én úgy látom, hogy egyáltalán nem lesz külföldi kölcsön, ha éppen ez a német kérdés rendezve nincs [...] a külföldi pénzpiac szempontjából az a fontos, hogy ez az elvi kérdés, ami nekik fáj, el van-e úgy intézve, amibe ők belemenyüsznek.”⁵⁹ Ennek konzekvenciáit illetően úgy foglalt

53 BFL IV.1420.e.1. doboz, 43.865/1924-VI. tan. sz.

54 BFL IV.1403.s. VII. kötet, 1924. május 1. 11–17. p.

55 Esti Kurir, 1924. május 22. 1. p.

56 BFL IV.1420.e. 1. doboz, 2923/1924. BM eln. sz.

57 BFL IV.1407.b. 1924. május 1. 1–10. p.

58 BFL IV.1403.s. VII. kötet, 1924. május 1. 19–22. p.

59 Uo. 47. p.

állást, hogy „a kormánynak kell vállalni az ódiumot és esetleg a finansziális terhet is, vagy annak egy részét, azért, hogy a főváros, feladván azt az elvi álláspontját, a német kérdést rendezte.”⁶⁰

A kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy az állami kölcsön szempontjából a tárgyalás ténye a fontos; a megegyezést nem tartotta olyan lényegesnek, hogy ennek érdekében a szanálás küszöbén újabb tetemes anyagi terhet vállaljon. Jóváhagyásával a főváros a bázeli értekezlet elhalasztását kérte, amit a svájci bankárszövetség azzal a reménnyel vett tudomásul, hogy a főváros „a legrövidebb időn belül konkrét javaslatokat terjeszt elő, nehogy a Magyarország pénzügyi újjáépítéséhez nyújtandó kölcsönrel kapcsolatos tárgyalásokon a város külföldi adósságai képezzenek akadályt.”⁶¹ A fővárosonál immár úgy látták: érdekük a mielőbbi végleges megegyezés, mivel a stabilizáció és a város pénzügyeinek ezzel összefüggő konszolidálódása folytán a hitelezők később csak súlyosbítni fogják a feltételeket. Olyan felajánlást azonban továbbra sem tudtak tenni, amely a hitelezőkkel elhitette volna, hogy a város az ő érdekükben törekszik a kérdés gyors lezárására. 1923-ban a bázeli egyezményben megállapított „surtaxe-okból” — a villamosjegyek és a villanyvilágítási számlák 10%-os pótlékából — 6,3 milliárd korona folyt be, ami a hitelezők számára már nem jelentett többet 26.000 fontnál. A város június 12-én küldte meg ajánlatát a hitelezőknek. Ebben a három kölcsönt egységes, 60 éven át törlesztendő kölcsönné javasolta átalakítani, melynek törlesztésére és kamatára (a háborús hátralékot továbbra is figyelmen kívül hagyva) ugyanezen pótlékok teljes bevétele szolgál, a minimális fizetést, a „surtaxe” 1924. első félévi eredményéből kiindulva, 110.240 fontban rögzítve.⁶² A felosztást a hitelezők egymás közötti megegyezésére bízta, mivel ezzel kapcsolatban bármilyen konkrét javaslat állásfoglalást jelentett volna a német kölcsön kérdésében.⁶³ A memorandumot Csopor tanácsnok vitte az államkölcsön ügyében tárgyaló Teleszky után Genfbe, aki bemutatta azt a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának, és miután az tudomásul vette, közölte Csoporral, hogy ezzel az államkölcsön utolsó nagyobb akadálya hárult el.⁶⁴ Igazolódott a kormánynak az a nézete is, hogy ebből a szempontból csak a főváros tárgyalási készségének kinyilvánítása lényeges, hiszen maguk a hitelezők egyáltalán nem voltak elégedettek. Június

60 Uo. 30. p.

61 BFL IV.1420.e. 1. doboz. A Schweizerische Bankiervereinigung 1924. május 16-i levele.

62 Az év tényleges bevétele 170.000 fontnak felelt meg. FK 1925. 44. (november 27.) Melléklet, 17. p.

63 FK 1924. 33. (október 17.) Melléklet, 2. p.

64 BFL IV.1403.s. VII. kötet, 1924. június 20. 3–5. p.

26-án Brüsszelben tartott értekezletükön úgy foglaltak állást, hogy Magyarország pénzügyi helyzetének „jelenlegi egyensúlyozatlan állapotára” tekintettel nem áll érdekükben a végleges megegyezés. Ehelyett olyan újabb egyéves provizóriumot szeretnének, amely minden kötvény után legalább egy kamatszelvény teljes értékű beváltását, emellett részleges tőketörlesztést is lehetővé tesz, és közölték azt az óhajukat, hogy a város ehhez „magánjavai bizonyos alkatrészeinek” értékesítésével teremtsen fedezetet.⁶⁵ A hitelezők igénye a főváros által minimumként kínált összeg közel háromszorosát jelentette volna.

Az újabb bázeli konferencia, többszöri halasztás után, szeptember 22-én ült össze. A hitelezők a főváros végleges rendezésre tett javaslatáról alkuba sem bocsátkoztak. A magyar küldöttség a bázeli egyezmény hatályának egy évi meghosszabbítását kérte, a havi 200 millió koronás átutalást, a korona romlásával arányosan, 3 milliárdra emelve. A hitelezők ragaszkodtak hozzá, hogy a minimális fizetési kötelezettséget fontban rögzítsék. A város által eredetileg megjelölt 110.000-rel szemben 300.000 fontot követeltek, valamint a világítási- és villamosjegypótlékok felemelését 20%-ra. Hosszas alku következett a számokról, melyben a Teleszky vezette fővárosi delegáció fokról fokra kényszerült hátrálni. Szeptember 23-án estére eljutottak a megegyezéshez. A moratóriumot 1925 végéig meghosszabbították, a város fizetési kötelezettségét 1924-re 140.000, 1925-re 168.000 fontban rögzítették azzal, hogy az e célra lekötött pótlékok — melyek mértéke 10% maradt — bevételi többlete továbbra is a hitelezőknek jut. Az összegyűlt pénzalap felett a Svájci Bankárok Szövetsége a hitelezők képviseletében 1925. augusztus 1. után szabadon rendelkezhet, ha addig nem jön létre a végleges megállapodás. A főváros hozzájárult, hogy ezt megelőzően a hitelezők szakértői bizottsága a helyszínen „átvilágítsa” Budapest pénzügyi helyzetét.⁶⁶ A hitelezők a tárgyalás során ismét leszögezték, hogy „az 1914. évi kölcsönre nézve nem létezik semmiféle német rész, s hogy e kölcsön kötvénytulajdonosai egyenlő elbánás alá esnek, bármilyen nemzetiségűek legyenek is.”⁶⁷

65 FK 1924. 33. (október 17.) Melléklet 3–4. p.

66 A konferencia jegyzőkönyvei és az egyezmény: FK 1924. 33. (október 17.) Mell. 5–15. p.

67 Uo. 8. p.

A hitelezők szakértői 1925. január végétől február végéig vizsgálták Budapesten.⁶⁸ Megbízóik elé terjesztett jelentésüket⁶⁹ átjárta a főváros helyzetének és kilátásainak optimista megítélése, amit az államháztartás előző évi sikeres számlálása, költségvetési egyensúlyának váratlanul gyors helyreállítása és az infláció megállítása alapozott meg. A főváros összes külföldi adósságát (háború előtti árfolyamon) fontra számították át, és annak az eredeti feltételeknek megfelelő éves törlesztő- és kamatterhét a forgalomban maradó kötvényekre mintegy 13 millió aranykoronának megfelelő 546.313 fontban mutatták ki. Ehhez járult a békeszerződés ratifikálása óta felgyülemlett, 2 millió fontot meghaladó hátralék. Az ettől nem sokkal elmaradó háborús hátralékot viszont egyértelműen állami teherként kezelték, noha a fővárost ezért az állam felé térítési kötelezettség terhelte. A szakértők azonban tényként kezelték, hogy a kormány „Budapest városával szemben sem lesz kevésbé előzékeny az ország érdekében”, mint egyes magánvállalkozásokkal szemben, melyekkel előnyös megegyezéseket kötött.

Nem gondolkoztak engedményekben, hanem a város által rendezendőnek minősített teljes tartozásra igyekeztek fedezetet keresni. Az adókkal és egyéb közterhekkel kapcsolatban úgy fogalmaztak, hogy „bár minden kétséget kizáróan nem mondható ki, hogy a város lakossága már elérte adózóképessege határát, nem volna óvatos a lakosságot terhelő adóteher súlyosbítását ajánlani.”⁷⁰ Ennek megfelelően különös érdeklődéssel vették górcső alá a közüzemek jövedelemtermelő képességét. Noha megállapították, hogy az 1923-ban, az infláció elszabadulásával megkezdett folyamatos tarifaemelések révén a szolgáltatás ára a villamosvasutaknál már meg is haladja, a víz-, gáz- és áramszolgáltatásnál pedig megközelíti a békebeli nivót, ezeket növelhetőnek tartották, kivéve a villamos viteldíjat, melyről maguk is elismerték, hogy „a vasúti hatóságok az emelést túlságos módon fokozzák”.⁷¹ Arra az eredményre jutottak, hogy az évi 200 kilowattóra alatti kisfogyasztók tarifakedvezményének megvonása (ami számukra legalább kétszeres emelést jelentett volna), valamint a gázár és a vízdíj békenívóra emelése 6,86 millió aranykorona bevételt hozna az 1925-re prognosztizált fogyasztás mellett. Felhívták a figyelmet arra, hogy az üzemek, kiváltképp a BSZKRT és az Elektromos

68 A bizottság elnöke J. de Pury ezredes volt a Svájci Bankárok Szövetsége képviselőjében, tagjai: B. H. Binder londoni könyvszakértő, J. J. Fifer londoni elektrotechnikai szakértő, André Poisson, a Francia Magánjavak és Érdekek Hivatala pénzügyi szakértője és M. Berkitz, a berlini Dresdner Bank osztályigazgatója.

69 FK 1925. 44. (november 27.) Melléklet 12–75. p.

70 Uo. 54. p.

71 Uo. 32. p.

Művek, a folyó bevételek terhére komoly rekonstrukciós és átalakítási munkákat végeztek, illetve irányoztak elő a következő évekre. Ha ezt a díjbevételek helyett külső források bevonásával fedeznék, akkor az üzemviteli költségekben részben az ezen beruházások eredményeként elérhető megtakarításokkal együtt olyan összeg szabadulhat fel, amely a tarifaemelésekkel kiegészülve optimális esetben önmagában is elegendő a kölcsönszolgálat fedezésére. Kalkulációjuk szerint javaslataik megvalósítása és ehhez megfelelő kölcsönforrások biztosítása esetén a négy nagy közüzem erre fordítható bevételi többlete — a bázeli egyezményben megállapított surtaxe-okkal együtt — 1925-ben 12,25 millió aranykoronát érhetne el, ami 1926-ra 16,54, 1927-re 19,29, 1928-ra 27,9, 1929-re 33,7 millió aranykoronára nőhet. A költségvetés kiadási oldalát illetően megállapították, hogy az általuk elhagyhatónak ítélt beruházásokról való lemondás, valamint az állam által nyújtott előlegek visszafizetésének elhalasztása esetén az előkészítés alatt álló 1925. évi költségvetés 2,22 milliós hiány helyett 4,27 milliós felesleget mutatna. Különösen a ferencvárosi helyi kikötő építkezéseit minősítették olyannak, amely „csak igen távoli esetleges szükségleteknek felel meg”, és bírálták a kisajátításokra beállított 2,35 milliós tételt is.

Az ostendei egyezmény

A főváros a szakértők jelentését csak július elején kapta meg, az újabb értekezletre augusztus 8-ra Ostendébe szóló meghívóval együtt.⁷² Az 1923 vége óta tartó „ex lex” állapot a város vezetésében éppenhogy véget ért. A májusi választások után június 16-án megalakult új törvényhatóságnak⁷³ úgyszólván „körmére égett” a kérdés, hiszen közel volt az augusztus 1-jei határidő, melynek letelte után, meg egyezés hiányában, az addig fizetett összeg felhasználásába a fővárosnak nem lett volna beleszólása.⁷⁴ A közgyűlés alakuló ülésén kiküldte az új kölcsönügyi bizottságot, a korábbiéhoz hasonló széles körű felhatalmazással, a megváltozott pártviszonyoknak megfelelő összetételben.⁷⁵

72 BFL IV.1403.s. IX. kötet, 1925. július 10.

73 *Schweitzer Gábor*: Egy következmények nélküli ellenzéki győzelem – 1925. In: Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010. Szerk.: Feitl István – Ignác Károly, Bp., 2010. 70–91. p.

74 Ezt a közös értekezlet időpontjának eltolódása miatt a hitelezők meghosszabbították.

75 A Keresztény Községi Pártot továbbra is Wolff Károly, Plathy György, Ernszt Sándor és Joanovich Pál, a Bethlen mögött álló Községi Polgári Pártot Kozma Jenő és Ereky Károly, a Szociáldemokrata Pártot Peidl Gyula és Peyer Károly, a demokratákat Bedő Mór, Láng Lajos

A bizottság igen kedvezőtlen taktikai helyzetben látott hozzá a tárgyalási pozíció kialakításához. A nemzetközi pénzvilág osztotta a szakértői jelentés hitelezők számára kecsegtető konklúzióit. Az alakuló ülésen ismertették a belügyminiszter által továbbított bizalmas információkat, melyek szerint az angolok legszívesebben elodáznák a végső rendezést, mivel arra számítanak, hogy néhány év múlva a főváros teljes körű fizetésre lesz képes.⁷⁶ Bud János pénzügyminiszter július 10-én találkozott a bizottsággal, és arra hívta fel őket, hogy „tessék mielőbb most már egy végleges megállapodást létesíteni, mert ha most sem fog létesülni végleges megállapodás, akkor egész kétségtelen, hogy 100%-ban fog kelleni a régi tartozásokra kiegyezni”.⁷⁷ Bárczy, akinek szavai különös nyomatékot nyertek azáltal, hogy a demokratikus blokk tulajdonképpeni polgármesterjelöltjeként is beszélt, megerősítette ennek szükségességét. Szerinte az első bázeli egyezményrel „jutottunk mi tulajdonképp a lejtőre [...] ugyanis azt a lehetőséget létesítette, hogy a hitelezők nyugodtan kivárhassák azt az időt, amikor majd azután ilyen fokozott, lényegesen megnövekedett követelésekkel állhatnak a város elé.” Az előző kurzus eljárását — a korábbi ellenzéki bírálatokkal összhangban — elsősorban azért marasztalta el, mert irreálisan „glatt költségvetést állított elő” ahelyett, hogy a háztartás képét tervszerűen egy előnyös megegyezés érdekében alakította volna.⁷⁸

A szociáldemokratákat, a demokratákat és a Kossuth-pártot felölelő demokratikus blokk nevében Bedő Mór július 28-án deklarációt nyújtott be, melyben elhatárolta magát az addigi tárgyalásoktól és az ezek során tett ajánlatoktól. Tiltakozott az ellen, hogy a város „nem legitimált hitelezőkkel” tárgyal,⁷⁹ és javukra a bázeli egyezmények alapján fizetéseket teljesített, sőt beleegyezett abba, hogy végleges megegyezés híján a befolyt összeggel szabadon rendelkezhessenek.⁸⁰

A fő kérdés ekkor már az ellenzék számára is az volt: hogyan lehet elkerülni egy olyan megegyezést, amely a lakossági terhek további növelését kényszeríti rá a városra. Nemcsak a közüzemi tarifák mindenki által kárhozottott újabb emelése

és pártonkívüliként a demokratikus blokk listáján bekerült Éber Antal, Rassayékat Glücksthal Samu képviselte. Az addig közreműködő főtisztviselők továbbra is tagjai voltak a bizottságnak. A kormány szakértőként Teleszkyt, Schobert, Erneyt és Bárczyt delegálta.

76 BFL IV.1403.s. IX. kötet. 1925. július 6. 14–15. p.

77 Uo. 1925. július 10. 6. p.

78 Uo. 10–16. p.

79 Azaz a főváros tulajdonképpeni hitelezői a kötvényt birtokló befektetők, és ők nem hatalmazták fel a bankokat arra, hogy a nevükben megegyezést kössenek. Lásd Sipos, 2018. 514. p. 23. jegyzet.

80 Uo., július 28. 4–5. p.

sének veszélyéről volt szó, hanem arról, hogy miután a hitelezők a közüzemekből származó jövedelem várható gyarapodását teljes egészében igénybe akarták venni, végső soron kikényszerítik az adóterhek fokozását is. Teleszky úgy értékelte, hogy a város csak az előző évben tett ajánlatával bocsátkozhat bele a tárgyalásokba: kevesebbet kínálni „kikezds” volna, hiszen a helyzet tényleg javult; jobb ajánlattal viszont elismernék, hogy a szakértői jelentésnek legalább részben igaz van. A második bázeli értekezletre előterjesztett magyar javaslaton — a 10% „surtaxe” lekötése a kölcsönszolgálatra — a pénzügyi ügyosztály előterjesztése csupán annyit módosított, hogy a minimális évi teljesítést az erre szolgáló pótlékok várható 1925. évi eredményében, 220.000 fontban határozták meg.⁸¹ Sok ez, vagy kevés? — azon múltott, hogy mennyi a város elismert tartozása. Nyilvánvalóan kevés volt az 546.000 fonthoz képest, amennyit a hitelezők szakértői a teljes körű fizetéshez szükséges összeg gyanánt (hátralékok nélkül) kimutattak. A város jogi álláspontja szerint viszont — mely az 1914. évi kölcsön ún. német tranche-át csak márkatarozásként ismerte el — méltányos kielégítésnek minősült. A Szabó Imre tiszti főügyész által készített szakvélemény szerint ezekre alkalmazható volt az a német jogszabály, mely a vagyonbefektetési célú hitelek felértékelését szabályozta új pénznemben, és maximumként az aranyérték 15%-át állapította meg.⁸² Láng Lajos bizottsági tag, maga is banki jogász, pedig azt a teljesen új német törvényt vette volna alapul, mely a német városok által kibocsátott kötvények törlesztését az aranyérték 12,5%-ában, kamatozását pedig a tőke aranyértékének 2,5%-a után állapította meg. Ez utóbbi szerint a 220.000 font felül is múlta az elismerhető követelést.⁸³ Ismét kitűnt, hogy az egész kölcsönkérdés sarokpontja a német kölcsön természete körüli jogvita.

Éber Antal régi kedvenc eszméjét elevenítette fel: a részvénytársasággá átalakítandó üzemek 50%-át kellene felkínálni, ami egy csapásra megoldaná az egész problémát. Tisztában lévén azzal, hogy ennek támogatására egyik párt részéről sem számíthat, egy másik javaslatot is kidolgozott, amely az ügyosztályéval szemben évi 280.000 fontról szólt, ezt azonban maximumnak kívánta tekinteni, és a tárgyaló delegáció felhatalmazását erre az összegre korlátozni.⁸⁴ A kölcsön-

81 BFL IV.1403.s. X. kötet, 1925. augusztus 1-i jegyzőkönyv függeléke.

82 MNL OL K 269 – 360. tétel – 1930 – 135.080.

83 BFL IV.1410.d. 5. doboz. Szemethy Károly iratai. „A külföldi kölcsön rendezésére kiküldött bizottságban Láng Lajos által kifejtett jogi álláspont”, 1925. július 30.

84 Számítási alapja az volt, hogy a francia kölcsönt, a frank árfolyamcsökkenésének megfelelően, az eredeti érték 25%-ával vette figyelembe, és némileg önkényesen ugyanezt a redukcíót alkalmazta az 1914. évi kölcsön ún. német részére. Ilyen módon a tartozást a hátralékos kamatokkal

ügyi bizottság többsége hajlott arra, hogy ezt tekintsék a fizetőképesség — ennek megfelelően a város által adható engedmény — végső határának.

Teleszky kilátásba helyezte, hogy amennyiben a hitelezők nem fogadják el a főváros német kölcsönre vonatkozó álláspontját, ezen az alapon nem lesz meg-egyezés.⁸⁵ Rámutatott, hogy az ostendei értekezlet kudarca nemcsak a város ügye, hanem az ország hitelképességét is aláássa. Hasonlóan súlyos következménye lehet annak is, ha a fővárosnak netán sikerül az ügyben egy olyan kúriai ítéle- tet provokálnia, amely szemben áll az egész nemzetközi pénzvilág felfogásával. Azt javasolta, hogy a pénzügyminiszter hívjon össze bizalmas értekezletet jogi és pénzügyi szaktekintélyek részvételével, és ennek álláspontja legyen irányadó arra nézve, hogy a város vállalja-e a szakítás esetleges következményeit és a né- met kölcsön körüli pereskedést, vagy nagyobb áldozat árán is törekedjen minden erővel a megegyezésre. Az értekezlet július 30-án összeült, és úgy foglalt állást, hogy „a beváltóhelyek között a választás joga — annak kifejezett kikötése nélkül is — a kötvénytulajdonost illeti meg”, így „a német kötvénytulajdonos választási joga változatlanul fennáll, és a fizetés abban a pénznemben igényelhető, amely a bemutatás helyén forgalomban van”.⁸⁶ Azaz egy esetleges perben nagy valószí- nűséggel a magyar bíróság sem a főváros javára ítélné, jó lesz tehát megegyezni.

A pénzügyminiszter útravalóként közölte a bizottsággal: „[...] garantálni me- rem, hogyha ez a tárgyalás eredménnyel nem fog véget érni, akkor hiábavaló min- den, és a fővárost olyan hihetetlen terhek fogják sújtani, amiért ez a bizottság nem veheti magára a felelősséget.”⁸⁷ Nemcsak azt tette világossá, hogy a kormány nem védi meg a fővárost az esetleges retorziókkal szemben, hanem azt is, hogy a megegyezés anyagi terheinek viseléséhez az államkassza nem kíván hozzájárul-

együtt mintegy 7 millió fontra csökkentette, és ennek 4% kamataként kívánt 280.000 fontot felajánlani, a tőketörlesztés 20 éves felfüggesztésével. BFL IV.1403.s. IX. kötet, 1925. július 28. 16–20. p.

85 Teleszky maga is úgy vélte (ebben Éber is egyetértett vele), hogy jogilag a hitelezőknek van igaza, mivel a kölcsön címletei bemutatóra szóló értékpapírok, melyek nem tartalmaznak sem- miféle megkötést arra nézve, hogy birtokosuk melyik kifizetőhelyen nyújthatja be, a pénznemet pedig csak a kifizetőhelytől teszi függővé, tehát az ún. „német tranche” megkülönböztetése nehezen védhető. Ugyanakkor a tárgyalási taktika részeként képviselhetőnek tartotta a hite- lezőkkel szemben.

86 BFL IV.1410.d. 20. doboz. Aide-mémoire Budapest székesfőváros 1914. évi 4 ½%-os vegyes valutájú kölcsöne ügyében jogi és pénzügyi tekintélyekből összehívott, 1925. évi július 30-án megtartott értekezletről.

87 BFL IV.1403.s. IX. kötet, 1925. július 29. 65. p.

ni.⁸⁸ Hajlandó volt viszont arra, hogy megegyezés esetén külön törvény biztosítsa a várost az egyezményhez nem csatlakozó kötvénytulajdonosok követeléseivel szemben, hozzátevé, arra kell törekedni, hogy a tárgyalópartnerek ezt maguk kérjék.⁸⁹ A kölcsönügyi bizottság végül szótöbbséggel, a demokratikus blokk képviselőinek szavazata ellenében, összecszerű megkötés nélküli felhatalmazást adott a tárgyaló küldöttségnek, és úgy döntött, hogy hivatalos proposíciót nem tesznek, a felmerült javaslatokat csak tárgyalási bázisként használják.⁹⁰

Igen kínos feladatot jelentett a hitelezők szakértői jelentésének cáfolata, mivel annak leglényegesebb részét, az üzemek jövedelmezőségének növelési lehetőségével kapcsolatos számításokat a város vezetői „belső használatra” maguk is reálisnak tartották.⁹¹ Ellenvéleményükben azonban az üzemek 1925-re várható, szabadon felhasználható feleslegét a szakértők 12 milliójával szemben csak 4,21 millió aranykoronában mutatták ki, amely 1929-ben 15,66 milliót (a szakértők becslése 33,7 millió) érhet el, és azzal érveltek, hogy a költségvetés várható újabb terhei és egyes bevételi forrásainak feltételezhető kiesése, amelyet a szakértők nem vettek figyelembe, ezt a felesleget többszörösen fel fogja emésztetni. Külön kiemelték a gazdálkodásnak az inflációs időszakban legszilárdabb bázisát képező forgalmiadó-részesedés várható megszüntetését. Úgy érveltek, hogy súlyos háztartási hiánnyal kell számolni, és a város „a bázeli egyezséggel vállalt terheket is csak végtelenül súlyos nélkülözések árán képes viselni.”⁹²

Az ostendei delegáció⁹³ tehát eleve beszorított helyzetben, bár harcias hangulatban ült a tárgyalóasztalhoz.⁹⁴ Taktikai megbeszélésükön Bárchy kijelentette, hogy az angol, holland és svájci tartozásnak legfeljebb 40-50%-át hajlandó megfizetni, a németnél pedig az aranyérték 15-20, legfeljebb 25%-át. Wolff pedig

88 Uo. 74. p.

89 Uo. 20–23. p.; ld. a 79. sz. jegyzetet.

90 Uo. 87. p.

91 BFL IV.1403.s. IX. kötet. 1925. július 27. Értekezlet a szakértői jelentésre adandó válasz ügyében.

92 FK 1925. 44. (november 27.) Melléklet 81. p.

93 A küldöttséget Sipőcz Jenő polgármesternek kellett volna vezetnie, ő azonban közvetlenül az elutazás előtt hirtelen megbetegedett, helyettesítésére Buzáth János alpolgármester utazott a delegáció után, és csak augusztus 12-én vette át annak vezetését. Ez nem okozott fennakadást, mert magyar részről a tárgyalásokat addig is Teleszky irányította. Mellette Bárchy és Éber szerepeltek mint a küldöttség szakértő tagjai, a pártokat Wolff Károly, Ereky Károly, Bedő Mór és Peidl Gyula képviselte.

94 A tárgyalások menetéről részletesen ld. *Sipos András*: Ostende-i napló. Budapest székesfőváros és a külföldi hitelezők tárgyalásai 1925-ben. In: Fons 9. (2002) 1–3. 399–432. p.

leszögezte, hogy évi 280.000 font a legvégső ajánlat, melynek elutasítása esetén „minden ódium a hitelezők képviselőire hárul”.⁹⁵ A másik fél egyezségi ajánlata a legrosszabb várakozásokat igazolta: 1926-tól a kamatfizetés teljes újrafelvételét igényelték, a hátralékos kamatoknak azon részét pedig, amelyet az 1923–1925-ben fizetett összegek nem fedeztek, 4% kamatozású kötvényekként kívánták tőkésíteni; a tőketörlesztés tekintetében azáltal nőtt volna a város terhe, hogy az 1919 óta megtartott kötvénysorsolások hatálytalanításával a későbbi törlesztőtervet meg kellett volna emelni. Azaz minden adósságleszállítást megtagadtak, csupán bizonyos halasztást ajánlottak fel a hátralékokra nézve. A főváros számára mindez 600.000 fontot meghaladó évi terhet jelentett volna. A két álláspont közötti távolság alig látszott áthidalhatónak. A magyar küldöttség válaszul 200–220.000 fontot ajánlott fel. A tárgyalás mind élesebb hangnemre váltott. A hitelezők kijelentették, hogy fizetési könnyítésekről csak abban az esetben lehet szó, ha a város kifejezetten elismeri az eredeti szerződések szerinti kötelezettségeit — azaz feladja a német kölcsönrel kapcsolatos álláspontját. Ellenkező esetben kilátásba helyezték a tárgyalások megszakítását.⁹⁶ Ennek elkerülése érdekében a súlypont áttevődött a hivatalos megbeszélésekről a kulisszák mögötti egyezkedésekre. A hitelezők ezek során valamivel nagyobb rugalmasságot mutattak, de ragaszkodtak a teljes kamatszolgálat mielőbbi felvételéhez. Ezt nem volt könnyű összeegyeztetni a fővárosnak azzal a szempontjával, hogy elsősorban a közeli évekre szeretett volna nagyobb könnyítést. A hitelezők részéről nagy lépést jelentett azon engedmény, hogy a békeszerződés utáni, időközben 2,5 millió fontra felszaporodott hátralékot hajlandók kiegyenlítettnek tekinteni a bázeli egyezmények keretében 1923–1925-ben teljesített fizetésekkel, amennyiben azok elérnek összesen 450.000 fontot. Mivel a teljes adósságnak ez volt a legveszedelmesebb, azonnal perelhető és végrehajtás alá vonható része, a város tárgyalóküldöttsége ezek után hajlott nagyobb teher vállalására a jövőbeni törlesztésnél. Ezt leginkább a szociáldemokratákat képviselő Peidl Gyula ellenezte. A szakítást kevésbé tartotta katasztrofálisnak a többieknél, de hangsúlyozta, hogy a várható retorziók elleni küzdelemhez valamennyi városi párt összefogására lenne szükség, amire nem lát hajlandóságot. Feltételként szabta, hogy a nagyobb teher elvállalását annak igazságosabb megosztásával kell összekötni.

Augusztus 12-re kialakult a megegyezés, mely a másnap aláírt egyezmény alapját képezte.⁹⁷ A város elismerte a „kölcsönök eredeti feltételeinek megfelelő

95 BFL IV.1410.d. 5. doboz, Az Ostende-ben járt küldöttség naplója.

96 A tárgyalások hivatalos jegyzőkönyveit ld. FK 1925. 44. (november 27.) Melléklet 88–99. p.

97 Az egyezmény szövege: Uo. 100–106. p.

kötelezettségei fennállását”, és vállalta 1926–1930 között az ennek megfelelő kamat 75%-ának, ettől kezdve 100%-ának fizetését. A tőketörlesztés alól nyolc évre mentesítést kapott, azt 1934-ben kellett megkezdenie, és mindhárom kölcsön törlesztési idejét 20 évvel meghosszabbították. Könnyebbséget jelentett, hogy a törlesztés nemcsak sorsolás, hanem visszavásárlás útján is történhetett, ami a névérték alatti árfolyam mellett komoly megtakarítási lehetőséget ígért. Zálogul a város lekötötte a víz-, a gáz- és az elektromos művek bruttó bevételeit.⁹⁸ A város ennek nyomán az első öt évben 260–300.000 font, az ezt követő három évben 350–400.000 font, 1934-től kezdve pedig 450.000 font teherre számíthatott.

Mivel a későbbi évekre vonatkozó kötelezettségvállalás jóval túlment azon a mértéken, amit a kölcsönügyi bizottság előzetesen elfogadhatónak jelölt meg, a hitelezők beleegyeztek, hogy a szerződést egyelőre tervezetnek tekintsék, és a polgármester szeptember 20-ig kapjon határidőt annak aláírására. Az aláírásra való felhatalmazást a kölcsönügyi bizottság két feltételhez kötötte: a pénzügyminiszter korábbi ígéretének megfelelően hozzanak törvényt, amely biztosítja, hogy az egyezményt el nem fogadó kötvénytulajdonosok sem követelhetnek nagyobb mérvű kielégítést; másrészt az állam teljes egészében vállalja át a klíringeljárásban rendezendő háborús hátralékot, és mondjon le annak a város által történő megtérítéséről.⁹⁹ Ez utóbbi kívánságot Bud János pénzügyminiszter határozottan visszautasította, és az egyezmény sorsa ismét hajszálon függött. Bud arra hivatkozott, hogy az államnak a klíringtartozásokból fakadóan máris 110 millió korona adóssága van, és ennek további növeléséhez az állam pénzügyeit ellenőrző népszövetségi főbiztos sem járulna hozzá. Lemondással fenyegetőzött arra az esetre, ha a miniszterelnököt ráveszik a kérelem teljesítésére. A város képviselői ezzel szemben arra mutattak rá, hogy maguk a hitelezők sem számoltak ezzel a város

98 A város garantálta, hogy ezek a bevételek évente a kölcsönszolgálathoz szükséges összeg háromszorosát el fogják érni, ellenkező esetben más forrásból kiegészíti. Az üzemek lekötött bevételeit egy a Svájci Bankárok Szövetsége mint a hitelezők megbízottja részére nyitott számlára kell befizetni, melyről az havonta leemeli a kölcsönszolgálathoz szükséges összeget, és a maradékot visszautalja a fővárosnak. Az 1925 decemberében aláírt végrehajtási határozmányok értelmében ez az eljárás mellőzhető, amennyiben a város minden hó kezdete előtt három nappal elhelyezi a számlán a szükséges összeget.

99 BFL IV.1420.e. 1. doboz, 99358/1925-VI., 100.540/1925-VI. tan. sz.; Az első feltétel nem jelentett problémát, mivel maga az egyezmény kikötötte, hogy a főváros egyetlen kötvénytulajdonos számára sem nyújt kedvezőbb feltételeket. Mivel ez így a hitelezők felé vállalt kötelezettségként jelent meg, eloszlatta azokat az aggályokat, hogy egy ennek megfelelő törvény a nemzetközi pénzügyvilágban kedvezőtlen visszhangot váltana ki, és aláásná az ország hitelképességét.

terhei között, mivel maguk is valószínűsítették, hogy a kormány át fogja vállalni, másrészt a főváros az állam és az egész ország hitelügyi érdekeit is szolgálta azzal, hogy Ostendében feladta a német kölcsönnel kapcsolatos álláspontját. A helyzet az ostendei egyezmény felborulásával fenyegetett. Kozma Jenő, a kormány városi alkulátának számító Községi Polgári Párt vezére is úgy foglalt állást, hogy „nem írjuk alá az egyezséget, és jön a vízözön”.¹⁰⁰ A vitát végül Bethlen döntötte el: az állam a 27,5 millió aranykoronában megállapított klíringtartozás felét vállalta át, másik felét a fővárosnak a kamatot is beleszámítva évi 700 ezer aranykoronás részletekben, 35 év alatt kellett megtérítenie. A főváros képviselői még kiharcolták, hogy a törlesztés csak 1931-től kezdődjön, és az így kieső összeget a város az utolsó tíz évben pótolhassa. Csak ezt követően járult hozzá a kölcsönügyi bizottság szeptember 19-én, egy nappal a határidő lejárta előtt, egyhangúlag az ostendei egyezmény aláírásához.¹⁰¹

A közgyűlés december 18-án, szintén egyhangúlag fogadta el az egyezményt. Az ellenzék szónokai arra helyezték a hangsúlyt, hogy az előző ciklusban működő vezetés mulasztásai juttatták a várost abba a helyzetbe, hogy Ostendében nem volt elérhető kedvezőbb eredmény.¹⁰²

A főváros végül is kívarta a megegyezéssel azt az időt, amikor — legalábbis a „nagy válság” bekövetkeztéig — szélsőséges erőfeszítés nélkül ki tudta gazdálkodni az ostendei terhet: a törlesztés az első évben, 1926-ban a költségvetési kiadások 5,56%-át emésztette fel, 1927-ben 5,06%-át, 1928/1929-ben pedig 4% alá süllyedt.¹⁰³

A kölcsönügy rendezésének hosszára nyúlt történetét áttekintve megállapítható, hogy a városvezetés által követett politikával szemben (miközben az folyamatosan bírálatok pergőtüzében állt) egyetlen koherens eltérő koncepció jelent

100 BFL IV.1403.s. X. kötet, 1925. szeptember 10. 46. p.

101 BFL IV.1403.s. X. kötet, 1925. szeptember 19.

102 FK 1925. 48. (december 29.) 1685–1713. p.

Az egyezmény életbelépésének további feltétele volt, hogy a hitelezők megszerezzék a forgalomban lévő kötvények névértékének legalább 60%-át birtokló tulajdonosok hozzájárulását. 1926 júniusáig az angol kölcsön tulajdonosainak 84%-a, a francia kölcsönnél 25%-a, a német kölcsönnél 77%-a adta meg hozzájárulását, és ezt a főváros elfogadta. Június 5-én a Nemzetgyűlés megszavazta az 1926:XVII. tc-t, amely kimondta, hogy a várossal szemben a három kölcsönből eredően csak az ostendei egyezmény értelmében lehet követelést támasztani; egyúttal felhatalmazta a kormányt a klíringtartozással kapcsolatos megállapodás megkötésére a fővárossal. A tartozás felének elengedéséről és másik felének 35 év alatt részletekben történő megfizetéséről szóló megegyezést a Minisztertanács 1926. december 10-én hagyta jóvá.

103 Budapest Székesfőváros Zárszámadása és Vagyoneleltára alapján.

meg a színen, amelyet Éber Antal képviselt, és a megoldást az üzemi vagyon tetemes részének részvények formájában történő átengedésében látta. Ez az elképzelés abban az értelemben reális volt, hogy a magyar valuta stabilizációja előtt más alapot aligha lehetett volna találni egy kölcsönösen kielégítő megegyezéshez. Más kérdés, hogy ezáltal valószínűleg a tartozások értékét potenciálisan jóval meghaladó vagyon került volna külföldi kézre, nem beszélve a vele járó gazdasági kulcspozíciókról. Az ügyre 1925 közepéig döntő politikai befolyást gyakorló Keresztény Községi Párt és a hozzá közel álló városvezetői garnitúra viszont jóformán egyetlen kérdésben volt kitartóan következetes: elzárkózott a rendezés minden olyan módja elől, amely a főváros üzemeinek külföldi érdekeltségek kezére jutását eredményezte volna. Hiszen messzemenő terveik voltak azzal a befolyással, amelyet a főváros feletti politikai hatalom révén a közüzemi szektor fölött megszereztek: a fővárost a magyar gazdasági élet egyik legnagyobb vállalkozójává, döntő faktorává, ezáltal a bank- és ipari nagytőkével szemben a „keresztény-nemzeti” középrétegek fontos gazdasági bázisává igyekeztek tenni. „Ha majd nálunk is meglesz az erő” — válaszolta Wolff Ébernek —, „ha a közgazdaságot át tudjuk gyúrni a nacionalista érdekek szerint, akkor remélem el fog jönni annak az ideje, hogy mi is tárgyalhassunk arról, hogy a közüzemeinket erősen nacionalista magánkezekbe adjuk át.”¹⁰⁴

104 FK 1923. 26. (június 1.) 1285. p.

KEGLEVICH KRISTÓF

A FŐVÁROSI PEDAGÓGIAI SZEMINÁRIUM MŰKÖDÉSE OZORAI FRIGYES IGAZGATÓ IDEJÉN (1918–1934)*

A Fővárosi Pedagógiai Szemináriumot (FPSZ) Bárczy István polgármester (1906–1918) javaslatára a fővárosi tanács 3838/1912. VII. sz. határozatával hozta létre 1912 januárjában. Az új intézmény működését február 1-jén kezdte meg. A Pedagógiai Szeminárium célja kettős volt: a főváros egyrészt a pályakezdő budapesti elemi iskolai tanítók betanítását, másrészt a már régebb óta működő tanítók, tanárok továbbképzését kívánta biztosítani általa.¹ Tulajdonképpen a főváros igényeit kielégítő speciális tanítóképző jött létre, mely tanfolyamai révén nagyobb tudás, műveltség, a modern pedagógiai törekvések közvetítésével készítette fel a nagyvárosi tanítói létre. A tanfolyamok koncepcióját a neves pedagógiai szakember, Weszely Ödön (1867–1935), a Pedagógiai Szeminárium első igazgatója (1912–1918) dolgozta ki. A Szeminárium tevékenységét a — működését az 1911/12-es tanévben megkezdő — Mária Terézia (ma Horváth Mihály) téri leány és fiú elemi iskolával egy épületben, velük szoros összefonódásban fejtette ki.

A Szemináriumhoz kapcsolódó gyakorló elemi iskola a főváros anyagi támogatásával és az itt tanító kiváló tanítóknak köszönhetően az 1920-as években Budapest első elemi iskolájává lett. Mai jogutódja a Budapesti Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium.² A FPSZ 1945 után többszöri átszervezésen esett át, majd 1972-től Fővárosi Pedagógiai Intézet (FPI) néven működött tovább a régi helyén.³ Tanulmányom a Szeminárium aranykorát, az 1920-as és 1930-as évek gyakorlatát tárgyalja a beiratkozott hallgatók képzésének, munkáltatásának,

* Jelen tanulmány az Óbudai Egyetem Trefort Ágoston Mérnökpedagógiai Központjának gyakorlatvezető mentortanár szakán a 2018/2019-es tanévben elkészített szakdolgozatom egy részének szerkesztett változata. Témavezetőm, Sanda István Dániel egyetemi adjunktus segítségét és bírálatát, Holik Ildikó egyetemi docens támogatását ezúton is köszönöm.

1 Bárczy István: Beszéd a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium megnyitásakor (1912. február 1.). In: Fővárosi Közlöny, 23. (1912) 11. szám (1912. február 6.) 448–449. p.

2 A fent mondottakkal függ össze a Fazekas gyakorlóiskolai státusának különleges, a magyar közoktatás rendszerében analógia nélkül álló volta. A gyakorlóiskola nem egyetemhez, hanem a Szemináriumhoz kapcsolódott, fenntartója megalapításától kezdve 2012. december 31-ig a főváros volt. Fennállásának első fél évszázadában elemi (általános) iskolaként működött.

3 Az 1996/1997-es tanévben — a Fazekassal addig közös épület teljes körű felújításával összefüggésben — Belső-Józsefvárosba, a Vas utca 10. sz. alá költözött. A nemzeti köznevelésről

élményeinek szempontjából a vonatkozó szakirodalom⁴ összefoglalásával, illetve a Szeminárium Budapest Főváros Levéltárában található iratanyagának kutatása alapján. Az iratanyag zömét a főigazgatónak a polgármesteri VII. (a közoktatási) ügyosztállyal mint fenntartóval való levelezése, az ügyosztály körlevelei, határozatai, ezenkívül az igazgató beszámolóí, kérelmei, illetve a tanfolyamokat számba vevő munkatervei — melyeket a székesfővárosi tanács minden félév elején kiküldött minden budapesti elemi iskolának — teszik ki.

A Szeminárium és gyakorlóiskolái vadonatúj, a Bárczy-féle iskolaépítési program során emelt épületében 1914 és 1916 között hadikórház működött, a tanítók számára hirdetett tanfolyamok és előadások is szüneteltek. A nagy háborút és a forradalmakat követően, az 1920-as és 1930-as években az intézmény fénykorát élte. Élén a (fő)igazgató állt. Éves munkaterveit a fővárosi Közoktatási Bizottságának meghallgatása után a fővárosi tanács hagyta jóvá.⁵ Az igazgatón kívül a Szemináriumnak csupán egy főállású alkalmazottja volt: a beosztott tanár. Ő segített a hallgatók tevékenységének koordinálásában. Az első igazgató, Weszely Ödön mellett Gockler Lajos, majd a későbbi igazgató, Ozorai Frigyes volt a beosztott tanár. Utóbb Ozorai és utódja, Haltenberger Mihály oldalán Wilde Margit működött ilyen minőségben. Állandó tantestület nem létezett, a tanfolyamok előadói részben a gyakorlóiskolából kerültek ki, őket évről évre bízta meg a tanács, részben pedig a kor elismert tudósai, illetve kutatói vállaltak előadásokat és közvetítették legújabb eredményeiket.

szóló 2011. évi törvény (egyik) sajnálatos következményeként beolvadt a 2015-ben létrehozott, az Oktatási Hivatal kötelékébe tartozó Budapesti Pedagógiai Oktatási Központba (POK).

- 4 A FPSZ történetéről sokan írtak már. Az intézmény létrejöttére, első évtizedeire alapvető Kétyi Andrásné Sági Mária kéziratoss doktori értekezése: *A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története*. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp., 1976. Egyetemi Könyvtár, Kd 4204. (A továbbiakban: *Kétyiné*, 1976.) Ennek kivonata: *Kétyi Andrásné: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium megalakulása*. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei, 78. Szerk. Gáspár Ferenc et al. Bp., 1979. 217–249. p. (A továbbiakban: *Kétyiné*, 1979.) Az 1945-ig terjedő korról szól *Mann Miklós – Hunyadi Zoltán – Lakatos Zoltánné: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története*. Bp., 1997. (Bárczy István Könyvtár 3.) (A továbbiakban: *Mann – Hunyadi – Lakatos*, 1997.) A gyakorlóiskola történetét *Hunyadi Zoltán* külön is megjelentette: *A gyakorlóiskola első ötven éve*. [Bp.,] 2011. A Szeminárium történetének összefoglalása 1971/72-ig: *Süle Sándor – Lőrincz László: Fővárosi Pedagógiai Intézet. Történeti áttekintés a fővárosi pedagógusok továbbképzéséről és az Intézet munkájáról*. In: Budapesti Nevelő, 7. (1971) 4. sz. 3–39. p. (A továbbiakban: *Süle – Lőrincz*, 1971.) Szinte az Intézet megszűnéséig tárgyalja az eseményeket: 90 éves a Fővárosi Pedagógiai Intézet. Szerk. Balogh László. [Bp.,] 2002. (A továbbiakban: *Balogh*, 2002.)

- 5 *Kétyiné*, 1979. 227. p.

1. kép. A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium épülete az 1910-es években
(Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 119. p.)

A Szeminárium tevékenységének gerincét a továbbképző tanfolyamok jelentették.⁶ A tanfolyamoknak négy fajtája volt: (1) az állandó továbbképző tanfolyam kezdő tanítók részére; (2) már működő tanítók számára szervezett továbbképző

6 Balogh, 2002. 86–87. p.

tanfolyam; (3) nem kötelező tudományos előadások és laboratóriumi gyakorlatok; (4) egyéb: módszertani, művészeti, technikai, nyelvi tanfolyamok. A tanfolyamoktól függetlenül, azokkal kooperálva működött a Pedagógiai Könyvtár és a Laboratóriumok.

Az állandó tanfolyam és a gyakorlóiskola

Az ún. állandó tanfolyam célja az volt, hogy a pályakezdő vagy fiatal budapesti elemi iskolai tanítókat bevezesse az iskolai munkába, valamint megismertesse velük a sajátos fővárosi követelményeket. Az állandó tanfolyam hallgatói a Szeminárium gyakorlóiskolájában hospitáltak és tanítottak. Heti elfoglaltságuk 30–35 óra volt mindkét féléven keresztül, októbertől májusig, tehát hallgató létük teljes munkaidős elfoglaltságnak számított. Az első évtizedekben ösztöndíjban részesültek.⁷ Ennek összege meghaladta az óradíjas helyettes tanító fizetését. 1931-től csökkentették az ösztöndíjas helyek számát, de lehetővé tették, hogy a hallgatók helyettesítsenek a főváros iskoláiban.⁸ Az induláskor, 1912-ben (az 1911/1912-i tanév második félévében) 58 hallgatót vettek föl (29 férfit és 29 nőt), ösztöndíjuk 600 korona volt.⁹ A női hallgatók a leányiskolába, a férfiak a fiúiskolába nyertek beosztást.¹⁰

A beiratkozottak között sok helyettes tanító is volt, akik a tanfolyam elvégzésétől végleges állást reméltek.¹¹ Az állandó tanfolyamok létszáma az első években 60 fő körül alakult, 1916-tól évi 40 körül volt. 1913-ban a megcélzott 60 helyre 408 kérvény érkezett.¹² Kezdetben csak azokat a tanítókat vették föl — hacsak a tanács külön engedélyt nem adott —, akik már legalább egy évet tanítottak a fővárosban. A budapesti születésűek előnyt élveztek. 1941-ig 1568-an végeztek

7 Kétyiné, 1979. 227. p.

8 Süle – Lőrincz, 1971. 8. p.

9 Süle – Lőrincz, 1971. 6–7. p.

10 Kétyiné, 1976. 148. p.

11 A tanítók pályájukat helyettesítő tanítóként kezdték. Őket a budapesti iskolák tanítóinak megbetegedése esetén a fővárosi tanács felhatalmazásából a Köznevelési Bizottság jelölte ki, óradíjért tanítottak, amíg a helyettesített kolléga vissza nem vette osztályát. Saját tanári tapasztalat híján, ez a minduntalan változó helyszínen, változó közegben zajló munka nem lehetett könnyű. Az ideiglenes tanítót az „életpályamodell” következő állomásaként már egész évre alkalmazták. A kinevezett (rendes) tanító kilenc fizetési fokozaton belüli, az ideiglenesnél mindenképpen magasabb fizetést kapott. Vö. Kétyiné, 1979. 230. p.

12 Kétyiné, 1979. 231–232. p.

el a tanfolyamot.¹³ 1945 után a kezdő tanítók továbbképzésének ezen kötelező formája megszűnt.¹⁴

Kevés pályázati felhívás maradt ránk. Pl. 1934-ben az alpolgármester 20 fő, 1933-ban oklevelet szerzett vagy 1934-ben diplomázó elemi iskolai férfi tanító felvételét tervezte. A 10 hónapos tanfolyamra ekkor végül 35 főt vettek föl, ösztöndíjat vagy egyéb díjazást ekkor már nem kaptak.¹⁵ Ezt az 1930-as évek gazdasági helyzete magyarázza: az erőforrásokat akkor már máshová csoportosították. Kivételesen az 1924/25. évben sem vettek fel ösztöndíjasokat.¹⁶

A kezdő tanítók, azaz a hallgatók a gyakorlóiskolában heti 10–12 órát töltöttek a tanítási időben. A Szeminárium igazgatója és a mellé e célból rendelt — ún. beosztott — tanár koordinálta az egyes osztályokban való hospitálásukat és gyakorló tanításukat, alkalmanként helyettesítésre is felkérte őket. Először egy-egy hetet hospitáltak minden évfolyamon, jegyzeteik alapján hetente két alkalommal beszéltek meg a tapasztalatokat. A hospitálási kör után 3–4 heti osztálymunka következett egyazon osztályban, egyazon tanító mellett. Ez további hospitálási, valamint már demonstrátori tevékenységet is jelentett, a tananyag és az osztály mélyebb megismerését szolgálta. A tanév második felében került sor a gyakorló-tanításokra. Először egy órát tanítottak, majd egy napra, végül egy hétre vették át egy osztályt, természetesen szoros kapcsolatban maradván az osztálytanítóval. A vizsgatanításra az iskola nagytermében került sor a Szeminárium és az iskola igazgatója, továbbá valamennyi hallgatótárs jelenlétében. A bírálatot másnap tartották; ez a hallgató önreflexiójával kezdődött, majd a bírálat elhangzása és a jelölt válasza után a tanfolyam hallgatói közül bárki hozzászólhatott, illetve az osztálytanító és a Szeminárium gyakorlatot vezető tanára is véleményt mondott.¹⁷ A hallgatók ennek a képzési rendnek köszönhetően rengeteg tapasztalatot szereztek, egységben látták az iskola egész napos életét, a szünetek eltöltését, ünnepek szervezését stb. is ideértve. Ezenkívül több száz kidolgozott tanóravázlatra

13 Jankovits Miklós: Harmincéves a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium. In: Néptanítók Lapja, 75. (1942) 3. sz. 160–163. p. (A továbbiakban: Jankovits, 1942.) 163. p.

14 Balogh, 2002. 86. p.

15 BFL (= Budapest Főváros Levéltára) VIII.761.a (= Fővárosi Pedagógiai Szeminárium iratai, általános iratok) 90.334/1934, 146/1934.

16 Süle – Lőrincz, 1971. 6. p.

17 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 134–139. p.

tettek szert. A képzési idő kb. kétharmadát tették ki a hospitálások, a tanítások és a laboratóriumi gyakorlatok.¹⁸

A délelőtti lekööttségek mellett délutánonként hetente 10–12 órát vett igénybe a többi, tudományos jellegű kurzus, illetve a laboratóriumi foglalkozások. A tanfolyam éves munkatervét a fővárosi tanács hagyta jóvá. Pl. az 1928/1929-es iskolaévben a kezdő tanítók állandó tanfolyama a következő tárgyakból állt: *A jelenkori filozófia főirányai, Az etika fő problémái, Pedagógiai lélektan, A gyermeklélektan módszere, A pedagógia tudományos alapvetése, Rendszeres pedagógia (Nevelés- és oktatástan), A modern pedagógia fő képviselői, Magyar művelődéstörténet, Közgazdaságtani és szociális ismeretek, Iskolai egészségtan, Fizikai laboratóriumi gyakorlatok, Biológiai laboratóriumi gyakorlatok (Növénytan, állattan), Rajz, Testgyakorlás, Az új tanterv ismertetése*.¹⁹ A hallgatók délután alkalmanként a napköziben — ez 1926-ban jött létre²⁰ —, illetve az olvasóteremben láttak el szolgálatot.

Sarodi Gyula, a gyakorlóiskola későbbi tanítója az 1933/1934-es tanévben végezte a kezdő tanítók állandó tanfolyamát. Visszaemlékezése szerint az iskola akkor már nyolcosztályos volt, 8 fiú-, 8 leány- és 4 koedukált alsó tagozatú osztállyal. A szemináriumi hallgatók végigjárták az összes osztályt. Egy-két hétig hospitáltak, majd valamennyi osztályban tanítaniuk kellett. Az év végén került sor a vizsgatanításra. A kötelező tanfolyami előadások mellett többféle továbbképző előadás is önkéntesen látogatható volt, például múzeumlátogatásokkal, kirándulásokkal kiegészült művészettörténeti előadások, munkatanító (szlőjd) vagy idegen nyelvi tanfolyamok. Délutánonként lehetőség nyílt a laboratóriumokban kísérletezni és az épületben működő Pedagógiai Könyvtárban olvasni.²¹

Ami a vezetőtanítókat illeti, idővel Budapest legkiválóbb pedagógusai kerültek a gyakorlóiskolába. Minthogy a külön igazgatású fiú- és leányiskola fél évvel korábban kezdte meg működését, mint a Pedagógiai Szeminárium, gyakorlóiskolává minősítésükkor (1912) már adott volt a két tantestület. A két gyakorlóiskola 1925-ben egyesült.²² Sok tehetséges, ambiciózus fiatal tanító(nő) került a nevelőtestületbe, pl. az 1916/17-es tanévben Oldal Anna és Háros Antal, az

18 Hunyadi Zoltán: Oldal Anna. Bp., 1991. (Magyar pedagógusok) (A továbbiakban: Hunyadi, 1991.) 7. p.

19 BFL VIII.761.a 201/1928.

20 Stile – Lőrincz, 1971. 7. p

21 Jáki László: Dokumentumok, adatok, visszaemlékezések a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium történetéből. In: Budapesti Nevelő, 23. (1987) 1. sz. [85–107. p.] 102–106. p.

22 Kétyiné, 1976. 150–151. p.

1918/19-esben Stolmár László, az 1921/22-esben Stelly Géza és Gubacs Gábor. Ők a későbbi évtizedekben országosan ismert szaktekinítéyekké váltak. Érdekes, hogy Oldal tanári működésének túlnyomó részében mindig első (fiú)osztályban tanított, Gubacs pedig a hatodik osztály specialistája lett. Stolmár ugyanakkor arra törekedett, hogy osztályait végigvigye. Az iskola (neve 1925-től: Budapest Székesfővárosi VIII. Kerületi Mária Terézia Téri Községi Gyakorló Népiskola) gyakorló jellegének az felelt meg jobban, ha egy-egy tanító egy-egy évfolyam mellett kötelezte el magát, így ez lett a trend.²³ A tanítójelöltek számára önmagában is szokatlan volt, hogy évfolyamokra bontott osztályokban taníthattak, a tanítóképzők gyakorlóiskolái ugyanis osztatlanok voltak.²⁴ Ez tehát fontos eleme volt a fővárosban való tanításra történő felkészítésnek, a mai differenciálásra törekvéssel rokonítható.

A már működő tanítók továbbképző tanfolyamai

A már működő tanítók továbbképzési tanfolyamait egyrészt meghívott neves kutatók, tudósok, másrészt a gyakorlóiskola osztálytanítói tartották.²⁵ A tanfolyam fél évig tartott, hetente három foglalkozást jelentett, amelyek lényegében tudományos előadásoknak feleltek meg. A pedagógusok 6–8 héten át szombatonként hospitáltak a Mária Terézia téri gyakorlóiskola azon osztályában, amely évfolyamon az adott tanévben tanítottak, illetőleg nyilvános bemutató tanításokon vettek részt.²⁶ Ezek a mintatanítások is szombat délelőtt voltak,²⁷ igen népszerűnek és látogatottnak számítottak, alkalmanként 300 vendég volt jelen rajtuk.²⁸ A hallgatókon kívüli érdeklődőknek előre kellett — ingyenes — jegyet igényelniük.²⁹ A Szeminárium igyekezett tematikus napokat, hónapokat hirdetni, így pl. 1926 februárjában a kézi-, papír és agyagmunka, márciusban és áprilisban testgyakorlás és testnevelés, végül májusban a rajzoktatás került terítékre a szombati tanórák keretében. Általában két mintatanítást egy előadás (megbeszélés) követett,

23 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 129–134. p.

24 Kétyiné, 1979. 230. p.

25 Kétyiné, 1976. 97–108. p.

26 Hunyadi, 1991. 7. p.

27 BFL VIII.761.a 1926/nem iktatott.

28 Stolmár László: Életem, életünk. Események, örömök, bánatok időrendben. Bp., 1992. (A továbbiakban: *Stolmár*; 1992.) 54. p.

29 Hunyadi, 1991. 7. p.

a program szombat reggel 9-től délután 1-ig tartott.³⁰ A bemutatóórákra az iskola nagytermében került sor, az elemi iskolás korú, jellemzően 40–50 fős osztály³¹ a színpadon fölállított padosorokban ült, miközben a látogatók a zsöllyén, a nézőtérren és a karzaton foglaltak helyet. A tanítási megbeszéléseket az 1940-es években a királyi tanfelügyelő elnökségével az elemi iskola igazgatója vezette.³²

1931-ben Móricz Zsigmond is részt vett egy szombat délelőtti mintatanításon. A Pedagógiai Szemináriumban szerzett tapasztalatairól néhány nappal később lelkesült hangnemben számolt be a *Magyarország* című napilapban vezetett tárcájában. A mintatanítást Stolmár László tartotta,³³ nem saját osztályának, hanem általa ismeretlen gyerekeknek. „Egy óriási terem van az épület III. emeletén a tetőszerkezetbe beépítve. Zsífolásig tele volt a tanítói továbbképző tanfolyam hallgatóival. ... Megnyitlak az ajtók és bevonult az osztály. ... Első, ami meghatott, hogy a gyerekek egyáltalán nem voltak elfogultak. Nem hozta őket zavarba, hogy száz és száz tanító van mögöttük. Olyan fesztelenül és megszokottan ültek le középen, mintha a négy fal volna körülöttük. A tanító általános beszélgetéssel kezdte. Megkérdezte a gyerekektől, mi a húsvét legszebb emléke: a kirándulás... Aztán hamarosan elvezette őket távolabb Budapest határától, ki külföldre, s egyszerre csak benne voltunk Finnországban. ... A gyerekek úgy figyelnek, olyan kíváncsiak, és minden pillanatban belekotyognak. S a tanító minden megszólalásnak örül. Együtt dolgozik a gyerekekkel. ... Nem szolgáltat a tanító lehetőleg semmit, mint tudást, mint kész anyagot, amit csak el kell fogadni, hanem együtt munkálkodik a gyerekekkel. ... Aztán összefoglalja az egész előadást, nem ő maga, hanem a gyerekekkel mondatja el a mai lecke tartalmát s megható, milyen frissen és értelmesen, mint valami kedves mesét, mondja el a gyermek mindazt, amit ma itt tanult.” Móricz a munkáltatás, munkatevékenység révén megvalósító kooperáció szerepét hangsúlyozó munkaiskola érzékletes leírását adja.³⁴

A nagyteremben bemutatott mintatanítások komoly belső kontrollon mentek keresztül, mielőtt megvalósultak volna. A tantestület szerdánként tartotta az elő-

30 BFL VIII.761.a 1926/nem iktatott.

31 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 131. p.

32 Stolmár, 1992. 81. p.

33 Kontra György: A pedagógus lángelme: Stolmár László. In: Elektronikus Könyv és nevelés, 10. (2008) 4. sz. [Csak elektronikusan: http://www.tanszertar.hu/eken/2008_04/kggy_0804.htm — Letöltés ideje: 2019. október 23.]

34 Móricz Zsigmond: Mintatanítás. A mai magyar népművelésről. In: Magyarország, 38. évf. 82. sz. (1931. április 12.) 5. p. [= *Uő*: Riportok. III. (1930–1935) Bp., 1958. 118–123. p. (Móricz Zsigmond összegyűjtött művei)]

készítő megbeszélést, ahol mindenki véleményezhette a bemutató tanító óratervét, céljait, módszereit. Ezen belső viták során az egyéni kezdeményezés és a kollektív bölcsesség összhangjának megteremtésére törekedtek. A Szeminárium elsősorban a hallgató tanárok alkotó pedagógiai gondolkodását kívánta fejleszteni, akkor is, ha a hallgatók igénye — ez a tanfolyamok végén kitöltött kérdőívekből derült ki — inkább az lett volna, hogy egy az egyben alkalmazható módszertani tippeket kapjanak.³⁵ Haltenberger Mihály főigazgató (1934–1943) reformjai közé tartozott, hogy az 1930-as évek második felében a nagyteremben felére csökkent a bemutató tanítások száma, ezeket inkább az osztálytermekben tartották, hogy ekképpen az osztálymunkát is láthassák a tanfolyamok résztvevői.³⁶

A tudományos előadásokat tanfolyamokba szervezték. A kötelező tárgyak hallgatása két hétköznapi délutánt vett igénybe. Nem kötelező tárgyak egészítették ki őket. A tematika mindent fölölelt, ami akkor a korszerű általános és szakműveltség része volt. Az 1910-es években az érdeklődők előzetesen nyomtatásban megkaphatták az előadások tervezett tartalmát, ez alapján jelentkezhetek.³⁷ 1930 körül a kötelező tanfolyamokat jellemzően *A modern pedagógia főirányai és főképviselei*, *A munkaiskola problémái*, *Az elemi iskolai módszertan legújabb törekvései*, *Tantervismeret*, *Magyarország földrajza*, *A magyar történelem európai vonatkozásaiban*, *Állattan*, *Növénytan*, *Iskolai egészségtan* címmel hirdették meg.³⁸ Az 1934/35-ös tanév őszi félévében (ez volt Ozorai Frigyes főigazgatói korszakának utolsó féléve) a már működő elemi iskolai tanítók továbbképző tanfolyama a következő nem kötelező tudományos előadásokból és laboratóriumi gyakorlatokból állt (zárójelben a jelentkezők száma): *Általános művelődéstörténelem* (31 fő), *Művészettörténelem, a magyar művészet története* (25 fő), *Budapest története* (20 fő), *Európa földrajza*, *Magyarország földrajza* (64 fő), *A modern pedagógia főképviselei* (29 fő), *Állattani laboratóriumi gyakorlatok és előadások* (18 fő), *Növénytan laboratóriumi gyakorlatok és előadások* (8 fő), *Fizikai és vegytani laboratóriumi gyakorlatok és előadások* (18 fő), *Lélektani laboratóriumi gyakorlatok és előadások* (34 fő). A *Rajztanfolyamra* 72 fő, a féléves *Tornatanfolyamra* 47, a *Reformirástanfolyamra* pedig 29 fő jelentkezett.³⁹

A tanfolyamokat — melyek színvonala messze meghaladta az általános iskolai szintet — a kor híres tudósai tartották, pl. az alapítás évében Kacsóh Pongrác

35 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 144–145. p.

36 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 96. p.

37 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 31. p.

38 Vö. BFL VIII.761.a 174/1928. körlevél.

39 BFL VIII.761.a 43/1935.

zeneszerző, Lyka Károly művészettörténész, Fináczy Ernő neveléstörténész, Lengyel Béla kémikus; az 1920-as és 1930-as években Nagy László gyermekpszichológus, Bárczi Gusztáv gyógypedagógus és Gárdonyi Albert főlevéltáros, történész. A tanfolyamok a tanév végén „záró vizsgálatok” letételével értek véget.⁴⁰

1912. február 1-jén, a Szeminárium indulásakor 1029 fő iratkozott fel a tudományos előadások meghallgatására. Közülük 57 volt elemi iskolai igazgató, 11 polgári és 1 reáliskolai igazgató, 749 — azaz a túlnyomó többség — elemi iskolai tanító, 328 polgári iskolai tanár, továbbá főreáliskolai, kereskedelmi iskolai tanárok, óvónők, hitoktatók és állástalan pedagógusok nevét is megtaláljuk a listán.⁴¹ A főigazgató, Weszely jelentése szerint az első félév tudományos előadásainak látogatottsága különbözőnek bizonyult. Három előadáson 200-on, 13 előadáson 100-on felül volt a hallgatók létszáma, de az etikai, logikai és természettudományos kurzusokra csak 20–30-an jártak el.⁴² A főváros 1–6. osztályos oktatásmélyzetén kívül a Szeminárium vezetője, akadályoztatása esetén az elemi iskola igazgatója más érdeklődőnek, pl. vidéki tanítóknak is engedélyt adhatott az iskola megtekintésére vagy óralátogatásra, de csupán alkalmilag, és ugyanazon személynek csak egyszer-kétszer.⁴³ Olykor fent is maradtak ilyen engedélyek, pl. az 1930/31-i tanévből Hamvai Vilmos okleveles középiskolai tanár és Krehnyay Ede szigorló mérnök számára a Lélektani Laboratórium meglátogatásáról.⁴⁴ Nem fővárosi fenntartású iskolák teljes tantestületei is kaptak engedélyt a Pedagógiai Szeminárium különböző tanfolyamainak látogatására, pl. a budapesti izraelita elemi és polgári iskoláé, a váci katolikus elemi iskoláé, a református teológiai akadémia és elemi iskola tantestülete vagy a gyógypedagógiai főiskola hallgatói stb.⁴⁵ 1932-ből fennmaradt a név szerinti felsorolás, hogy mely nem budapesti oktatók látogathatják a tanfolyamokat.⁴⁶ Ugyanezen év szeptemberében 50 tanítót iskoláztak be a továbbképző tanfolyamra.⁴⁷

40 Pl. az 1929. június 3-i jegyzőkönyv: BFL VIII.761.a 1929/nem iktatott.

41 Stile – Lőrincz, 1971. 5. p.

42 Komlósi Sándor: Weszely Ödön, a Szeminárium első igazgatója. In: Budapesti Nevelő, 23. (1987) 1. sz. 17–34. p. (A továbbiakban: *Komlósi*, 1987.) 24. p.

43 BFL VIII.761.a 150.893/1919-VII., 51/1932.

44 BFL VIII.761.a 107/1930.

45 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 86. p.

46 BFL VIII.761.a 314/1932.

47 BFL VIII.761.a 251/1932.

A tanítók számára 1920 óta országosan is kötelező volt, hogy öt-öt szolgálati éven belül továbbképző tanfolyamon vegyenek részt.⁴⁸ Ennek ellenére olykor előfordult, hogy a tanfolyamokra túl kevesen jelentkeztek. A székesfővárosi Közoktatási Ügyosztály gyakran utasította az elemi iskolák igazgatóit, hogy küldjék tanítóikat a Szeminárium tanfolyamaira. Érthető a vonakodás, hiszen hetente két délután előadásokat hallgatni nagy időbeli terhet rótt az érintett pedagógusokra, nem is beszélve szombati helyettesítésük megoldásáról.

A Laboratóriumok

A Szeminárium épületében, a továbbképző tevékenységgel szoros összefüggésben létesült 1912-ben a Pedagógiai, a Lélektani és a Fizikai laboratórium.⁴⁹ Utóbb nem ez a beosztás véglegesült: a Fizikai (olykor Fizikai-kémiai néven említik) és a Lélektani mellett Biológiai labor működött.⁵⁰

A Lélektani Laboratórium első vezetője (1912) a budapesti tudományegyetemen kísérleti lélektant oktató Révész Géza (1878–1955) egyetemi tanár lett, aki három asszisztenssel dolgozott. Az első időkben — a megfelelő nivójú eszközpark kiépüléséig — szakirodalmi alapú, egyszerű kísérleteket végeztek, amelyek az előadások anyagával álltak összefüggésben. Így frenológiai (a gyermekek koponyája alakjának, méretének vizsgálata) kutatásokat folytattak, illetve a diákok képzet- és szókincsét vizsgálták, és jutottak pl. arra a következtetésre, hogy az iskolába lépő diáknak sokkal több képzele van a külvilágról, mint azt a pedagógusok föltételezték.⁵¹ Révész hivatala 1919-ig tartott. A Laboratóriumot 1925-től haláláig az ismert gyermekpszichológus, Nagy László (1857–1931) vezette és szervezte újjá 8–10 segéderő (képzett doktorok, tanítók, középiskolai tanárok) bevonásával.⁵² A Laboratórium 1925 óta négy szakosztállyal működött. Az Általános Lélektani Osztály feladata az volt, hogy az állandó tanfolyam minden hallgatója számára demonstrálja az előadásokon megtanult lélektani tételeket — ingerküszöbmérések, emlékezet; figyelem, fantázia, tanulási módok vizsgálata stb. —, ezen kívül az arra alkalmas hallgatók részvételével lélektani gyakorlato-

48 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 86.377/1920. VIII. B. sz. rendelete (szept. 2.).

49 *Weszely Ödön*: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium ismertetése. Bp., 1912. 3. p.

50 *Mann – Hunyadi – Lakatos*, 1997. 77. p.

51 *Kétyiné*, 1979. 244. p.

52 BFL VIII.761.a 177/1929; *Nagy Sándor*: A didaktika mai fejlődési irányai és ezek előzményei Nagy László munkásságában. In: *Budapesti Nevelő*, 18. (1982) 2. sz. 9–20. p.

kat szervezett. A Pedagógiai-pszichológiai Osztály az óvodások és az iskolások lélektani vizsgálatát végezte a tanítók vagy a szülők fölkérésére. A Gyógypedagógiai Osztályt, melyet addig Bárczi Gusztáv orvos vezetett, 1926-ban egyesítették a Pedagógiai-pszichológiai Osztállyal. A Pszichotechnikai Osztály a különféle állami intézmények — államvasutak, állami nyomda, tűzoltóság — tanoncainak egyénenkénti pszichotechnikai vizsgálatait végezte, ha az említett intézmények fölkérték erre. A Laboratórium releváns kutatásokat folytatott, például az óratervek készítésekor és az óraelemzések során a mindenhol mereven használt herbarti formális fokozatok rugalmasabb kezelését javasolta, így a Szeminárium gyakorlati képzésének finomodása irányában hatott.⁵³ A hallgatók a kísérleti lélektan szerinti vizsgálataikat kiterjesztették a gyerekek életviszonyai, családi körülményei, szociális helyzetük tanulmányozására, majd az így kapott eredményeket felhasználták nevelő munkájukban, ami nagy előrelépést jelentett a hivatalos előírásokhoz képest.⁵⁴ A Laboratórium fölszereltségére jellemző, hogy 1935-ben az Amszterdami Egyetem kért kölcsön kísérleti eszközt a Szemináriumtól.⁵⁵ A Lélektani Laboratóriumból nőtt ki 1941-ben a Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézet, későbbi nevén a Fővárosi Pályaválasztási Tanácsadó.

A Fizikai(-kémiai) Laboratórium alapítója Klupathy Jenő (1861–1931) fizikus, villamosmérnök, egyetemi tanár (1912). Két asszisztense egy egyetemi adjunktus és egy egyetemi tanársegéd volt. 1922-ben Ozorai megújította a Kémiai Laboratórium működését, mivel úgy vélte, hogy a kémiát oktató tanítók és tanárok számára hasznos lehet, hogy időnként „ismeretük felfrissítése végett és a kísérleteknek pontos begyakorlása szempontjából részt vegyenek a laboratóriumi munkákban”.⁵⁶ A bemutatott, illetve begyakoroltatott kísérletek elsősorban az ötödik és hatodik osztályban tanító pedagógusok számára voltak fontosak. Kémiai kísérletek, mechanikai, hangtani, fénytani, hőtani, illetve mágneses és elektromos gyakorlatok elvégzésére került sor. Tekintve a felsős tananyagot, ezek a gyakorlatok inkább a legújabb tudományos eredmények nyomán követését szolgálták.⁵⁷ Mai szemmel nézve furcsa, hogy a Szeminárium hasznosnak vélte a tanítók napi rutinjától ilyen távol álló témakörök tárgyalását is. Az 1930/31-es

53 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 138. p.

54 Komlósi, 1987. 28. p.

55 Kétyiné, 1976. 160. p. szerint BFL VIII.761.a 137/1935. — az irat ma nem fellelhető.

56 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 74. p.

57 Kétyiné, 1979. 243. p.; Süle – Lőrincz, 1971. 13. p.

tanévet megelőző időszakban Vermes Miklós (1905–1990) egyetemi adjunktus, a későbbi híres tankönyvíró fizikus, tanár volt a fizikai-kémiai labor asszisztense.⁵⁸

A Biológiai Laboratórium — Állattani és Növénytani Laboratórium néven — valójában csak 1924-ben jött létre. Ozorai főigazgató előadónak egy egyetemi és egy főiskolai tanárt — Abonyi Sándor (1880–1930) zoológust és Gombocz Endre (1882–1945) botanikust — bízott meg, akik mellé az elemi iskola két tanárát, Stelmár Lászlót és Stelly Gézárt állította asszisztensül. Mindez komoly építkezéssel járt együtt: 1924-ben építették az épület belső szárnyára a negyedik emeletet, hogy annak négy tantermét és tanári szobáit a biológiai oktatás szolgálatára rendeljék.⁵⁹ A gyakorlati oktatást a példásan felszerelt laboratóriumban egyebek mellett mikroszkópok és ketrecekben, akváriumokban, terráriumokban tartott eleven állatok szolgálták.⁶⁰ 1933 tavaszán a Biológiai Laboratórium 59 hallgatóval, a Fizikai-kémiai Laboratórium 40 hallgatóval, a Pedagógiai-leléktani pedig 30 hallgatóval (itt az első félévben 36 résztvevő volt) működött.⁶¹

A Szeminárium könyvtára

A Pedagógiai Könyvtár a Szeminárium alapításakor megkapta a fővárosi közgyűlés közoktatási ügyosztályának pedagógiai szakkönyvtárát.⁶² A könyvtár így már kezdetben, 1912-ben is igen jelentős állománnyal, kb. 4000 kötettel rendelkezett. Minden fővárosi pedagógus szabadon látogathatta.⁶³ A megkülönböztető figyelem jele, hogy a Pedagógiai Szeminárium könyvtárának a Fazekas épületében maradt részében tucatszám találunk XVII. és XVIII. századi könyveket. Az intézmény megszületése körül bábáskodók színvonalas könyvtárat akartak teremteni. Állományát kiemelt gondossággal gyarapították, 1916-ban már 16 000 kötetből,⁶⁴ 1932-ben pedig 62 500 kötetből állt. A könyvtár 1928-tól évkönyvet adott ki. Olvasótermét 1927-ben 3535 személy látogatta, 14 414 — díjtalan —

58 BFL VIII.761.a 150/1930.

59 Süle – Lőrincz, 1971. 14. p.

60 Stelmár, 1992. 55. p.

61 BFL VIII.761.a 95/1933.

62 Kétyiné, 1979. 247. p.

63 Bihari Mór – Bors András – K. Bartos Erzsébet – Kelen Jolán: Egy cikk margójára. Hozzászólás „A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium első két évtizede” c. cikkhez. In: Pedagógiai Szemle, 10. (1960) 11. sz. [1036–1038.] 1037. p.

64 Kétyiné, 1979. 247. p.

könyvkölcsönzés történt.⁶⁵ A tanfolyamoknak — melyek látogatottsága 10 fő és 150 fő között változott —, valamint a Laboratóriumok és a Pedagógiai Könyvtár vendégeinek köszönhetően az 1930-as években napi 2000 ember fordult meg az épületben.⁶⁶

Osorai Frigyes igazgatóságának korszaka (1918–1934)

Osorai Frigyes (1879–1947) Bárczy István rokona volt.⁶⁷ A pedagógiai tudományok kutatója lett, a reformpedagógiai eszmék magyarországi meghonosítására törekedett. Fordításában jelentek meg 1909-ben William James: Lélektani előadások tanítók számára, majd 1912-ben John Dewey: Az iskola és a társadalom c. reformpedagógiai munkái. 1911-ben a nyilvános könyvtár és az iskola kapcsolatával foglalkozott, angol szakirodalom bevonásával fogalmazott meg máig érvényes gondolatokat a *Népművelés* második, tematikus számában megjelent cikkében. Ugyanezen évben a bécsi és berlini népművelési tevékenységet is áttekintette.⁶⁸ 1902-től tanár, a Pedagógiai Könyvtár megszervezője 1910-ben, majd ennek igazgatója 1918-ig. Weszely mellett a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium beosztott tanáraként és előadójaként tevékenykedett. Weszely a pozsonyi egyetem professzorává történő kinevezése, 1918. április 6.⁶⁹ után 1934-ig a Szeminárium igazgatója volt. 1911-ben a *Népművelés* helyettes szerkesztője, 1936–1937-ben a *Szülők Lapja*, 1931-től 1935-ig a *Pedagógiai Szeminárium* c. folyóiratok szerkesztője, utóbbinak alapítója is. 1946-ban az Eötvös utcai segítőalapú kis kórházban feküdt,⁷⁰ 1947-ben elhunyt.⁷¹

65 *Kertész Ödön*: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium első két évtizede. In: Pedagógiai Szemle, 10. (1960) 6. sz. [532–543]. 543. p.; *Mann – Hunyadi – Lakatos*, 1997. 25., 33. p.

66 BFL VIII.761.a 155/1930.

67 *Mann – Hunyadi – Lakatos*, 1997. 28. p.

68 *Sonnevend Péter*: A Népművelés (1906–1918) c. folyóirat a modern közkönyvtárakért. I–III. In: Könyvtári Figyelő, 18. (65.) (2008) 4. sz. [641–658. p.]; 19. (66.) (2009) 1. sz. [65–80. p.], 2. sz. [210–226. p.] II. 68–69. p., 75–76. p.

69 *Kétyiné*, 1976. 52. p.

70 *Stolmár*, 1992. 97. p.

71 *Báthory Zoltán – Falus Iván*: Pedagógiai lexikon. I–III. Bp., 1997. III. 99. p.

2. kép. Ozorai Frigyes
(Balogh, 2002. 17. p.)

Ózori idejében a legnépszerűbb tanfolyam a szlőjd volt. A szlőjd, azaz a kézimunka a korban pedagógiai reformirányzatnak számított,⁷² beleillett a munkaiskola, a munkára nevelés koncepciójába. A nyolc hónapos szlőjdtanfolyam során a tanítók az agyag-, fém-, fa- és papírmunkában mesteri jártasságra tehettek szert. Megismerkedtek a fölhasznált munkaanyagok előállításának módjával, a megmunkálásukhoz szükséges szerszámokkal és begyakorolták azokat a fogásokat, melyeket az anyag fűrése-faragása során alkalmazni kellett. Először az 1913/14-es tanévben hirdették meg, 1914 és 1919 között szünetelt, 1919-től működött folyamatosan.⁷³ A tanfolyam jó hírvének betudhatóan sok nem székesfővárosi tanító és tanár is látogatta. A szlőjd nagy jelentőségét bizonyítja az is, hogy mindenféle más tanfolyamon is szerephez jutott.⁷⁴ Szintén a gyakorlati foglalkoztatást szolgálták az illusztráló és elemi iskolai rajztanfolyamok.⁷⁵ Az 1930/31-es tanévben kétféle rajztanfolyam indult: *A rajztanítás anyagának módszeres feldolgozásáról* és *Magyarázó rajzok az elméleti oktatás szolgálatában* címmel.⁷⁶ Korszerű, innovatív volt a reformírástanfolyam, amelyből az 1932/33-as tanévtől félévente kettőt is indított a Szeminárium: egyet a reformírási módszeréről, ezt 20 órában Luttor Ignác adta elő, egyet pedig gyakorlati tanításáról, amit 6 órában Oldal Anna vezetett.⁷⁷

A tanítók testnevelési ismereteinek gazdagítására évről-évre testgyakorlási tanfolyamokat rendeztek. Az 1931/32-es tanévben két féléves (keddenként 6–8 óra között tartott) kurzuson tematikája szerint a német, svéd, dán és japán testnevelési rendszerrel és ezek gyakorlatcsoportjaival, továbbá óratervek összeállításával és számos egyéb valóságközeli témával foglalkoztak.⁷⁸ Gyógytorna tanfolyamot 1922-től 1929-ig szerveztek. Az 1929-ben gyógytornára jelentkezett 49 hallgató közül 42 vizsgázott. Az összes tárgyból egy minősítést kaptak: dicséretes vagy megfelelt. Új tanfolyamot nem hirdettek,⁷⁹ mivel 1929-ben a Testnevelési Főiskola vette át ezt a feladatot.⁸⁰

72 Németh András: A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok. Bp., 2005. 291. p.

73 Kétyiné, 1976. 87., 114–122. p.

74 BFL VIII.761.a ad 43/1935.

75 BFL VIII.761.a 150/1925. körlevél.

76 BFL VIII.761.a 201/1930. körlevél.

77 BFL VIII.761.a 265/1932, 222/1933.

78 Süle – Lőrincz, 1971. 12. p.

79 BFL VIII.761.a 12/1929, 150/1929.

80 Kétyiné, 1976. 129–130. p.

Budapesten 1903-ban nyitották meg az első napközi-otthont.⁸¹ Ozorai 1932 decemberében javasolta a VII. ügyosztálynak, hogy állítson föl két párhuzamos tanfolyamot a napközi-otthonokba beosztott tanügyi alkalmazottaknak és az otthonok vezetőinek. Egy új rendelkezés értelmében ugyanis immár nemcsak a tanítók, hanem a napközisek számára is kötelező lett az ötévenkénti továbbképző tanfolyam. Az előadások címére, tartalmára és az előadók személyére nézve egyaránt részletes javaslatot tett. A két ötvenfős csoportot földrajzi alapon hozták létre; az I–VI. kerület, valamint a VII–X. kerület napközis tanítói kerültek össze. Januártól júniusig hetente négy óra, két munkanap 8 és 10 óra között zajlott a továbbképzés, illetve néhány délután is igénybe vett. Mindkét tanfolyam költsége körülbelül 1000 pengőre rúgott.⁸² 1933 januárjában a polgármesteri hivatal ki is jelölte az érintett 98 napközist, köztük 5 férfit.⁸³ A napköziotthon-vezetők részére rendezett tanfolyam előadói kara 1934. januári értekezletének jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy Ozorai tervezetét csak kis mértékben — pl. az óraszámokban — változtatták meg. A tanfolyamon elméleti kérdések (a gyerekek otthoni környezetének: lakás, táplálkozás, szülők keresete stb. szerepe a nevelésben, intézményszervezetten) mellett elsősorban praktikus információk hangoztak el (szórakoztató jellegű kézimunka olcsó alapanyagokból, hímzés, mese, játék), illetve „tereplátogatás”, öt napközi felkeresése és a délutáni hospitálást követő megbeszélés egészítette ki a tananyagot.⁸⁴ A napköziotthonos nevelők az 1930-as évek közepén kibontakozó továbbképzése úttörő jelentőségűnek tekinthető. A gyakorlóiskola legismertebb napközis nevelőjévé Sarodi Gyula vált.⁸⁵

Óvónői továbbképző tanfolyamok is működtek.⁸⁶ A Szeminárium kisdédóvója 1919-ben emelkedett gyakorlóóvodai szintre, ekkortól ismét meghirdettek az óvónőknek szóló, az első világháború miatt szünetelő kurzusokat.⁸⁷ 1932-ben 25 óvónő számára januártól májusig hetenként kétszer, szerda és péntek délután 3-3 órában hirdettek tanfolyamot. A beiskolázottakat a VII. ügyosztály jelölte ki annak figyelembevételével, hogy helyettesítésüket meg lehetett-e oldani. Szombatonként szlőjdórákat is hirdettek számukra.⁸⁸ A tanfolyamok irányítását Stelly

81 Kétyiné, 1979. 221. p.

82 BFL VIII.761.a 377/1932.

83 BFL VIII.761.a 7/1933.

84 BFL VIII.761.a 67/1934.

85 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 167. p.

86 BFL VIII.761.a 336/1928, 279/1929.

87 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 190–191. p.

88 BFL VIII.761.a 5/1932, 6308/1932-VII.

Gizella látta el, aki az óvodát 1911. évi megnyitásától 1932-ig vezette. A tanfolyamokban — a tanítók számára indítottakhoz hasonlóan — modern elméleti előadások és gyakorlati foglalkozások ötvöződtek.⁸⁹ 1936-ban Maria Montessori (1870–1952) olasz pedagógus és pszichológus tett látogatást a Szeminárium gyakorlóóvodájában.⁹⁰

A tanfolyamok palettája lassanként színesedett. 1922-ben három új tárgyat indítottak: társadalmi és közgazdasági ismeretek, a rajztanítás módszerei, szépírás.⁹¹ Olykor lélektani tanfolyamokat is szerveztek, pl. az 1933/34 első félévében a legújabb lélektani kutatások eredményeinek alkalmazásáról.⁹² 1928 táján memotechnikai előadást bonyolítottak le, amit más iskolákban is megtartottak.⁹³ A gyorsíró és a szépírástanítási tanfolyamok iránt mérsékelt érdeklődés mutatkozott.⁹⁴ A kurzusok célközönségében külön csoportot képeztek az iparostanonciskolai tanítók, akik számára pedagógiai, szaktárgyi — könyvtel, költségvetéstan — és közismereti — pl. vegytan, gazdasági földrajz, iskolaegészségtan — tematikával indultak tanfolyamok.⁹⁵ Ezekről Ozorai 1928. évi, a korábbi munkatervtől való eltéréseket magyarázó kézirat fogalmazványából,⁹⁶ valamint a Szeminárium 1929. június 10-én tartott, rájuk vonatkozó évről értekezletének jegyzőkönyve alapján alkothatunk képet.⁹⁷ 1930-ban az iparostanonciskolák oktatószemélyzete két tanfolyamra jelentkezhett: faipari szakrajzi tanfolyamra, mely műhelygyakorlatokkal párosult, és pedagógiai tanfolyamra. Ez utóbbi más közoktatási intézmények pedagógiai képzettséggel nem rendelkező alkalmazottai — pl. háztartási tanfolyam, kertészképző iskola — kiképzésére is szolgált.⁹⁸ 1928-ban napköziotthon-vezetői, 1931-ben a közoktatási ügyosztály előterjesztésére igazgatói tanfolyam indult, hogy ezzel segítsék a főváros iskoláit az egységes követelményrendszer kialakításában, a munka össze-

89 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 177–202. p.

90 Foki Tamás: A vendégkönyv. In: Múltidéző. A Fővárosi Pedagógiai Intézet évfordulós kiadványa. Szerk. Kovács Tibor. Bp., 2002. [67–80. p.] 76. p.

91 Kétyiné, 1976. 91. p.

92 BFL VIII.761.a 256/1933.

93 BFL VIII.761.a 1928/nem iktatott.

94 Süle – Lőrincz, 1971. 12. p.

95 Kétyiné, 1976. 145–146. p.

96 BFL VIII.761.a 235/1928.

97 BFL VIII.761.a 153/1929.

98 BFL VIII.761.a 145/1930.

hangolásában. Előbbi a játékok, énekek, tornagyakorlatok, pedagógiai ismeretek fejlesztésével is foglalkozott.⁹⁹

A tanfolyamokon vezetett jelenléti ívek közül a legkorábbiak az 1934. október 12-i reformírás tanfolyamról maradtak fenn. A 12 alkalmon esetenként kb. 15–30 fő vett részt, végül a beiratkozott 29 személyből 17 fő vette át a bizonyítványát.¹⁰⁰

A nyelvi tanfolyamok kezdettől fogva megtalálhatóak az évi programokban. Leggyakrabban német, francia és angol csoportokat indítottak a tanítók számára. Az 1920-as és 1930-as években közigazgatási tisztii alkalmazottak¹⁰¹ részére angol, francia (e két nyelv esetében olykor kezdő és haladó szintű csoportot egyaránt meghirdettek), német és olasz tanfolyam indult heti két alkalommal, másfél-másfél órában, ingyenesen, a résztvevőknek csak a taneszközöket kellett beszerezniük.¹⁰² Az épületben 1928-ban kínai nyelvtanfolyamot propagáltak; igaz, ezt nem a Szeminárium szervezte, csak helyet adott neki. Az órákat péntek este 6 és 8 óra között tartották.¹⁰³ Mind a tanított nyelv, mind a kurzus időpontja meglepő. 1929-ben eszperantó tanfolyamot hirdettek. Ozorai — a fővárosi tanács értetlenkedése miatt — részletesen argumentálta, miért látja fontosnak indítását és 300 pengő e célra történő átcsoportosítását annak ellenére, hogy nem áll szoros összefüggésben a fővárosi tanítóság továbbképzésével. Érvelése az alacsony idegennyelv-tudásra, a külföldi szakirodalom olvasásának javuló lehetőségére, az eszperantó egyszerű tanulhatóságára és a klebelsbergi kultúrfőlény-koncepcióra épült. (Hozzá kell tennünk: a szép elveken túl nem valószínű, hogy az eszperantó a gyakorlatban bármilyen módon is segítette volna a fővárosi tanítókat a külföldi szakirányú művek tanulmányozásában vagy a külföldi pedagógusokkal való kapcsolattartásban. A jelenség a korban népszerű eszperantó mozgalommal függhet össze.) A tanfolyamot 1929 nyarán mégis megtartották.¹⁰⁴

Korszakunkban a Szeminárium tanárainak indokolt esetben lehetőségük volt a főváros pénzén külföldi tanulmányutakra, konferenciákra utazni. 1928-ban a fővárosi VII. ügyosztály felszólította Háros Antal elemi iskolai igazgatót és Stolmár

99 Kétyiné, 1976. 137–139., 134–137. p.

100 BFL VIII.761.a 313/1934.

101 A közigazgatási tisztii alkalmazottak közé a fizetési osztályba sorolt tisztviselők tartoztak, pl. a hivatalnokok, a levéltárosok, de Budapest Székesfőváros Állat- és Növénykertjének igazgatója és állatorvosa, sőt, maguk a fővárosi tanácsnokok és a polgármester is. Köszönöm Sipos András főosztályvezető levéltáros segítségét.

102 BFL VIII.761.a 147/1925, 123207/1929-I., 152114/1932-I., 254/1932.

103 BFL VIII.761.a 108/1928.

104 BFL VIII.761.a 104.538/1929-VII., 39/1930.

László tanítót, hogy készítsék el végre beszámoló jelentéseiket az 1927. évi szüni-dei pedagógiai tanfolyamról, melyet a jénai egyetemen végeztek el.¹⁰⁵ Ugyanebben az évben Nagy Lászlót, a Szeminárium Lélektani Laboratóriumának vezető-jét az utrechti nemzetközi pszichotechnikai kongresszusra küldték ki.¹⁰⁶ 1932-ben Cser János, a Lélektani Laboratórium akkori vezetője a főváros által folyósított 300 pengő segítségével Prágába és Jénába utazhatott, hogy az ottani Pedagógiai Intézetekben az iskolaérettséget vizsgálhassa. Az iskolaérettség kérdését a Szeminárium a gyakorlóiskola megkeresésére vette föl azévi munkaprogramjába.¹⁰⁷ Ugyancsak Cser 1934-ben a VIII. Nemzetközi Pszichotechnikai Konferenciára utazott Prágába.¹⁰⁸ 1932-ben Ozorai 200 pengő előleg kiutalását kérte Budapest székesfővárostól, hogy David Katz (1884–1953) rostocki egyetemi tanár és fele-sége, Rosa Heine (1885–1976) — mindketten neves pszichológusok — előadá-sokat tarthassanak a Pedagógiai Szemináriumban.¹⁰⁹ Katz előadásaira (*A gyermek világa, Tudomány és okkultizmus*) szeptember 15-én és 16-án került sor, felesége az óvónöket képezte tovább.¹¹⁰ A korszak politikai beállítottságából következően németországi és németes kultúrájú (németalföldi, prágai) intézményekkel került kapcsolatba a Szeminárium. Méltányolandó az erőfeszítés, hogy a modern lélek-tani eredményekről első kézből értesüljenek.

Külön figyelmet érdemel egy-két nevesebb tanító tevékenysége. Oldal Anna (1893–1970) az 1916/17-es tanévben, 23 éves korában került a Szeminárium gyakorlóiskolájába. Az intézmény ikonikus alakjának számított, az első évfolya-mon való tanítás szakértőjévé vált, szinte kizárólag elsős fiúosztályokban tanított. Gyakorlati munkáján, személyes varázsán túl első osztályos ábécés és olvasó-könyve (1925), illetve a zsinórírás 1930-as években történő elterjesztésében való közreműködése tette országosan ismertté.¹¹¹ Az írásoktatás reformját elméletileg Luttor Ignác (1898–1958) rajz- és íráspedagógus, a Berzsényi Dániel (reál)gim-názium tanára, majd igazgatója alapozta meg. A Szeminárium reformírás-tanfo-lyamait Luttor és Oldal együtt tartotta. A fővárosban 1936¹¹² és 1946 között az

105 BFL VIII.761.a 149878/1927-VII.; *Stolmár*; 1992. 59. p.

106 BFL VIII.761.a 118552/1928-VII.

107 BFL VIII.761.a 54/1932, 90/1932.

108 BFL VIII.761.a 63/1934.

109 BFL VIII.761.a 256/1932.

110 BFL VIII.761.a 250/1932., 271/1932.

111 *Hunyadi Zoltán*: Oldal Anna, Bp., 1991. (Magyar pedagógusok) (A továbbiakban: *Hunyadi*, 1991.)

112 BFL VIII.761.a 84/1936.

elemi iskolák első osztályaiban kötelező jelleggel így tanították az írást, 1940-ben országosan is bevezették a módszert. 1956-ban a zsinórirást a mai napig használt c-s kötéses állóírás váltotta fel.¹¹³

3. kép. Oldal Anna
(Hunyadi, 1991. 2/3. p.)

4. kép. Stolmár László
(Franyó, 1992. 4/5. p.)

Oldal egy évvel fiatalabb munkatársa, Stolmár László (1894–1976) 1918-ban lett a gyakorlóiskola tantestületének tagja, ezt követően a Biológiai Labor aszisztense. Elsősorban minta- és bemutató tanításairól volt híres, amelyek témája nem korlátozódott szűkebb szakterületére, a biológiára, sem szűkebb pátriájára, a gyakorlóiskolára. Kezdetben ő is a Szeminárium hallgatói számára tartott bemutatóórákat, Móricz Zsigmond említett, újságikké formált, egy szombati mintatanításon szerzett élményét is Stolmár szolgáltatta. 1922-ben, 28 évesen tartott először más iskolában is bemutatóórát: a Deák téri evangélikus iskolában fogal-

113 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 162–165. p.

mazás témából az evangélikus tanítói egyesületek közgyűlésének keretében.¹¹⁴ Mivel 1926-tól már működő tanítóként végezte az egyetemet és doktorált — diszsertációját a magyarországi békák bőrének szöveti szerkezetének vizsgálatából írta —, ugyanezen évtől sajátos beosztást kapott a fővárosi tanácsjegyzőtől. Az 1925-ös tanterv követelményeinek gyakorlati megvalósítását szemléltetendő, Budapest népiskoláit végigjárva hetente kétszer, mindig más helyszínen, abban az osztályban és abból a témából, amit az adott tantestület számára kijelölt, bemutató tanítást kellett tartania, majd ezt utána megmagyaráznia.¹¹⁵ Három év alatt 150 ilyesfajta bemutatóórát tartott az új tanterv legvitatottabb, legnehezebb leckéiből számára ismeretlen gyerekekkel; egyre több alkalommal országszerte más településeken is. Az 1925/26-i tanévben hat cikke jelent meg a *Néptanítók Lapjában*, oktatási segédkönyveket is készített.¹¹⁶ (Az 1940-es és főképp az 1960-as években számos további tankönyvet írt, többnyire társszerzőkkel.)¹¹⁷ 1928-ban engedélyt kapott a székesfőváros tanácsától, hogy továbbra is tarthasson kijelölt községi iskolákban bemutató tanításokat.¹¹⁸ Stolmár a továbbképző tanfolyamokból is részt vállalt, miután 1930-ban átvette az elhunyt Abonyi Sándor egyetemi magántanár állattani óráit. Stolmár 1935-től a gyakorlóiskola, 1943-tól a Pedagógiai Szeminárium igazgatója lett.¹¹⁹

Osorai számos ránk maradt kérvényében, beadványában pénzt próbált szerezni a fenntartótól intézménye működtetéséhez. 1932-ben a helyi tanterv kidolgozói számára kért díjazást,¹²⁰ illetve decemberben évről évre karácsonyi segélyért folyamodott ösztöndíjas és ösztöndíj nélküli hallgatói számára.¹²¹ Túlmunkát végző tanítójának működési pótlékaért is petícióznia kellett.¹²² A főigazgató alkalmanként a tanfolyamok résztvevőinek utóéletével is foglalkozott, pl. 1932-ben Osorai egy kérvényében a Pedagógiai Szeminárium állandó tanfolyamának résztvevői

114 Stolmár, 1992. 53. p.

115 BFL VIII.761.a 131.655/1928-VII.

116 Stolmár, 1992. 58–59. p.

117 Nyomtatásban megjelent műveinek jegyzéke: *Franyó István*: Stolmár László. Bp., 1992. (Magyar pedagógusok) (A továbbiakban: *Franyó*, 1992.) 46–60. p.

118 BFL VIII.761.a 131.655/1928-VII.

119 BFL VIII.761.a 150/1930. Életére ld. *Franyó*, 1992.

120 BFL VIII.761.a 209/1932.

121 BFL VIII.761.a 280/1929.

122 BFL VIII.761.a 144-I/1928.

által létrehozott egyesület számára kért pénzt, hogy az egyesület pályázatot írhas-
son ki. A VII. ügyosztály fel is kínálta erre a célra 130 pengőt.¹²³

Számos más ügy is intézkedést kívánt. Példaképpen nézzük az 1928-as év
eseményeit! Márciusban öngyilkos lett a Lélektani Laboratórium asszisztense.¹²⁴
A közoktatási ügyosztály körlevelet küldött az iskolának a testi fenytés ismételt
betiltásáról, ami véglegesített tanár esetén fegyelmi eljárást, ideiglenes minőség-
ben tanító esetében elbocsátást vont maga után. Ezt a határozatot a Mária Terézia
Téri Gyakorló Iskola igazgatója nyolc tanerővel íratta alá.¹²⁵ Az igazgatónak azzal
kapcsolatban is cselekednie kellett, hogy oktatószemélyzet nőtagjai ne vegye-
nek föl túlságosan rövid szoknyát, „különféle szépitőszereket” ne használjanak
túlontúl feltűnően, illetve ne dohányozzanak a tanulók szeme láttára.¹²⁶ Ugyan-
csak 1928-ban Ozorai kérvényezte, hogy a fűtés céljából kokszot rendeljenek az
iskola számára, és ne lignitet, mert attól megromlik az iskola levegője, „úgy a
gyermekseregnek, mint a tanári és tanító testületnek egészségére káros befolyást
gyakorol.” Az épületben ekkor négy fűtő dolgozott.¹²⁷

Jóllehet a klebelsbergi évtized a művelődés és az oktatás bőkezű támogatá-
sának koraként él emlékezetünkben, a Pedagógiai Szeminárium igazgatójának
kicsinyes dolgokkal is küszködnie kellett. 1930 májusában ismételten kérelmezte,
hogy az épületben lévő három megrepedt illemhely ülőcsészét (sic!), melyek az
egészségre ártalmas büzt terjesztenek, cseréljék ki. Először januárban jelentette
be a dolgot.¹²⁸

Az 1929-ben kitört világgazdasági válság következményeként a fővárosi
tanács anyagi okokból korlátozni kényszerült a Szeminárium működését. Az
1931/32-es tanévtől kezdve csak a már állásban lévő tanítókat és helyettes taní-
tókat vették föl az ösztöndíjas tanfolyamokra, kizárva a teljesen pályakezdőket.
A tanfolyam két részre oszlott: az egyik az elemi iskola 1–4. osztályában tanítók
részére indult, a másik az 5–8. osztály munkaterve alapján működött.¹²⁹ 1931-től
az ösztöndíjas helyek számát is csökkentették, ugyanakkor lehetővé tették a hall-
gatók számára, hogy helyettesítsenek a főváros iskoláiban, ily módon bevételhez

123 BFL VIII.761.a 172/1932., 213/1932.

124 BFL VIII.761.a 68/1928.

125 BFL VIII.761.a 72/1928.

126 BFL VIII.761.a 78/1928.

127 BFL VIII.761.a 1928/nem iktatott.

128 BFL VIII.761.a 89/1930.

129 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 91. p.

jussanak.¹³⁰ Az 1934-ben az állandó tanfolyamra felvett 35 fő már egyáltalán nem kapott ösztöndíjat.¹³¹

Az iskola épületében működő szolgálati lakásokkal kapcsolatos teendők is az igazgató ismételt föllépését követelték meg. 1932-ben Ozorai Frigyes jelentette a polgármesteri VII. ügyosztálynak, hogy a könyvtár bővítése céljából szüksége lenne arra a két II. emeleti teremre, amelyben a józsefvárosi plébánia két káplánja lakik (amíg a plébánia föl nem épül). Ezek a helységek korábban Rákos István (1867–1940) elemi iskolai igazgató (1911–1929) lakását képezték, a káplánok a terv szerint 1932. május 1-jén költöztek ki belőlük. A főigazgató szándékának megfelelően ugyanez idő tájt, 1932 áprilisában üresedtek meg a IV. emeleten a Bíró József (1887–1975) festőművész, az iparostanonc-iskola igazgatója által bérelt szobák.¹³² 1932 februárjában a következő szolgálati lakások voltak az épületben: Ozorai főigazgatóé, Stelly Gizella főővónőé (III. emelet), három altiszté¹³³ és egy dajkáé. Ezenkívül eredetileg nem lakás céljára épült helységekben is laktak: az említett Bíró József, a szomszédos templom két káplánja és sekrestyése, kis raktárhelységekben további két altiszt, illetőleg — októberig — Szödy Szilárd (1878–1939) szobrászművész, aki az alagsorban bérelt egy két helységből álló műtermet.¹³⁴ A hat szobából, egy óriási hallból, tágas konyhából, kamrából, két személyzeti szobából, nagy fürdőszobából álló főigazgatói lakást későbbi tulajdonosa, Stolmár László 1939-ben túl nagynak találta, és két szobát a Szemináriumhoz, illetve az óvodához csatolt. A főigazgatói lakás a Baross utcai fronton, a földszinten helyezkedett el.¹³⁵

Ozorai 1934. november 14-én váratlanul, a tanév közben megrendült egészsége — idegrendszerre megroppanása — miatt szabadságra ment, és nyugdíjazását

130 Süle – Lőrincz, 1971. 8. p.

131 BFL VIII.761.a 90.334/1934., 146/1934.

132 BFL VIII.761.a 31/1932., 163/1932.

133 Altiszt a közszerzői státuszban lévő, de nem szellemi, irodai munkát végző egyenruhás személy, pl. az iskolai gondnok (mint esetünkben), kézbesítő, vasutas, villamoskalauz. Az állami hivatal rájuk is kisugárzó tekintélye, nyugdíjjogosultsággal párosuló hivatali illetményük, esetleges leépítésük során a felmondási idő, továbbá a végkielégítés lehetősége más, magasabb társadalmi státuszt adott nekik, mint az esetleg hasonló jövedelmű, de csak hetibért kapó szakmunkásoknak (még ha ők is részben ugyanúgy fizikai munkát végeztek). Köszönöm Sipos András segítségét.

134 BFL VIII.761.a 52/1932., 273/1932.

135 Stolmár, 1992. 75. p., BFL VIII.761.a 214/1932.

kérte.¹³⁶ A fővárosi tanács már november 13-án tárgyalta arról, hogy Haltenberger Mihály (1888–1972) geográfust, a budapesti tudományegyetem rendkívüli tanárát bízta meg a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium vezetésével (1934–1943).¹³⁷ Haltenbergerre elődje sikeres, az igényeket kielégítő programkínálatú, virágzó intézményt hagyott örökölni.

Innovációk a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium működésében

A Szeminárium és a gyakorlóiskola mint pedagógiai műhely munkáját az oktatási kormányzat is igénybe vette. A gyakorlóiskola tantestületből négyen vettek részt az 1925. évi népiskolai tanterv (1868 óta a harmadik állami tanterv) kidolgozásában. Oldal Anna az első osztályos írás-olvasás, Háros Antal az olvasás és fogalmazás, Stolmár László a természetrajz (mai szóval: biológia), Stelly Géza pedig a szám- és természettan tananyagának és szakmódszertanának kialakításában működött közre.¹³⁸ A gyakorlóiskola tantestülete megbízást kapott, hogy készítse el az 1925-i tanterv székesfővárosi végrehajtásával kapcsolatos gyakorlati utasítások rendszerét. 1932-ben jelent meg Budapest Székesfővárosi Elemi Népiskoláinak Helyi Tanterv és Utasítás tervezete. 1933-ban a Szemináriumban ennek használatát elősegítő továbbképző tanfolyamot indítottak. A későbbiekben az oktatáspolitikai centralizáló törekvéseinek következményeképp mégsem ezt, hanem az állami tantervet használták Budapesten is.¹³⁹

Korszakunkba esik a nyolcosztályos népiskola kialakulásának folyamata. Bevezetését már az 1920-as években elhatározták, de — elsősorban a világgazdasági válság és következményei miatt — bevezetéséről csak 1940-ben született törvény. A 7–8. osztály kísérleti kiépítésének egyik helyszíne a Pedagógiai Szeminárium gyakorlóiskolája lett. Első lépésként meg kellett határozni az új tananyagot, tantervet kellett készíteni. Ehhez előtanulmányok nem álltak rendelkezésre. A 7. és 8. osztályok tantervi javaslatainak tervezéséről a fővárosi tanács számára is készült felterjesztés; Ozorai föllállításuk szükségességéről külön mel-

136 BFL VIII.761.a 271/1934., BFL VIII.402.a (= Budapest Székesfővárosi VIII. Kerületi Mária Terézia Téri Községi Gyakorló Népiskola iratai, általános iratok) 6. 1934. november 28-i jegyzőkönyv.

137 BFL VIII.761.a 288/1934.

138 Hunyadi, 1991. 11. p.

139 Mann Miklós: Budapest oktatásügye. 1873–2000. Bp., 2002. 124. p.

lékletben érvelt.¹⁴⁰ Nehézséget jelentett, hogy a hatosztályos népiskola tantervét annak fönnállásáig nem lehetett megbontani, és szakmát sem lehetett tanítani a plusz két évfolyamon, hiszen az a szakiskolák feladata maradt. A szóban forgó két osztályba zömmel szegény munkásszülők gyermekei jártak, akik közül néhányan hajnalonként már dolgoztak az iskola előtt. Élményszerű módszerekre volt szükség, hogy számukra is hasznosat lehessen nyújtani.¹⁴¹ Az 1928/29-es tanévben indult a hetedik fiú és leány osztály, tanítóik — Pridafka Mária és Punek Gyula — újonnan és e célból kerültek a gyakorlóiskola tantestületébe. Minden hó utolsó hétfőjén értekezletet tartottak a hetedik osztályok tanterve elkészítésének ügyében.¹⁴² 1928-ban a Mária Terézia téri gyakorlóiskola két osztályát is beleértve, összesen hat hetedikes osztályt indítottak Budapest területén.¹⁴³ 1929 őszén már a nyolcadik évfolyamot iskolázták be. 1930/31-ben a kísérleti nyolcadik osztályt a tantestületbe a doktorátusa után akkor visszakérült Stelmár László vezette.¹⁴⁴ A nyolcosztályos népiskolákban ekkor még minden évfolyamon osztálytanítói rendszerben tanítottak, csak 1945 után vezették be a felső tagozaton a szakrendszert.¹⁴⁵

Ozorai a munkaiskola elszánt népszerűsítője volt, síkra szállt amellet, hogy az iskola kevesebb lexikális ismeretet és több „pozitív” tudást adjon. A nevelés gyakorlata a „tankönyviskolához” viszonyítva dinamikusabb; produktív munkával, cselekvéssel, kísérletekkel párosul.¹⁴⁶ Ebben a szellemben működtek a laboratóriumok és zajlottak a továbbképző tanfolyamok. Ozorai igazgatóságának idején a polgári iskolai tanítókat is igyekezett bevonni a Laboratóriumok munkájába, ahol a tanárokat a szemléltetés (kísérletezés) új módszereivel ismertették meg. Tervezte az iskolaigazgatók adminisztrációs munkájára felkészítő és munkájuk tervezését segíteni hivatott tanfolyam szervezését is; a források szerint ez nem valósult meg. Az intézmény tanárai az 1920-as évektől külső iskolákban is tartottak bemutató tanításokat.¹⁴⁷

140 BFL VIII.761.a 184/1928.

141 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 165–166. p.

142 BFL VIII.402.a 6. 1928. szeptember 22-i jegyzőkönyv.

143 Kétyiné, 1976. 62. p.

144 Stelmár, 1992. 64. p.

145 Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Budapest, 2002. (A továbbiakban: Mészáros – Németh – Pukánszky, 2002.) 404. p.

146 Mészáros – Németh – Pukánszky, 2002. 224–226. p.

147 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 154–156., 14–15., 160. p.

Oldal Anna a reformírás terjesztésében betöltött szerepét fentebb már érintettük. Személyéhez köthetően az 1931/32-i tanévben a Mária Terézia téri gyakorlóiskola elsős fiúosztályában tesztelték az új módszert, és mivel Szendy Károly közoktatásügyi tanácsnok (1934 és 1944 között polgármester) az eredményt kiértékelőnek találta, elrendelte, hogy a reformírást az 1932/33-as tanévben a gyakorlóiskola másodikos fiú, valamint elsős fiú- és lányosztályain kívül Budapestszerte további 11 iskola egy-egy első osztályában tanítsák. A kísérlet 1933/34-ben ugyanezekben az iskolákban folytatódott, a gyakorlóiskola részéről Háros Antal igazgató (1929–1935), Stolmár László igazgatóhelyettes, illetve Oldal Anna bírt felügyeleti joggal, illetve tanácsadási kötelezettséggel. A projektbe bevont tanítók havonta egyszer értekezletet tartottak a Pedagógiai Szemináriumban.¹⁴⁸

A Szemináriumban 1930-tól oktatófilm-kísérletekkel foglalkoztak. Scitovszky Béla belügyminiszter rendeletéből a Pedagógiai Filmgyár vetítéseket tarthatott a Mária Terézia téri épületben, kísérő műsorként még szórakoztató mozgóképeket („ún. játékfilmet”) is előadhatott.¹⁴⁹ 1933-ban Stolmár László mutatott be először oktatófilmes tanítást Magyarországon. Témája Budapest csatornázása volt.¹⁵⁰ A Hortobágyról készült oktatófilmjét 1938-ban az Uránia filmszínházban vetítették. Lenkei István gyakorlóiskolai tanító is forgatott filmes órákat a 4. évfolyamon földrajz, illetve Bleszkányi Győzőné a 3. osztályban beszéd- és értelemgyakorlat tantárgyak keretében.¹⁵¹

Stolmár rádiós előadásokat is tartott, az elsőt 1935 áprilisában *Törekvések népoktatásunk fejlesztésében* címmel.¹⁵²

A Szeminárium főigazgatója, Ozorai Frigyes, és előadói, valamint a gyakorlóiskola tanárai tudományos tevékenységet is folytattak, rendszeresen publikáltak. Ozorai közreműködött a *Népművelés* és a *Szülők Lapja* szerkesztésében. 1931-től az intézmény az ő szerkesztésében adta ki a *Pedagógiai Szeminárium* című folyóiratot (1931–1944, 1940-től *Nevelés* címen), amely elsősorban, de korántsem kizárólag a gyakorlóiskola tanítóinak tanulmányait, óravázlatait és recenzióit tette közzé. Évente 10 száma jelent meg.

Oldal és Stolmár említett munkáin túl a gyakorlóiskola számos tagja — pl. Bleszkányi Győzőné, Gubacs Gábor, Háros Antal, Jankovits Miklós, Stelly Géza,

148 BFL VIII.402.a 1. 114.707/1933-VII. körlevél.

149 BFL VIII.761.a 110/1930.

150 Süle – Lőrincz, 1971. 9. p.

151 Mann – Hunyadi – Lakatos, 1997. 161–162. p.

152 Franyó, 1992. 11. p.

Tillmann László — írt tankönyveket, melyek az 1920-as, '30-as és '40-es években több kiadásban jelentek meg.¹⁵³

A Szeminárium épületében rendezték meg 1928-ban a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszushoz kapcsolódó Országos Tanügyi Kiállítást, melynek anyagát iskolafajok szerint gyűjtötték össze és mutatták be, továbbá iskolaszerek gyártói is népszerűsítették termékeiket.¹⁵⁴ A kiállítást maga a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kunó nyitotta meg.¹⁵⁵

Összefoglalás

Visszatekintve a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium 1920-as és 1930-as években végzett tanító-továbbképzési (mai szóval élve: mentorálási) tevékenységére elsőként talán az tűnik föl, hogy a rendszer mennyire központosítottan működött. Minden tanfolyamról, foglalkozásról Budapest Székesfőváros Tanácsa döntött. Jellemző, hogy a tanács a korábban elrendelt játékdélutánok végrehajtása tárgyában utóbb nem csak azt írta elő, hogy vezetőinek milyen tanfolyamot kell elvégezniük, hanem azt is megszabta, hogy a 3 és 5 óra között tartandó játékdélutánokon 10 babzsákot, 10 kis tömöttlabdát stb. kell használni.¹⁵⁶ A fenntartó arra is utasította az iskolák igazgatóit, milyen elvek szerint fegyelmezzék tanáraikat (ne öltsenek túl rövid szoknyát és ne sminkeljék magukat). A tanév végi zárókonferenciákon a tanügyigazgatás jelen lévő képviselői részletezően beleszóltak, mit és hogyan tanítsanak a Szeminárium tanfolyamain. Mint láttuk, az iskola épületének termeit délutáni használatra csak a székesfővárosi tanács engedélyével lehetett bérbe adni.

Ugyanezen központosítottság folyományaként a Pedagógiai Szeminárium tevékenysége a számok tükrében igen eredményes volt. Tanfolyamait kötelező volt elvégezni. 1941-ig a budapesti tanítók négyötöde abszolválta a Szeminárium képzéseit.¹⁵⁷ Így az alapítók, Bárczy és Weszely fő célja, azaz a fővárosi tanító-ság nivójának emelése — az I. világháború után összekapcsolódva a klebelsbergi

153 A gyakorlóiskola tanítói által írt tankönyvek bibliográfiai adatait ld. *Mann – Hunyadi – Lakatos*, 1997. 175–176. p. A tantestület tagjai még számos egyéb oktatási segédkönyv készítésében működtek közre.

154 BFL VIII.761.a 130/1928.

155 BFL VIII.761.a 183/1928.

156 BFL VIII.761.a 103/1928.

157 *Jankovits*, 1942. 163. p.

kultúrfőlny-koncepcióval — három évtized alatt megvalósult. A pályakezdő tanítók, akik az állandó tanfolyamon vettek részt, a gyakorlóiskolában személyes törődésben részesültek. A képzési idő a Szeminárium által számukra egy évvel meghosszabbodott. A Szeminárium tanfolyamaira való felvételnek egzisztenciális jelentősége is volt, hiszen amolyan előalkalmazásnak számított, a kezdő (helyettes) tanítói fizetéssel összemérhető ösztöndíjjal járt. A már működő tanítók kötelező továbbképzése szombatonként gondosan előkészített mintatanításokon és ezek megbeszélésén, illetve hétköznapi délutánonkénti tudományos előadásokon keresztül történt. A tanfolyamokat elsősorban a tanítóknak hirdették meg, de nem kizárólagosan, például a főváros alkalmazásában álló személyek is látogathatták a nyelvtanfolyamokat. A szakképzés fejlesztésére is hangsúlyt fektettek, az iparostanonciskolák tanárai számára külön kurzusok indultak.

A Pedagógiai Szeminárium (tovább)képzéseinek óraszámait és témáit olvasva elsőre szembeszökő a hallgatók döntően gyakorlati foglalkoztatása, ami a gyakorlóiskolával való szoros együttműködésben valósult meg, és az akkori idők legkorszerűbb elméleti képzésével egészült ki. Az előadásokat az egyes tudományágak elismert szaktekintélyei tartották. A kiindulópont a hallgatók és a hűs-
vér gyerekek találkozása volt.¹⁵⁸ Ahol ez nem bizonyult lehetségesnek, mint az iparostanonciskolai tanítók továbbképzései esetében, ott próbálták megteremteni ennek feltételeit.¹⁵⁹ A gyakorlatitanítás nem követte az elméleti képzést, hanem párhuzamosan zajlott vele. Fontos volt a tanultak tanórai hasznosíthatósága. A tanfolyamok között is sok a gyakorlati (gyorsírás, reformírás, kézimunka stb.), ugyanakkor a gyakorlatokat teoretikusan megalapozó témákat sem kerülték, sőt, mai szemmel nézve meglehetősen magas nívón tárgyalták a természettudományokat vagy Budapest városföldrajzát. A tanítóképzők tananyagából hiányzó pedagógiai és módszertani tárgyakat is pótolni igyekeztek. Természetesen lényeges volt a tanítók hozott tudásának fővárosi viszonyokhoz való igazítása, pl. az osztott osztályokban való gyakorlatitanítás révén. A főváros oktatáspolitikusainak határozott

158 A mai pedagógus-továbbképzésekből szinte teljesen hiányzik az iskolai élő gyakorlatban való részvétel. A továbbképzés manapság jellemzően előadásokat jelent, amelyeket meg kell hallgatni, majd le kell vizsgázni belőlük, esetleg beadandót kell készíteni. A Pedagógiai Szemináriumban uralkodó felfogás szerint nem lehet gyerekek nélkül tanárokat (tovább) képezni.

159 Ozorai Frigyes főigazgató az iparostanonciskolai igazgatók és tanítók tanfolyamának 1929. június 10-én tartott évzáró értekezletén tett hozzászólása: „[...] szükséges lenne egy, a tanfolyammal kapcsolatos gyakorló iskola, ahol a hallgatók megfelelő előkészítés után gyakorlati tanításokat tarthatnának. Ezen fontos kérdés mielőbbi megoldását sürgeti.” BFL VIII.761.a 153/1929.

elképzelésük volt a tanítóknak szóló továbbképzések tartalmáról, a koncepció alapjain a főváros Köznevelési Bizottsága a Horthy-korszak két és fél évtizedében keveset változott, mindazonáltal a Szeminárium a tanfolyamokra jelentkezők érdeklődésének alakulását is figyelembe vette, illetve a kötelezően előírt tárgyak mellett fakultatívakat is szervezett.¹⁶⁰ Egyik-másik tanfolyam (igazgatók számára kiírt, aktuális pszichológiai kutatásokat közvetítő) a mai pedagógus-szakvizsgák korai előképének tekinthető.

A Pedagógiai Szeminárium tudományos műhelyként is működött; elsőrangú tudósokkal összedolgozva profiljába tartozott tankönyvek írása, oktatási segédanyagok publikálása, oktatófilmek készítése, illetve a korabeli oktatási reformok — tantervek kimunkálása és bevezetése, az írásreform, a nyolcosztályos népiskola kiépítése — előkészítésében is szerepet vállalt.

160 Kétyiné, 1979. 240. p.

KULCSÁR BEÁTA

„MAGYAR SZABADÁLLAM” A KUNENE TORKOLATVIDÉKÉN?

Gubicza Gáspár szegedi lakos javaslata a román külügyminiszternek a kisebbségi magyarság afrikai kitelepítéséről (1938)

„Nagyot” nézhetett Nicolae Petrescu–Comnen román külügyminiszter, amikor 1938. november elején kezébe vette Gubicza Gáspár szegedi lakos levelét — ha egyáltalán a kezébe került a sok teendő, jelentős politikai ügy intézése közepette.¹ Gubicza ugyanis a kisebbségi magyarság egyes csoportjainak afrikai, a Kunene² torkolata környéki letelepítését, a magyar kivándorlóknak egy afrikai „szabadállamban” való elhelyezését javasolta a miniszternek. A terület megszerzéséhez természetesen felajánlotta a segítségét, diplomáciai szolgálataiért pedig támogatást és pénzt kért cserébe. Még ha imponáló is lehetett az ötlet a román külügyér számára, kevésbé valószínű, hogy Gubicza Gáspárt bármilyen támogatásban részesítette volna. Várakozásaival ellentétben, a levélíró nem tudott valódi hatalmat és anyagi előnyöket birtokló politikai „tricksterré”³ válni, bizonyára egyszerű

-
- 1 A tanulmány az NKFIH 128 151. sz. pályázat támogatásával készült.
Nicolae Petrescu–Comnen, egykori berlini követ, majd — Miron Cristea kormányában — külügyminiszter 1938-ban Románia külpolitikai helyzetének javítását, stabilizálását tűzte ki célul. A nagyhatalmakkal — köztük a Szovjetunióval és Németországgal is — jó viszonyra törekedett. Emellett Magyarország hatalmi törekvéseinek ellensúlyozását, a kisantant pozícióinak erősödését próbálta elérni. *Sorin Arhire: Politica externă a României 1920–1940* (II). Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, 4 (2012): 293–295. p.; *Adrian Vițalaru: Nicolae Petrescu-Comnen — diplomat al României interbelice. Acta Moldaviae Septentrionalis*, 2007. Vol. V–VI. 350–353. p.
 - 2 A Kunene egy 1050 km hosszú, gyors folyású, az Atlanti-óceánba torkolló folyó Afrika délnyugati részén. A mai Angola területén folyik, majd az utolsó 340 kilométeren Angola és Namíbia között képez természetes határvonalat. 1938-ban a portugál Angola és a brit irányítású Dél-afrikai Unió között határfolyó volt.
 - 3 A trickster a szélhámos egy típusa: az állandó közeg nélküli „örök bolyongó”, aki ügyeskedése folytán képes az embereket megkárosítani, meglopni vagy félrevezetni, figyelmüket kivívni és valódi hatalomra szert tenni. Az európai mondavilág tele van trickster figurákkal (Hermész, Prométheusz, Loki stb.). *Paul Radin: The Trickster: A Study in American Indian Mythology*. New York, 1956.; *Szokolczai Árpád: Marginalitás és liminalitás. Státuszon kívüli helyzetek és átértékelésük*. In: *Regio*, 23. (2015) 2. sz. 9., 13–16. p.

szélhámosként és/vagy fantáziadús ügyefogyottként tekintettek rá a külügyminisztériumi hivatalban. A minisztérium központi iktatóirodájában („registratura generală”) 1938. november 2-án mindenesetre iktatták a magyar nyelven írt levelet, és talán a hivatali előírásokat követve román nyelvű kivonatot is készítettek róla. A különös levelet és annak fordítását a román külügyminisztériumi levéltár őrzi.⁴

Gubicza Gáspár küldeménye a mások által a magyar külügyminiszternek írt, szintén naivan–dilettánsan ötletelő levelekre emlékeztet, és nem kizárt, hogy azok sorsára jutott. A Kánya Kálmánnak címzett, „dilettáns vilájobbítóktól”, „önjelölt politikusoktól”, „árnyékba borult elméktől” származó küldemények az „örültek dossziéjában”, a „bolond csomóban” landoltak, anélkül, hogy a miniszter válaszolt volna rájuk. Az iratesomóba került például Pósa Endre veszprémi könyvkereskedő beadványa, amiben a szerző kelet-afrikai terjeszkedést javasolt a miniszternek. Pósa nyolc közép-európai állam között akart kelet-afrikai területeket felosztani, Magyarországé lett volna egész Tanganyika.⁵ Gubicza levelében — a magyarországi példákhoz képest — jobban érzékelhető az anyagi számítás, az elmebaj kevésbé „üt át” a sorokon. Esete egyúttal arra is rávilágít, hogy az 1920 utáni politikai helyzet, az új kihívások és az összetett etnikai viszonyok egyszerű szélhámosokat is aktivizáltak, akik egy könnyen leleplezhető, dilettáns etnobiznisz részeként anyagi előnyöket próbáltak kicsikarni a maguk számára.

De pontosan ki volt és mit javasolt a külügyminiszternek Gubicza Gáspár? A szerző Szegeden, a Liszt utca 7. szám alatt (Felsőváros) lakott, legalábbis ezt a címet tüntette fel levele végén. Az adatok bizonytalan kiskereskedői egzisztenciára utalnak. 1928-ban a *Köztelek* hasábjain kutatott megbízók után, vállalva, hogy uradalmak és nagyobb gazdaságok tejtermékeit elhelyezi.⁶ Nem sokkal később, szintén a sajtóban üvegenként 2,40 pengőért kínálhatta a Lavenol Extra arcápoló szert, mely a reklám szerint „minden várakozást felülmúl”, „elragadóan

4 Ministerul Afacerilor Externe, Arhiva Diplomatică, Fond 71, 1920–1944, România, Vol. 373 (1931–1937), 129–131.

5 A „bolond csomót” és Pósa esetét bemutatja: *Zeidler Miklós*: Honvéd áll a Kilimandzsárón? „Pán-közép-európai” gyarmatok Kelet-Afrikában. In: Dobszay Tamás – Erdődy Gábor – Manhercz Orsolya (szerk.): Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről 1790–1948. Budapest, 2012. 281–294. p.; *Zeidler Miklós*: Honvéd áll a Kilimandzsárón? Egy különös beadvány a Külügyminisztérium irattárában. In: Manhercz Orsolya (szerk.): Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből. Budapest, 2014. 343–356. p.

6 *Köztelek*, 1928. december 13. 2064. p.

üde, bájos, bársonyos finomságú” lesz tőle az arc.⁷ Ugyanebben az évben alkalmi vételként kínált „amerikai redőnyös íróasztalokat” üzletemberek és értelmiségiek részére.⁸ 1938-ban pedig — ahogy azt láttuk — már önként vállalt diplomáciai szolgálatait ajánlotta fel pénzért, ezúttal egy igen rangos személyiségnek.

1938. október 27-én kelt levelét Gubicza a román külügyminiszter „Önagyméltóságának” címezte, a külügyért pedig „kegyelmes uram”-nak szólította nevének említése nélkül. Levelében kijelentette, hogy azzal a kéréssel szeretne a Brit Birodalom „kormányaihoz” fordulni, hogy a Dél-afrikai Unió⁹ kormányzása alatt álló egykori német gyarmatterületnek¹⁰ a Kunene folyó torkolata¹¹ felé eső részéből engedjenek át bérlet formájában 2500 négyzetkilométernyi területrészt.¹² Mégpedig „oly célból, hogy azon a Román Királyság területén magyar nemzeti szempontból kedvezőtlenül elhelyezkedett bukovinai, moldvai és havasalföldi csángó–székely–magyarság kivándorlás esetén egy létesítendő kisebb afrikai magyar szabadállam keretében helyezkedhessen el”. Vagyis úgy vélte, hogy az Erdélyen kívüli, kisebb tömbökben vagy elszórtan élő magyarok emigrációs ambícióit Afrika felé kell terelni. Mivel a szerző „szabadállamot” említett, logikus, hogy a bérlők, a bérleti díj fizetői a „szabadállam” gazdái, a magyar bevándorlók lettek volna, a román állam inkább a bérleti ügylet lebonyolításáért felelt volna. Gubiczának azonban ennél komolyabb elképzelései voltak: úgy gondolta, hogy ez az alapítás csak a kezdete lenne egy nagyobb afrikai magyar territórium kialakításának. Szerinte a britektől bérelt területet „egyenlő értékű

7 Pesti Hírlap, 1929. szeptember 22. 19. p.; Dunántúl, 1929. szeptember 22. 16. p.

8 Kecskeméti Közlöny, 1929. január 27. 10. p.

9 A Dél-afrikai Unió 1910-ben jött létre mint brit domínium. Területéhez egykori német gyarmatok (Német Délnyugat-Afrika) is tartoztak. 1931-ben a Brit Nemzetközösség tagja lett, melyből 1961-ben Dél-afrikai Köztársaság néven lépett ki. Probáld Ferenc (szerk.): Afrika és a Közép-Kelet földrajza. Budapest, 1996. 79. p. (a továbbiakban Probáld, 1996.)

10 Német Délnyugat–Afrikáról van szó. Adolf Lüderitz brémai kereskedő 1883-ban a helyeiktől megvásárolt egy nagyobb partszakaszt, ami 1884-ben, „Német Délnyugat-Afrika” néven német protektorátus alá került. A németek ezt követően elfoglalták az Orenje és a Kunene közti területet (a mai Namíbiát). *Sík Endre*: Fekete–Afrika története. I. kötet. Budapest, 1964. 410–411. p.; *Iain R. Smith*: The Origins of the South African War 1899–1902. London–New York, 1996. 37–39. p.

11 A folyó torkolata részben Angolához, részben az Unióhoz tartozott. Ma Angola és Namíbia része.

12 Az 2500 km² valamivel kevesebb, mint a mai Budapest alapterületének ötszöröse.

szolgáltatások ellenében”¹³ portugál gyarmatterületekkel lehetne kiegészíteni. Az ily módon létrehozott — ezek szerint a Kunene teljes torkolatára kiterjedő — birtok már több százezer, „egyéb területekről” kivándorolni akaró magyar befogadására is alkalmas lehetne. Amennyiben az „egyéb területekbe” az anyaországon kívüli magyarok lakta régiókat is beleértette, víziója a határon túli területek „magyartalanításának” programjaként is felfogható.

Gubicza azonban nem gondolta problémásnak az ötletet, ellenkezőleg. Szerinte a magyarok irányított távozása a békét segíthetné elő: „Kezdeményezéssel számbavehető módon csökkenne a közép-európai elégedetlenek száma, ami az európai béke szempontjából felette kívánatos lenne, erre való tekintettel is biztosra veszem az érdekelt hatalmak támogatását.” Továbbá mindez nemcsak a román, de a magyar fél érdekét is szolgálná. Hogy az ötlet a magyar felet miként elgátlotta, nem részletezte.

Az ötletgazda operatív elképzeléseit is felvázolta: többoldalú tárgyalásokat fog folytatni az érintettekkel, különböző országok, hatalmak (Magyarország, Anglia, Németország, Portugália, a Népszövetség) képviselőivel. A főszereplőkkel: a bukovinai és a regáti magyarokkal viszont nem kívánt egyeztetni. Egyúttal megnyugtatta a román külügyminisztert, hogy megbízható személy, és a terület-szerzéseknél a legnagyobb gonddal fog eljárni.

A szerző két dologra kérte a minisztert. Egyfelől arra, hogy támogassa ötletét: engedélyezze, hogy a szervezéssel járó „kezdeti munkálatokat”(?) román területen is elvégezhesse, és járuljon hozzá ahhoz, hogy a brit kormányt a londoni román követség útján keresse fel. Másfelől arra, hogy fizesse meg szolgáltatait: a Romániába való utazás költségére 300, az ott-tartózkodás idejére hat hónapon keresztül havi 200 magyar pengőnek megfelelő anyagi támogatásban, tehát összesen 1500 pengőnyi jövedelemben részesítse, visszafizetési vagy visszafizetés nélküli kötelezettséggel. Úgy vélte, hogy „a nagylelkű anyagi támogatás lehetővé tenné minden időmnek a kitűzött célra való fordítását”.

Levele végén mielőbbi magyar vagy francia nyelvű választ remélt, és elnézést kért azért, hogy magyar nyelven fordult hozzá.

Nem valószínű, hogy Gubicza olvasta a Dél-afrikai Unió geográfiájáról szóló korabeli munkákat, vagy ha igen, elég sanyarú sorsot szánt nemzettársainak. Alsó szakaszán a Kunene a kontinens nyugati partján végighúzóódó, a Föld egyik leg-szárazabb területének minősülő Namib-sivatagon keresztül tör utat magának az

13 Hogy ezen pontosan mit értett, nem tudni. Talán azt, hogy — a britek? a románok? a magyarok? — a portugálokat egy másik területtel kompenzálnák. Esetleg csak annyit, hogy a portugáloktól is bérelnének, a terület értékének megfelelő összeg fejében.

Atlanti-óceán felé. Vagyis a torkolat közvetlen szomszédságában sivatag található. És bár a folyó mentén létezik növényvilág, alsó folyásának, torkolatának vidékét a száraz klíma, a gyér növényzet, a homokos, köves–sziklás környezet jellemzi (jellemzte akkor is). A zúgók, vízesések miatt a Kunene a mai napig nem alkalmas a kereskedelmi hajózásra. A folyó torkolata környékén nem jöttek létre állandó települések; kölest, kukoricát termeszto' gazdálkodó népesség (ovambók, hererók, kavangók stb.) inkább a folyó felsőbb folyása mentén és a belsőbb területeken, a torkolattól délkeletre éltek.¹⁴ A vidék azonban nemcsak barátságtalan lett volna a magyar bevándorlók számára, de állatvilága révén szokatlan is: a Kunene alsó folyása, torkolata különböző típusú teknősök, antilopok, pelikánok, kormoránok, medvefókák, krokodilok, varánuszok, sakálók, hiénák, moszkítókélettere volt. Időről időre elefántok és oroszlánok is felbukkantak a környéken.¹⁵ Jobbára a part menti gyémántlelőhelyek révén tekinthető gazdasági és egzisztenciális szempontból értékelhető területnek.¹⁶ Ezek a mostoha viszonyok minden bizonnyal igazi csapást jelentettek volna a Gubicza Gáspár szerint Bukovinában, Moldvában és Havasalföldön „kedvezőtlenül elhelyezkedett”, ezért kivándoroltatni kívánt csángó, székely, magyar népesség számára. A szélhámos, talán kissé ütődött ötletgazda feltehetően nem érzékelte ötletének többszörösen is abszurd voltát.

Petrescu–Comnen bizonyára csóválta a fejét, esetleg mosolygott Gubicza sorait olvasva. A lakosság „mozgatásának”, kitelepítésének ötlete azonban nem zavarhatta különösebben. 1938 végén ugyanis a *Daily Mail* főszerkesztőjével beszélgetve, kijelentette, hogy a Magyarország és Románia közötti kapcsolatok javulását leginkább azáltal lehetne elérni, ha kölcsönösen kicserélnék kisebbségeiket.¹⁷ Hogy aztán a kolozsvári vagy a nagyváradi magyarok otthon melegét adó tüzei — ha nem is a Kunene, de — a Tisza vagy a Rába partján égjenek a Szamos és a Körös helyett.

14 Az 1990-es években is csak az ország (Namíbia) területének mindössze 1,5%-ára terjedt ki a művelt földek aránya. Probáld, 1996. 101. p.

15 A folyótorkolat jellegzetességeinek fő forrása: John Richard Bernard Paterson: *The Kunene River Mouth: Managing a Unique Environment*. Pietermaritzburg, 2007. <https://pdfs.semanticscholar.org> (letöltés 2019. október 21.)

16 Probáld, 1996. 100. p. Kérdéses azonban a környék lelőhelyeinek gazdagsága, valamint a kitermelés és — a folyami és a part menti hajózás nehézségei miatt — a szállítás mikéntje is.

17 Pesti Hírlap, 1938. december 3. 8.

Forrásközlés¹⁸

„Román Királyi Külügyminiszter Úr Önmagyméltóságának.

Bucuresti.

Nagyméltóságú Külügyminiszter Úr, Kegyelmes Uram!

Mély tisztelettel közlöm, hogy kéreéssel szeretnék fordulni a Brit Birodalom központi és délafrikai kormányaihoz, hogy ideiglenesen bérleti alapon engedjenek át a Délafrikai Unió kormányzása alatt álló egykori német gyarmatterületnek Kunene¹⁹ folyó torkolata felé eső részéből 2500 négyzetkilométernyi területrészt oly célból, hogy azon a Román Királyság területén magyar nemzeti szempontból kedvezőtlenül elhelyezkedett bukovinai, moldvai és havasalföldi csángó–székely–magyarság kivándorlás esetén egy létesítendő kisebb afrikai magyar szabadállam keretében helyezkedhessen el.

Ezen alapítás kezdetét jelentené oly további lépéseknek, mellyel lehetővé válik a szomszédos portugál gyarmatterületből egyenlő értékű szolgáltatások ellenében több ezer négyzetkilométernyi terület megszerzése oly célból, hogy az alkalmas legyen az említett magyarságon kívül még több százezer egyéb területekről politikai vagy gazdasági okokból önként kivándorló magyar befogadására is.

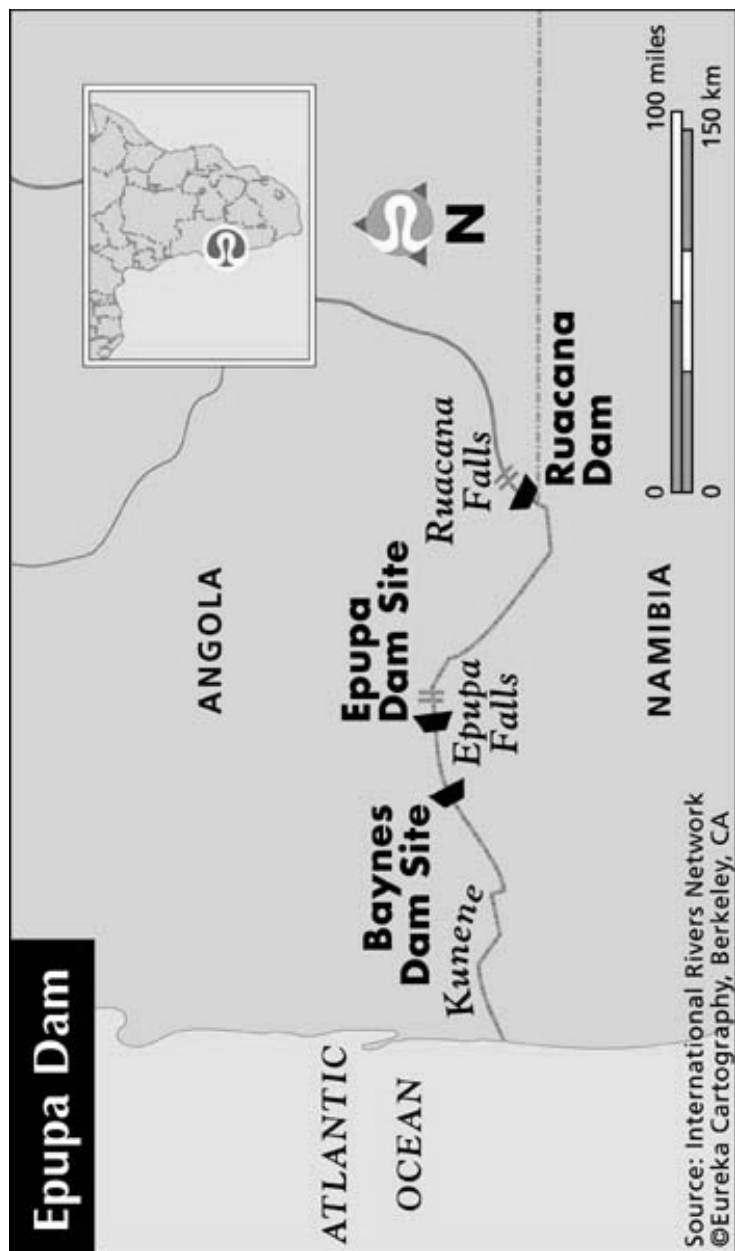
A terület szerzéseknél a legnagyobb gondossággal fogok eljárni s különösen tekintetbe veszem az érdekelt hatalmak, szövetségek kívánságait (Románia, Magyarország, Anglia, Németország, Portugália, Népszövetség).

Kezdeményezéssel számbavehető módon csökkenne a középeurópai elégedetlenek száma ami az európai béke szempontjából felette kívánatos lenne, erre való tekintettel is biztosra veszem az érdekelt hatalmak támogatását.

Mielőtt azonban mindezekre sor kerülhetne szükségesnek tartom, hogy lépésem kellő jogosultsággal és súllyal birjanak, ezért a legmélyebb tisztelettel fordulok Nagyméltóságodhoz alázattal kérve méltóztassék a Királyi Kormány nevében engedélyezni, hogy a szervezéssel és előkészületekkel járó kezdeti munkálatokat román területen is elvégezhessem, tovább hogy kéréssel a brit kormányhoz a londoni román követség útján fordulhassak. Méltóztassék egyben nagylelkű támogatásával lehetővé tenni azt is, hogy a magas Királyi Kormány vagy más román hatóság vagy szerv részéről a kért engedély megadásával egyidejűleg a Romániába való utazás költségeire 300.- az ott tartózkodás alkalmával pedig hat hónapon keresztül havi 200.- magyar pengőnek megfelelő anyagi támoga-

18 Betűhív átirás.

19 Kunene vagy Künene: bizonytalan olvasat

A Kunene folyó. (www.internationalrivers.org)

tásban visszafizetési vagy enélküli kötelezettséggel részesülhessek. A nagylelkű anyagi támogatás lehetővé tenné minden időmnek a kitűzött célra való fordítását. Későbbben a tulajdonképpeni alapítás és szervezés költségeiről már módomban lesz kellően gondoskodni csupán kezdetben vagyok anyagi támogatásra utalva.

Boldog volnék, ha a román és magyar érdekekre való tekintettel Nagyméltóságod kegyes volna kérésemet teljesíteni s erről a szükséges további lépések sürgősségére tekintettel mielőbb megfelelő értesülést szerezhetnék amely után a legrövidebb időn belül Romániba utaznék s vagyok magyar vagy francia nyelvű nagybecsű választ kérve, a helyes értelmezés végett ideiglenesen magyar nyelven írt sorokért pedig elnézést remélve

1938 X/27.

a legmélyebb tisztelettel

*Gubicza Gáspár
(Szeged, Liszt-utca 7. sz.) Magyarország”*

Pecsét: Ministerul Regal al Afacerilor Străine, No. 66738, 2. nov. 1938, Registratura Generală.

CSAPODY TAMÁS

A NAPLÓÍRÓ SOMLÓ BÉLA

*Egy katona, majd munkaszolgálatos bácskai, oroszországi, bori és temesvári
naplói, 1941, 1944*

Somló Bélának¹ fennmaradt az 1944 októberében készült temesvári igazolványképe.² Öltöny, nyakkendő, fehér ing. Rövid bajusz, vágott haj, ápolt külső. Nincs még 42 éves, amikor a fénykép készült. A tekintete nagyon fáradt, ami nem meglepő, hiszen a háború éve alatt összesen négyszer volt katona, vagy munkaszolgálatos. Legutolsó esetben a szerbiai Borban volt munkaszolgálatos, és csak a jószerecsén múlt, hogy nem került be ő is a halálmenetbe. Az igazolványképen azonban nem látszik a munkaszolgálat alóli felszabadulás öröme, vagy a Temesvárra történt megérkezés nyugalma. Természetesen ez sem olyan meglepő, hiszen ő ugyan felszabadult, de Magyarországon ekkor még harcok folytak, és családtagjainak sorsa ismeretlen volt előtte. Csak az igazolvány kiállításának előtti napon érkezett meg Borból Temesvárra, hosszú és fárasztó út után. Nem tudta még, hogy itt mi vár rá és meddig kell maradnia. Azt azonban tudta, hogy haza kell mennie Budapestre és tovább kell írnia a még a bori bevonulása előtt, otthon elkezdett és folyamatosan írt naplóját. Sohasem tett említést arról, hogy mit jelent számára a naplóírás, de a háború éve alatt nagy gyakorlatot szerzett ebben. Négy bevonulása közül három esetben vezetett olyan alapos naplót, hogy abból később — a temesvári, negyedik naplójával együtt — összesen 208 oldalas napló-visszaemlékezést írt. Somló az adott helyszínen, naponta, gyorsírással zsebnóteszébe rögzítette a történeteket. Hazaérve, sok évvel később pedig a gyorsírást legépelte és kiegészítette. Így keletkeztek a napló-visszaemlékezések.³

1 Dr. Somló (Schvarz/Schwarz) Béla (a. n. Körpel Ilona; Budapest, 1903.07.14.–Budapest, 2002.04.02.) budapesti autószerelő, okl. közgazdász, agrárközgazdász, banktisztviselő, fényképész.

2 Dr. Somló Béla nevére kiállított Dovada (Dovadă) [igazolvány másolat]. Timișoara, 1944.10.20. (No.: 624.) Comunitatea Israelită Timișoara [Temesvári Izraelita Hitközség]. Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Történeti Tár Igazolvány-Oklevélgyűjtemény (TT IG), Nytsz.: 82.2.1. Adattári szám: 2284-81. A Dovadat és Somló Béla fényképét Kovács S. Tibor tárigazgató (MNM TT) engedélyével közlöm.

3 Somló Béla napló-visszaemlékezései, napló-átiratai naplóként kerülnek meghatározásra. A következőkben a napló megnevezést használok. (Lásd a 20. sz. jegyzetet!)

Somló Béla izraelita vallású családban született. A felvidéki gyökerekkel rendelkező ingatlanügynök apa, Schwarz Ármin és a bácskai születésű, háztartásbeli Körpel Ilona ötödik, egyben utolsó gyermekeként született Budapesten. Édesapja a Schwarz nevet 1912-ben változtatta Somlóra.⁴ Somló Béla 37 évesen tért át a református hitre,⁵ míg a hozzá lélekben legközelebb álló, de 12 évvel idősebb Gyula bátyja 33 évesen lett római katolikus.⁶ Somló Béla a kikeresztelkedésének idején (1940) már három éve házas volt. Felesége az ortodox zsidó felmenőkkel rendelkező zongoratanárnő, Federer Magdolna⁷ lett.

Somló Béla feljegyzéseiből⁸ tudjuk, hogy a Schwarcz–Somló család egzisztenciális helyzete gyakran változott. A Budapestem órasínasként kezdő apa később a pesti belvárosban óra- és ékszerüzletet nyitott, majd építési vállalkozásba kezdett. Az első világháborúban vállalkozása tönkrement, a kommun idején elvették lakásukat, a Duna mellett épített házukat pedig árvíz tette tönkre. Somló Ármin a Pestkörnyéki Takarékos és Házépítő Szövetkezet igazgatójaként halt meg az első zsidótörvény hatályba lépésének évében, 1938-ban. A sokgyermekes család akárhogyan is boldogult, a szülők mindig fontosnak tartották a gyerekek iskoláztatását. Somló Béla a nyolc osztályos Barcsay utcai főgimnáziumban⁹ érettségizett, és a budapesti Közgazdasági Egyetemen szerzett diplomát 1929-

-
- 4 Névváltoztatásról szóló engedély. Eng. szám: M. Kir. B. M. 77709/1912. Budapest, 1912. június 26. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.
 - 5 Somló Béla a Budapest, Vilma királynő úti, fasori templomban (ma: Fasori református templom) keresztelkedett meg 1940. december 30-án. (Konfirmációja: 1942.január 23.) Kivonat (eredeti, pecséttel ellátott, aláírt, kézzel kitöltött másolat). Budapest, 1942. január 23. Ikt. sz.: 33/1942. sz. Kötet II. Lap: 67. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.
 - 6 Somló Gyula Ferenc (Jules Somló) (Budapest,1891.11.01.–1948.) főtisztviselő, cégvezető, pénztárnok, az első világháborúban önkéntes, számos harcéri kitüntetés tulajdonosa, tart. főhadnagy. A zsidótörvények miatt 1944-ben vesztette el állását és feltehetőleg a Budapesti Apostoli Nunciatúra (Pápai Követség) oltalomlevelének köszönhetően élte túl a holokausztot. Oltalomlevel. Budapest, 1944. november 10. Sz.: K/1944. Somló Gyula az Újpesti katolikus templomban keresztelkedett ki (1924. december 24.). Hiteles kivonat. Újpest, 1940.10.16. Sz.: 1794/1940. XIV. könyv 12. lap, 761. sorszám. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.
 - 7 Dr. Somló Béláné született Federer Magdolna (Federer Magdolna 1909. – Budapest, 1996.07.?) zongoratanárnő, zenepedagógus. A Zeneművészeti Főiskolán 1934-ben szerzett diplomát, és 1951-től, 50 éven keresztül a Bartók Béla Zeneiskolában dolgozott.
 - 8 Somló Béla: Családi almanach. Budapest, kézirat, 1–46. p. (A továbbiakban Családi Almanach...)
 - 9 A Barcsay Gimnázium (Barcsay utca 5.) 1920-tól M. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium (ma: Madách Imre gimnázium).

1. kép. Somló Béla magyar és orosz nyelvű fényképes, lepecsételt, eredeti Igazolványa (belső oldal)

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár

ben.¹⁰ Két évvel később kapott ugyanott doktori címet.¹¹ Ekkor már világot járt embernek számított, mivel hosszabb időt töltött Párizsban, Rómában és Milánóban. A közgazdász Somló Béla pályája — ahogyan ő fogalmazta — a Nemzeti Banktól a Tüzelőkereskedelmi Nemzeti Vállalatig ívelt (TÜKER N. V.).¹² Szakmai pályafutása során alapítója volt az Országos Takarékpénztárnak, igazgatója

10 Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

11 Agrárpolitika általános szak, ezen belül szociálpolitika és statisztika szakirány. Doktori munkája könyv formájában is megjelent: A parcellázás és birtokpolitikai jelentősége Magyarországon. Budapest, Magyar Pénzügy Kiadása, 1931. Az egyszerűség kedvéért eltekintek Somló Béla neve előtt a Dr. kiírástól.

12 Somló Béla: Családi almanach... 26. p.

volt az Újpesti Városi Takarékszövetkezetnek és terv-statisztikusként dolgozott a Kisipari Szövetkezetenél (KISZÖV). Pályája azonban nem lehetett töretlen, mert 1953-ban a Politúr és Vegyitermék Kisipari Szövetkezet „pincéjében cipőkrémet” gyártott „nagyon előkelő társaságban”, azaz politikai szempontból csupa megbízható személlyel együtt.¹³

A Somló család büszke volt az első világháborúban önkéntesként szolgált és érdemeket szerzett Somló Gyulára.¹⁴ A nagy háborúban Somló Bélára a koránál fogva még nem lehetett számítani, a második világháborúban azonban két szolgálati formában is kénytelen volt katonáskodni. A Honvédelmi Minisztérium Központi Irattárának nyilvántartása és Somló Béla visszaemlékezése szerint a katonai alapkiképzésén kívül két alkalommal teljesített katonai szolgálatot, és szintén két alkalommal katonai munkaszolgálatot.¹⁵ Az alapkiképzésére és a két fegyveres katonai szolgálatára egyaránt a M. Kir. IV/2. Honvéd Tehergépkocsioszlop Parancsnokság pécsi kötelékében került sor.

Somló Béla ahhoz a népes korosztályhoz tartozott, akiket a trianoni békeszerződés miatt nem írtak össze, nem soroztak be, és nem kaptak katonai kiképzést. Ebből a korosztályból 1940-ben először azokat hívták be, akiknek sofőrigazolványuk volt. A jogosítvánnyal rendelkező Somló is behívót kapott a budapesti Zách utcai laktanyába. Itt azonban létszám fölöttinek bizonyult, és Pécsre vezényelték a IV/2. gépkocsihadosztályhoz. A fővárosi, zömében taxisokból és kisebb részben úrvezetőkből álló 200 fős csoport öt hónapos katonai kiképzésben részesült. Az alapkiképzés után a zsidókat, köztük Somlót, nem szerelték le, hanem Mohácsra vitték, ahol munkaszolgálatos századot alakítottak belőlük. Innen Kispestre vezényelték őket, ahol kavicsbányában dolgoztak, és útkarbantartási munkákat végeztek.¹⁶ Somló Béla első munkaszolgálatát mintegy másfél hónapig tartott (1940. október 15.–1940. december 3.).¹⁷ Maga sem értette, hogy a pécsi katona vagy munkaszolgálatos bajtársaival ellentétben miért nem hívták be ismét az észak-

13 Somló Béla: Családi almanach... 37. p. Somló Béla nem írt erről többet.

14 Somló Gyula Ferenc dokumentumai Somló Béla hagyatékában lelhetők fel. Ezek közül Somló Béla eladta bátyja első világháborús dögcéduláját a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak (MMM). A dögcédula ma a budapesti Városházában megrendezett „Új világ született 1914–1922.” c. állandó kiállításon látható (földszint, 7. kiállítási pont, leltári szám nélkül).

15 Kérésre nyújtott adatszolgáltatás. HM HIM Központi irattár, Budapest, 2018. október 24. Nytsz.: 1126/63/2.; Somló Béla: Délvidéki napló, 14–16. p. (Lásd a 20. sz. jegyzetet.)

16 Somló Béla: Délvidéki napló, 14–16. p.

17 A HM HIM Központi irattár szerint 1940.11.05.–1940.12.04., Somló Béla nyilatkozata szerint 1940.10.15.–1940.12.03. között volt katonai munkaszolgálatos. HM HIM Központi irattár, Budapest, 2018.10.24. Nytsz.: 1126/63/2.; Ügyfél nyilatkozata (Somló Béla kárpótlási kérelméhez

erdélyi bevonulással összefüggésben.¹⁸ Arra sincs magyarázat, hogy a kispesti munkaszolgálatot miért követhette fegyveres katonai szolgálat. Somlót ugyanis 1941. április 4-én ismét Pécsre hívták be katonának.

A délvidéki bevonulás és az oroszországi hadjárat

A budapesti Hadtörténelmi Levéltárban fennmaradt Somló Béla 1941-es, eredeti zsebnótesze.¹⁹ A noteszbe írt naplóját 1941. március 23-tól folyamatosan, gyorsírással vezette egészen 1941. december 12-ig. A két időpont közötti időre esett Somló két fegyveres katonai szolgálata. Mindkét esetben a pécsi IV/2. Tehergépkocsioszlop sofőrjeként írta bejegyzéseit noteszébe a délvidéki, majd az oroszországi bevonulásról. A notesz alapján az 1980-es években külön-külön megírta Budapesten a napló-visszaemlékezéseit, összesen 85 oldal terjedelemben.²⁰

Somló Béla mindkét esetben Pécsről indulva került Ford és Steyr típusú teherkocsira. A délvidéki magyar bevonulás megkezdését (1941. április 11.) követő napokban érkezett Bácskába, közel háromnegyed évvel a több ezer áldozatot kö-

beadott nyilatkozata). Budapest, 1992.01.02. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.

18 Somló Béla: Délvidéki napló, 1. p.

19 Az őrzési helyre vonatkozó adatokat lásd a következő lábjegyzetet.

20 „A pécsi IV/2. tdko. [tehergépkocsi osztály] részvétele a délvidéki bevonulásban 1941-ben. Följegyezte a Hadtörténelmi Levéltár részére Somló Béla. Budapest, 1980.” [továbbiakban: Délvidéki napló]. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HM HIM HL), Partizán Gyűjtemény (PGy) (mai megnevezése: Antifasiszta ellenállási gyűjtemény) 2826. Összesen 17 gépelt, számozott (A/4) oldal. „A pécsi gépkocsihadosztály IV/2. tdko. oszlopának részvétele a gyorshadtest 1941. évi oroszországi hadjáratában. A fényképfelvételeket készítette és ismertető szöveggel látta el Somló Béla.” [továbbiakban: Oroszországi napló] (É. n.) HM HIM HL, TGy 2811. Összesen 68 gépelt, számozott (A/4) oldal. A naplókat tartalmazó dobozban található a korábban említett, 1941-es, önálló nyilvántartási számmal nem rendelkező zsebnótesz is (10,5 cm × 6,5 cm). Zsebnótesz borítóján: Schinkovits, Újpest, 1941. [Schinkovits Lajos Könyv-, Papír, Írószer és Zeneműkereskedés]. A zsebnótesz elején Somló Béla összes személyes adata, így gépkocsijának rendszáma is (BF802). Somló Béla hagyatékában fennmaradt mindkét napló eredeti példánya. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen. Az oldalszámokat a hagyatékban fennmaradt példányok alapján adom meg.

vetelő „hideg napok” előtt.²¹ Gépkocsizó katonaként egyenruhában, segédvezetői beosztásban, kézfegyverrel az oldalán, kötelékben végzett szállítmányozási munkát a Zombor–Gombos–Hódság körzetben. Beszámolt a Zombor környéki lövöldözésekről, a szerb, német és magyar harcokról, a magyarok és németek által végrehajtott kivégzésekről. Az alig egy hónapos (1941. április 4.–május 2.) csapatszolgálatból, annak rendje és módja szerint, összesen 1.720 km megtétele után, az elindulás helyén, Pécssett szerelték le. A polgári életet azonban nem sokáig élvezhette, mert a leszerelését követően alig több mint két hónappal ismét behívót kapott Pécsre (1941. július 4.). A második katonai szolgálata veszélyesebb, távolabbi célpontok felé irányult, és időben is hosszabb volt, mint az első. Továbbra sem volt rendfokozata, de katonaként, egyenruhában, lőfegyverrel felszerelve, segédvezetőként szolgált a három személygépkocsiból és 24 tehergépkocsiból álló tehergépkocsiosztálynál. Az egység az oroszországi hadjáratban résztvevő M. Kir. I. honvéd gyorshadtest részeként indult a német és magyar megszállás alatt álló hadműveleti területre. Egységével benzint, lőszert, postát és különböző árukat szállított a megszállt területen, a hátsószálgba és néha a frontvonalra. Pécsről, Beregszásztól és Rahótól eljutott Kolomeáig, Kamenyec-Podolszkijig, Umanyig, Krivoj Rogig és a Dnyeper melletti Dnyipropetrovskig. Somló a naplójában részletesen taglalta a katonaelet mindennapjait, a gépkocsizás körülményeit, a harci cselekményeket, és írt a tájról, a szétlőtt városokról valamint a lakossággal való érintkezésekről. Naplójában megtalálható annak a hadtest-parancsnoki dicséretnek a másolata is, amelyet társaival együtt azért érdemelt ki, mert ellenséges tűzben vállalta lőszer szállítását a frontvonalra.²²

A gépkocsijával folyamatosan útban lévő, több ezer kilométert megtevő Somló Béla sok mindennek volt szemtanúja Oroszországban. Kiadatlan második világháborús naplója önmagában véve is kuriózum, de a szövegbe illesztett fényképekkel együtt válik egészen különleges albummá. Somló Béla ugyanis indulása előtt kb. két héttel vett egy fényképezőgépet, amivel azután végigfotózta egész útját.²³ Olyan volt, mint egy katonai fényképész, egy haditudósító, aki mindent

21 A magyar uralom alá kerülő Bácskában a magyar hadsereg főtisztjei razziát rendeltek el 1942 januárjában. A partizánok ellen indított megtorló célú razzia során kb. 3000–4000 polgári személyt, köztük kb. 700 zsidót gyilkoltak meg a magyar katonák.

22 96. sz. gyorshadtest parancsnoki parancs. Lófő Dálnoki Miklós Béla vezérőrnagy hadtest-parancsnoki dicsérete. Wosnessensk [Voznyeszenszk, Ukrajna]. 1941.08.19. Oroszországi napló, 43. p.

23 Fényképezőgépének típusa: Bettax Gauthier Prontor II. G.m.b.H. Calmbach. A fényképezőgép ma is megvan Sántháné Koczka Márta jogutód tulajdonában, Debrecen.

szabadon lefényképezhetett. Teherautójával mindig a meteoszlop végén, az utolsó szerelőkocsival haladt, hogy le-lemaradva, szabadabban fotózhasson. A kis-filmnegatívok és a fényképek nemcsak, hogy fennmaradtak,²⁴ de Somló a napló megírásakor a szöveget és a fényképeket gondosan egyberendezte, így a fényképeken is nyomon követhetők a naplóban leírtak.²⁵ A magyar fotótörténet 1941-ből alig ismer hasonlót, legalábbis a jeles fotótörténész rajta kívül nem említ mást.²⁶ A Hadtörténelmi Levéltárban 334 db,²⁷ a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában 189 db fénykép pozitívot sikerült megtalálnom.²⁸ A hagyatéká-

-
- 24 Somló Béla az 1941 októberéig elkészült fényképek negatívjait Kruch Jenővel, szabadságra menő katonatársával hazaküldte. Az előhívott fényképeket Kruch Jenő visszahozta. Ekkor döntött úgy Somló Béla, hogy ezentúl színes filmet is használ. (Lásd Oroszországi napló, 48. p.) A színes fényképek talán a MNM Történeti Fényképtárába kerültek. (A nyilvántartási nehézségek miatt nem sikerült megtalálnom.) A fotótörténész így írt Somló Béla kapcsán a színes filmről: „A háború idején már használatos volt a színes nyersanyag, elsősorban keretezett színeskifilmi-diakockákban maradtak fenn és kerültek közgyűjteménybe ilyen felvételek. A szovjet fronton a már említett dr. Somló Béla fényképezett színes anyagra is...” *Stemlerné Balog Ilona: Történelem és fotográfia. Bp., Osiris Kiadó–Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 184. p. (a továbbiakban Stemlerné, 2009.)*
- 25 Somló Béla a hagyatékában meglévő példány esetében a számmal és betűjellel ellátott fényképeket beragasztotta a napló egy-egy oldalára. A HM HIM HL-ben őrzött példány esetében a napló és a fényképek külön egységet képeznek.
- 26 *Stemlerné* 2009. 171–185. p. Jómagam egy hasonló napló-fénykép albumot találtam, amely nagyságrenddel kevesebb fotót tartalmaz. *Bene János: V. Lázár Sándor zászlós fotóalbuma az 1941-es ukrainai hadjáratról. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 41. Nyíregyháza, 1999. 367–380. p.*
- 27 HM HIM HL, TGy 2811. Az Oroszországi naplót is tartalmazó anyagban, külön dobozban (fekete-fehér /12.5 cm x 8.5 cm/ fénykép-pozitívek).
- 28 Somló Béla az 1980-as évek elején a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak (MMM) számos dokumentumot adott el. Ezek a Fényképtárba, a Numizmatikai gyűjteménybe, az Igazolvány- és oklevéltárba valamint az Irattárba kerültek. MMM Adattári gyűjtőlap. Budapest, 1981.01.? Adattári szám: 2284-81. Ezek között voltak az Oroszországban készült fényképek negatívjai is. (Utóbbiak száma: 300 db.) A jogutód Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) számos gyűjteményében őriznek Somló Bélától származó anyagokat. (A gyűjteményi anyagok felsorolásától és a hiányok listájának közlésétől itt eltekintek.) A oroszországi fényképek esetében a MNM Központi Adattár és Digitális Képtárházban fellelhető „A gyorshadtest előrenyomulásakor készült fényképfelvételekhez” készült 22 oldalas, részletes mutató. MMM Adattár. Budapest, 1981.01. Szám: 2284-81. [Az adattári szám és az irat keltezésének dátuma mindkét dokumentumon azonos!] Ebben 314 db sorszámmal, dátum-, hely- és kép megnevezéssel ellátott fénykép-negatív adatai szerepelnek. A MNM Történeti Fényképtárában Somló Béla oroszországi fényképei közül, két dobozban (385. és 386. doboz) összesen 189 fekete-fehér, különböző méretű fénykép-pozitívot találtam. Somló Béla többi oroszországi és nem oroszországi fényképeit, téma szerinti

ban megmaradt Oroszországi napló egy-egy oldalára pedig be is ragasztotta a különböző méretűre kicsinyített-nagyított fényképeket. A felbecsülhetetlen értéket képviselő, publikálatlan fényképgyűjteményből négy felvétel vált közismertté.

A Kamenyec-Podolszkij térségében készített fényképek

Somló Béla gépkocsioszlópa 1941 nyarán járt Kamenyec-Podolszkij város térségében. Ez éppen arra az időszakra esett, amikor a magyar állam az országból kiutasított zsidókat a Kárpátokon túlra szállította. A mintegy 18.000 magyar zsidót (gyerekek, felnőttek, öregek, egész családok), hivatalosan idegenrendészeti eljárás keretében, valójában deportálási szándékkal vitték Oroszországba. Somló 1941. július 23-án délután találkozott a Kamenec-Podolszkij városától mintegy 30 kilométerre észak-nyugatra, a Zbruch folyó mellett lévő Skala (Skala-Podilska) község parkjában a budapesti zsidók egy nagyobb csoportjával. (A deportált zsidóknak ideiglenes szállást adó hatalmas 34 hektáros kastélypark és a barokk palota romjai ma is megvannak.) Somló, mit sem tudva az „idegenrendészeti eljárásról”, a következőket írta naplójában: „Délután valami szedett-vedett öltözetű, fáradt, szomorú civil népség özönlött be a parkba. Szakállas öreg emberek, batyukat vonszoló gyerekek, pityergő, tétova asszonyok. A fák alatt a gyepen letelepedtek, kitergették szegényes cók-mókjukat. [...] Magyar, többnyire pesti zsidók voltak. Éjszaka zörgettek be hozzájuk, és aki nem tudta fölmutatni állampolgársági bizonyítványát, azt teherautóra rakták és idehozták. [...] Negyven év körüli férfi, feleségével és 15 éves kislányával, megnevezi magát, szücsmester a pesti Tisza István utcából. Apja a kiegyezés utáni években telepedett le Budapesten. Ő már ott is született, nem is tud más nyelven, csak magyarul. Felesége is magyarországi születésű. Igaz, mondták neki, hogy szerezze meg az állampolgársági bizonyítványt, de még nem ért rá utána járni. Azóta úton vannak csendőri, majd katonai őrizet alatt. Nem tudják, hogy meddig és hová viszik őket.”²⁹

A skalai parkban Somló három fényképet készített róluk 1941. július 23-án.³⁰ Alig egy hónappal később Somló ismét a Kamenyec-Podolszkij térségében

beosztásban, különböző gyűjteményekbe sorolták be. Somló Béla a HM HIM HL Fényképgyűjteményének is adott el fényképeket 1983-ban. Az utóbbi hét db jó minőségű fénykép-pozitív 1912 és 1916 között katonai kiképzésekről készült. Leltári számuk: 76849–76859.

29 Oroszországi napló, 22–23. p.

30 Oroszországi napló, 22–23. p.; MNM Történeti Fényképtár. 81.1017/neg. szám: 49258; 81.1018/ neg. 49260; 81.1019/ neg. 49259; <http://opac3.mnm.monguz.hu/online-collection/-/>

járt gépkocsijával. A Skalától mintegy négy kilométerre délnyugatra lévő falu, Ivanovce (Ivankiv) határában ismét találkozott a Budapestről deportált zsidók egy csoportjával. Naplójában így írt az ismételt találkozásról 1940. augusztus 18-án: „Az útmenti fák alatt, az árok partján ott ücsörögtek, heverésztek egész családok, öregek, gyerekek, mert tehergépkocsik, amelyek semmi irányítást nem kaptak, megunták tovább vinni őket. A legmesszebbre szállított csoportok Kamenec-Podolszkij határáig jutottak el.”³¹ A deportált budapesti zsidókról ekkor készült a negyedik kép.³²

Somló ekkor még nem tudhatta, hogy a Magyarországról kitoloncolt és általa lefényképezett zsidók döntő többségét 1941. augusztus 26–27-én Kamenec-Podolszkij határában meggyilkolják.³³ A német 320. rendőrzászlóalj mintegy 11.000 magyarországi, a következő napon kb. 13.000 helyi zsidót ölt meg. Somló gépkocsioszlopa ekkor már a távoli Krivoj Rognál járt.³⁴

Somló Bélának a deportált magyar zsidókról Skalában és Ivanovcében készült fényképei széles körben váltak ismertté, általában anélkül, hogy nevét, a fényképezés helyét vagy a készítés dátumát, valamint annak pontos körülményeit megnevezték volna. Somló fényképei gyakran forrásmegjelölés nélkül, mint valamilyen holokausz gyűjteményből felhasznált képként jelennek meg. Más esetekben úgy közlik fényképeit, mintha azok a más időpontban és tőle teljesen függetlenül fényképező, valamint más alakulatban is szolgáló Spitz Gyula³⁵ fényképei lennének. A tévedés mögött az állhat, hogy Spitz Gyula szintén zsidóként, fegyveres

results/3a9e371e-11bd-4f36-8a51-f1d1e67977a9/solr#displayResult (Utolsó letöltés, 2018.11.21.)

31 Oroszországi napló, 36. p.

32 MNM Történeti Fényképtár. 81.1070/neg.49327. <http://opac3.mnm.monguz.hu/record/-/record/display/manifestation/MNMMUSEUM1381532/3a9e371e-11bd-4f36-8a51-f1d1e67977a9/solr/0/24/0/4/importDate/DESC>. (Utolsó letöltés, 2018.11.21.)

33 Lásd erről részletesen: *Gellért Ádám – Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenec-Podolszkij, 1941. augusztus. Betekintő 2015. 4. sz.* www.betekinto.hu (utolsó letöltés 2019.11.14)

34 A kamenec-podolszkiji tömeggyilkosságról lásd még *George Eisen–Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokausz első fejezete.* In: *Valóság*, 57. (2014) 9. sz. 77–99. p. A szerzők többször idézik Somló Béla naplóját. Szintén idéz Somló Béla naplójából *Pihurik Judit: Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943.* In: *Múltunk*, 52. (2007) 3. sz. 51–52. p.

35 Spitz Gyula (a. n. Berger Borbála; Budapest, 1902.03.20.–Mauthausen-Gunskirchen, 1945.04.?) aranyművesegéd, újpesti taxis, gépkocsivezető, katona, fényképész, a kamenec-podolszkiji tömegmészárlás szemtanúja.

katonaként és teherautó-vezetőként szolgált a magyar hadseregben. Spitz azonban közvetlenül a tömeggyilkosság előtt, a tömeggyilkosság második napján, Kamenyec-Podolszkijban titokban készítette döbbenetes erejű fényképeit a mászárlás színhelyére vonuló magyar zsidókról.³⁶

Somló Béla tehát nem látta saját szemével és „fényképezőgépével” a Kamenyec-Podolszkij körzetében történt tömeggyilkosságokat. Később viszont Krivoj Rognál már látnia kellett a tömött szekereken tömeggyilkosságra vitt helyi zsidó lakosságot.³⁷ Az ukrán milicisták által 1941. október 15-én elkövetett gyilkosságok áldozatainak számát 2000–3000 főre becsülte.³⁸ Menetoszlopa másnap útba ejtette a lövöldözés színhelyét. A látottakról az alábbi jegyezte fel: „Amerre a menet elvonult, héber betűs könyv kitépott lapjai, fehér-fekete imaleples imaszíjak darabjai, felpár gyerekharisnya a földbe taposva... a vízmosta mélyedések megtöltve földdel..., vagyis nem megtöltve, illetve... megtöltve..., de nem földdel... a föld csak rászórva... sebtiben, hol több, hol kevesebb...”³⁹ Somló legalább egy fényképet is készített ekkor a tömegsírrol. A „Kivégzett zsidók tömegsírja” nevet viselő, a naplójában is eredetileg jelzett fotó⁴⁰ a fényképeinek mutatóját tartalmazó, MNM-ban őrzött listán is szerepel.⁴¹ A megrázó erejű fénykép mindkét közgyűjteményben fellelhető.⁴² A fénykép értékét növeli, hogy nem tudunk arról, hogy a mintegy 4000–5000 helyi zsidó áldozatot követelő tömeggyilkosságról⁴³ vagy a tömegsírjukról készült volna más fénykép is.

Somló Bélát az átélt tapasztalatok megviselték, és eszébe juttatták saját maga, valamint otthon hagyott családja lehetséges sorsát. Oroszországban találkozott volt pécsi katonatársakkal, akik itt már, mint munkaszolgálatosok „védték a hazát”. Saját katonai egységében pedig a zsidó származású gépkocsizók kizárólag

36 Spitz Gyula fényképeit nem a MNM-ban őrzik.

37 Oroszországi napló, 51. p.

38 Oroszországi napló, 51. p. A gyilkosság színhelyére kísérő katonákat nevezi Somló Béla ukrán milicistáknak. Somló az időegység alatt leadott lövések alapján becsülte meg az aznap meggyilkoltak számát. A tömeggyilkosságot a német 304. rendőr zászlóalj katonái követték el.

39 Oroszországi napló, 51. p.

40 Somló Béla hagyatékában őrzött naplójában bejelölte a fénykép helyét, de a jelölést áthúzta és a fényképet nem ragasztotta be a megfelelő helyre.

41 A MMM Adattárban őrzött, 22 oldalas, részletes mutatóban a fénykép megnevezése szerepel a 217. szám mellett. Budapest, 1981.01.? Szám: 2284-81. 15.

42 HM HIM HL Tgy 2811. 225. sz. fénykép-pozitív; MNM Történeti Fényképtár, 49173. sz. fénykép-negatív

43 The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust: K-Sered. Krivoy Rog. Yad Vasem, NYU Press, 2001. 679. p.

az őket megbecsülő parancsnoknak köszönhették a maradásukat. Egész pontosan annak, hogy Birkás Endre⁴⁴ tartalékos zászlós kibújt a parancs teljesítése alól és a zsidó származású beosztottjait nem tette át munkaszolgálatos alakulatba.

Somló Béla az oroszországi gyorshadtestbeni szolgálátát — és egyben naplóját — 1941. december 12-én fejezte be a Miskolc környéki Emődön. Ezzel befejeződött fegyveres katonai pályafutása is, amit még újoncként kezdett el Pécsen.

A bori munkaszolgálat

Somló Béla emődi leszerelésétől a bori munkaszolgálatra való behívásig mintegy két és fél év telt el. 1944. május 30-án kapta meg a Jászberénybe szülő munkaszolgálatos behívóját. Két nappal később pedig elkezdte vezetni naplóját, amit a Temesvárra való megérkezésig (1944. október 19.) naponta, azután pedig a budapesti visszaérkezésig majdnem naponta vezetett (1945. február 27.). A feltehetőleg szintén zsebnoteszébe, gyorsírással rögzítetteket 1979-ben (Bor)⁴⁵ és 1982-ban (Temesvár), összesen 113 oldalon írta meg, és adta át Hadtörténeti Levéltárnak.⁴⁶

Somló Béla a Borba vitt második csoport (1944) munkaszolgálatos tagjaként a Rhön nevű altáborba került. A festői szépségű Szerb érchegységben végzett vasútépítéssel összefüggő fizikai munkát. A hegyoldalra épített táborból tiszta időben láthatta a tőle északra, Žagubica irányában lévő Heidenau altábort. A mintegy három és fél hónapos rabszolgamunkát követően, a visszavonulás során a partizánok felszabadították (1944. szeptember 30.), és szerbiai, majd romániai vándorlások után a már felszabadult Temesváron töltött közel négy és fél hónapot.

44 Dr. Birkás Endre (a. n.: Kleiszner Vilma, 1913. 08. 05. — Budapest, 1975.) lektor, antikvárius, könyvkereskedő, könyvtáros, szerkesztő, író.

45 „Dr. Somló Béla naplója (1944. június 1-től október 19-ig. Bori munkaszolgálat)”. [továbbiakban: Bori napló]. HM HIM HL M/368. Somló Béla bejegyzése szerint az első 25 oldalt 1947–1948-ban, a többit 1979-ben írta. Végleges legépelésére Budapesten, 1979 áprilisában került sor (a számozást megelőző 3. p.). „Dr. Somló Béla naplója (Temesvár, 1944. október 19.–Budapest, 1945. február 27.)”. [továbbiakban: Temesvári napló]. HM HIM HL, PgyM/368. Somló Béla cím nélküli előszava szerint a napló legépelését 1982 áprilisában fejezte be (2. p.). Az oldalszámokat HM HIM HL-ben őrzött példányok alapján adom meg.

46 A bori napló terjedelme 48 számozott (A/4) oldal (160.119 karakter) és négy db melléklet. A temesvári napló 64 számozott oldalt (182.528 karakter) tartalmaz a másfél oldalas, cím nélküli bevezetővel együtt. Mindkét naplót A/4-es lapokra gépelte, de a bori napló esetében sűrűbb (egyes), míg a temesvári napló esetében nagyobb (másfeles) sortávolsággal.

Akárhol is írta naplóját, az mindig alapos, részletes, informatív és szellemes. Kevésbé hangsúlyozta a vele megtörtént rosszat, és a tovább-élést segítő részletekre (emberekre, bajtársiasságra, humorra, természet-élményekre, zenére, szerelemre stb.) figyelve írt. A temesvári naplója elé helyezett másfél oldalas előszavában maga így vallott minderről: a „természetemnek mindig is volt — és van — egy alapvonása: a számomra elfogadhatatlan, világképembe be nem illeszthető, tudatalatti egyensúlyomat fölborító tényeket nem vagyok hajlandó tudomásul venni. [...] Egyik oka annak, amiért az embervoltunkat megcsúfoló jelenségekre kevés szót pazaroltam.”⁴⁷ A bori naplóiban azonban így is sok szó esett a munkaszolgálat embertelen körülményeiről, a különböző munkavezetők-ről és a katonai keret kegyetlenkedéseiről. Naplóiból az is látható, hogy olykor a partizánok és később az orosz katonák sem voltak jobbak a magyar vagy német őrzoiknél. A bonyolult helyzetet jól jellemzi, hogy számára nem a bori kerettől való megszabadulás jelentette a valódi felszabadulást, hanem a partizánoktól való végleges leválás. Temesvári időszaka pedig visszatérést jelentett ugyan a háború előtti polgári világba, ám közben a temesvári svábokat a szeme láttára hurcolták el a Szovjetunióba, őt magát is fenyegette az internálás réme, és a németek még bombázták a várost. A temesvári naplója nemcsak szerves folytatása a bori munkaszolgálatosok történetének, hanem egyben a magyar, román, zsidó, német és orosz (katonák) együttélésének színes és élvezetes leírása is.

Somló Béla Temesvári naplója 1945. február 27-én, a budapesti megérkezéssel ért véget. Azt már a hagyatékában megőrzött, Temesvárra írt leveléből tudjuk meg, hogy családjának minden tagját teljes épségben találta: „... ez a Sors különös kegyelmén kívül első sorban keresztény barátainknak köszönhető, akik a legnehezebb napokban is, kivétel nélkül önfeláldozóan enyéim mellett álltak”.⁴⁸ Felesége a szüleivel lakott együtt, amíg lehetett, majd a svéd követség védett házába került, végül a pesti gettóban volt. Édesanyja Újpesten, keresztény családnál vészelte át a háborút. Somlóék a lakásukat hamar visszakapták, „mert a szegedi asszonyka, akinek kislányával kiutalták, mert ott kibombázták őket, hamarosan visszament”.⁴⁹

Somló Béla Bori naplóját négy melléklet gazdagítja. Az egyik egy Borban, pausz papírra kézzel készült térképvázlat másolata.⁵⁰ A térképvázlat — mint az a

47 Temesvári napló, cím nélküli bevezető. 1. p.

48 Levél Anna Blaunak. Budapest, 1945.03.05. In: Somló Béla: Családi almanach. 19.

49 Levél Anna Blaunak. Uo.

50 A térképvázlat másolatán (21 cm × 15 cm) jól láthatók a terepviszonyok és település megjelölések, viszont mindez kizárólag az irányok meghatározására volt alkalmas.

naplóból tudható — a tervezett, de végül meg nem valósult szökést volt hivatva szolgálni. A Niš és Orsova közötti terület fontosabb települései és földrajzi vonatkozásai szerepeltek rajta. A térképvázlatot maga Somló Béla sokszorosította, és minden szökésre készülő tízes csoport kapott belőle egy példányt. Az altábor szögesdrót kerítését előzetesen már két helyen megbontották, és ezeken keresztül szöktek volna, vagy egyszerűen kitörtek volna a táborból, és az előre megjelölt te-reppontokon találkoztak volna.⁵¹ A román kiugrás után, az erősödő partizán jelenlét mellett, a hegyi altábor esetében erre megvolt az esély. A távolabbi altáborok, így a Laznica faluban lévő és a Westfalen nevű hegyi altábor esetében több száz fős nagyságrendben szöktek el a munkaszolgálatosok. Somló Bélák azonban végül eleget tettek a parancsnak, és 1944. augusztus 30-án visszaindultak a tőlük délre lévő Borba.

A Bori napló másik, mindössze másfél oldalas mellékletében Somló a naplóban szereplő személyekről gyűjtötte össze az általa ismert adatokat „Tájékoztató” címmel. A hagyatékában meglévő példányban a nevek mellé néhol megjegyzéseket írt. Az utókor számára talán a legfontosabb megjegyzése az, hogy ennek alapján fény derül egy eddig eredménytelenül kutatott szerző kilétére. A szerencsésen hazatért volt bori munkaszolgálatosok körében viszonylag széles körben elterjedt ugyanis két Borban készült lenyomat.⁵² A helységnévvel, dátummal és aláírással ellátott, jó minőségű grafikákról készített lenyomatokat, mint emléktárgyakat, a volt munkaszolgálatosok közül többet bekereteztették és a képet otthonukban kiakasztották. A Rhön altáborról készült grafika számos könyvben szerepelt, mint „a bori tábor” vagy — szintén tévesen — mint Radnóti Miklós fogva tartásának színhelye. A szerző neve azonban olvashatatlan volt, így a művek alkotója eddig azonosíthatatlan maradt. Somló Bori naplójában mindkét lenyomat másolatát mellékelte és meg is nevezte a szerzőt, Strauber Andor festőművész és grafikus személyében.⁵³ A budapesti Strauber Andor mint festőnövendék festészeti díjban részesült,⁵⁴ és mint a Hűvösvölgyi Plein Air Festőművészeti Szabadiskola tagja,

51 Bori napló, 23.

52 1. Rhön altáborát ábrázoló lenyomat. Jobb alsó sarokban: aláírás, Lager Rhön, 1944. 2. Bor látképét ábrázoló lenyomat. Jobb alsó sarokban: aláírás, Bor, 1944.

53 Strauber Andor (?Budapest? 1903 – Budapest, 1946.) festőművész, portréfestő, grafikus. A Rhön altáborban munkaszolgálatos

54 Sz. n.: Pesti Hírlap, 1924. június 15., 46. évf. 117. sz. 12. p.

számos kiállításon szerepelt.⁵⁵ Az 1930-as évek legtehetségesebb festői között emlegették.⁵⁶ Bori munkaszolgálatáról eddig nem tudtunk. Strauber hazajött Borból, és Somló szerint elvált feleségétől, Oravecz Paula irónőtől. (A háború alatt ő bújtatta Déry Tibort, akinek azután a második felesége lett.)⁵⁷ Strauber Andor munkássága szinte teljesen feledésbe merült, amiben nyilván korai halála is közrejátszott.⁵⁸

Somló Béla Bori és Temesvári naplóit eddig még részleteiben sem publikálták, pedig — akárcsak a korábbi naplói — megérdemelnék, hogy teljes egészében közlésre kerüljenek. (A jelen bevezető tanulmányt követően a Bori és a Temesvári naplót rövidítve és szerkesztve közlöm.)⁵⁹

Somló Béla élete 1945 és 2002 között

A naplóíró Somló Béla háború utáni éveiről keveset tudunk. A naplóiban is fellelhető filozofikus gondolatokat, aforizma-szerű megfogalmazásokat tovább írta, illetőleg gyűjtötte. Ezeket az „Illanások” című, általa kiadott két füzetben meg is jelentette.⁶⁰ Szépirói képességeit nem kamatoztatta, és mindössze három

55 Az 1928-ban, a hűvösvölgyi szabadiskola kiállításáról megjelent kritika szerint: „Strauber Andor komor tónusú, egységre törekvő kompozíciói nagyobb feladatokra való hivatottságot árulnak el.” Szerző és cím nélkül. Képzőművészet, 2. (1928) 13. sz. 210. p.

56 E. a.: A Szinnyei Társaság tavaszi kiállítása. Ujság, 1932. április 29. 8. évf. 94. sz. 8. p.

57 Somló Béla helyesen tudta: Orovecz Paulával készült interjú (készítette: Pacsek Józsefné). Budapest, 1983.01.18. Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), OR – 1088. 33. p. és 40. p.

58 Neve a Magyar Nemzeti Galéria és a Petőfi Irodalmi Múzeum nyilvántartásban nem szerepel.

59 Mindkét naplóból egyenként kb. egy szerző ívnek (40.000 leütés) megfelelő hosszúságú anyagot válogattam és láttam el lábjegyzetekkel. A naplóknak így mintegy 27 százalékát közlöm. A követhetőség mellett a más bori naplókban és visszaemlékezésekből meg nem ismerhető részeket, a legfontosabbnak gondolt, vagy éppen az atipikus történeteket rögzítő bekezdéseket, Somló stílusát és a naplók hangulatát legjobban visszaadó sorokat igyekeztem egybegyűjteni.

60 Somló Béla: Illanások. Budapest, szerző kiadása, ?1993. Füzet (12 cm × 17 cm; 25 p.). Illanások II., szerző kiadása, Budapest, 1997. Füzet (14 cm × 21 cm; 21 p.). A füzetekben nincs semmilyen utalás a naplóira vagy a munkaszolgálataira. Az első Illanások c. műről Mihalik Zsolt irodalomtörténész, tanár írt rövid recenziót, lásd: Somogy, 21. évf. (1996) 1–2. sz. 92. p.; Somló Béla szívesen publikálta volna aforizma-gyűjteményét és a naplói alapján írt két prózai művet. Az általa megkeresett Tüskés Tibor író elismeréssel írt munkáiról, de a közlésben nem tudott segíteni. Tüskés Tibor levele Somló Bélának. Helymegjelölés nélkül, 1988.01.22. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.

2. kép. Somló Béla kb. 90 éves korában. Készült: Budapesti lakásában,
kb. 1993-ban
Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen

kéziratban megmaradt novellán kívül mást nem írt.⁶¹ Nem tudunk arról, hogy az aforizma-gyűjteményein kívül bármilyen munkáját publikálta volna.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött egyik dossziéből kapunk információkat róla és feleségéről.⁶² Azért nyitottak róluk személyi dossziét 1949-ben, mert felmerült az utóbb teljesen megalapozatlannak talált gyanú, miszerint Somló hírszerzéssel foglalkozott. Operatív tervet dolgoztak ki megfigyelésére, munkahelyére fedőnévvel ellátott ügynököket küldtek, és vele egy házban lakó személyt is megbíztak figyelésével. A közel öt évig tartó titkos megfigyelése alatt semmilyen terhelő bizonyítékot nem sikerült találni. A dossziéből viszont megtudható, hogy Borból való hazaérkezése után 1945 júniusában igazolták, és egyetlen pártnak sem volt a tagja. A naplóiban emlegetett, ekkor már idős édesanyja a megfigyelés időszaka alatt még életben volt. Somló tagja volt a Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók Szakszervezetének (KPDSZ), és a Vasas Kultúregyesület zenekarában játszott hegedűn. Róla és a Budapest 8. számú körzeti zeneiskolában dolgozó zongoratanárnő feleségéről 1950-ben készült jelentés szerint „rendezett körülmények között élnek. Szórakozni nem járnak csak hangversenyekre. Zenekedvelők, és lakásukban teadélutánokat szoktak tartani...”⁶³

A megfigyelés nem volt teljes körű, mert nem tettek benne említést arról, hogy Somló Béla rendszeres túrázó is volt. Az viszont teljesen helytálló a jelentésekben, hogy a gyermektelen Somló házaspár rajongott a zenéért. Somló Béla fiatal kora óta zenélt, rendszeresen hegedült, Temesváron és Budapesten is, egy vonósnégyes tagjaként. A neves Vasas Központi Művészegyüttes Ének- és Zenekarában is hegedült. A Vasas Művészegyüttessel jutott el többször külföldre, így többek között a fiatal kora óta szeretett Párizsába. Itt azonban más is várt rá: életre szólóan szerelmes lett az együttes szólistájába, Tatay Erzsébetbe⁶⁴ (1961). A professzionális operaénekeseket megszégyenítő tehetségű,⁶⁵ kárpátaljai szár-

61 Somló Bélának csak egyik, a Bora c. novellája maradt meg hagyatékában, amely első szerelmének és egyben a Gödön töltött diákkori nyarak történetének a leírása. (1978. Kézirat, 29 gépirással írt, A/4-es oldal).

62 Dr. Somló Béla dossziéja. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5. 0–9054. A dossziét 1949.12.27-én nyitották és 1956.08.27-én zárták le.

63 Jelentés. Budapest, 1950.01.30. Nytsz.: 404/20. ÁBTL 3.1.5. 0–9054. 29–30.

64 Tatay Gyuláné született Hrib Erzsébet, művésznevén Tatay Erzsébet (a. n. Scserbán Mária; Huszt, 1921.09.11.–Budapest, 2018.08.10.) a Vasas Művészegyüttes szóló énekes, főpénztáros.

65 Somogyi: Haydn est a Vasasban. Film Színház Muzsika, 3. (1959) 18. sz. 26. p.; Pernye András: Egy hét Budapest koncerttermeiben. Magyar Nemzet, 1960. június 11. 4.p.

mazású Tatay Erzsébettel élete végéig romantikus és hűséges szerelmi kapcsolat kötötte össze.

Somló Béla megélte a rendszerváltozás által megnyílt kárpótlás lehetőségét. Az esetében figyelembe vett időszak összesen 305 nap volt, aminek alapján 1990. április 1-től 500 Ft/hónap összeget folyósítottak részére.⁶⁶

Somló Béla szinte egész életében ugyanott lakott. A ma már Rejtő Jenő szülőházaként is ismert, sokszintes, körfolyosós házban jól ismerték. Innen vitték kórházba, majd két napos ottlét után, 99 éves korában halt meg 2002-ben. Az utókor csak a hagyatékában őrzött, egyedül a szerelmével megosztott szövegéből tudhatta meg, hogy ő kohanita zsidó volt.⁶⁷ A megrendítően szép áldás-szöveg szerint: „Én nem csak zsidónak születtem — ami már rég nem vagyok — hanem kohanitának is, amin viszont semmi emberi törvény nem változtat. A kohaniták voltak a zsidóság legnemesebb törzse, népük írástudói és vezetői, már 6000 évvel ezelőtt.” Somló Béla feleségével, a nála hat évvel korábban elhunyt Federer Magdolnával egy sírban, a budapesti Csucsor (Gránátos) utcai ortodox zsidó temetőben nyugszik.⁶⁸

A bevezető tanulmány és a naplók publikálásához nyújtott segítséget szeretném megköszönni az alábbi személyeknek:

Baji Etelka tárigazgató-helyettes (MNM Történeti Fényképtár)

Balahó Zoltán szakmúzeológus (MNM Történeti Tár)

Balázs Ágnes gépíró

Balogh-Hegedüs Judit levéltári kezelő (HM HIM HL)

Bellák Gábor művészettörténész (Magyar Nemzeti Galéria, MNG)

Daszkal Pál (Paul Daszkal) temesvári segítő

Fóris Ákos történész (Clio Intézet)

Gál Attila osztályvezető (HM HIM Központi Irattár)

Gancz András (Andrei Gancz) temesvári segítő

Herczeg Orsolya helyismereti könyvtáros

(Somogy Gyűjtemény–Takáts Gyula Megyei és Városi Könyvtár)

Kelevéz Ágnes főmuzeológus (PIM)

Kemény Aranka főmuzeológus (PIM)

66 Hatósági bizonyítvány. Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal. Budapest, 1992.01.03. Ügyszám: 348076.

67 Cím nélkül. Budapest, 2001.02.16. A jogutód Sántháné Koczka Márta tulajdonában, Debrecen.

68 Dr. Somló Béla (héber neve Majse Hers ben Cvi, anyja neve Chájele), elhunyt 5762. Niszán hónap 20-án (2002.04.02.). A rész, C parcella, 2. sor 5/a.

Kemenczei Ágota történész (MNM Történeti Tár Igazolvány-
Okmánygyűjtemény)
Kiss Marianne szerkesztő
Kovács Jenő társasházi ügyintéző (Arany Ház Kft.)
Kovács S. Tibor tárigazgató (MNM Történeti Tár)
Lajtai László segítő
Lovas Krisztina szakmuzeológus (MNM Központi Adattár és Digitális
Képtár)
Lukács Fanni gyűjteményvezető (HM HIM Fotóarchívum)
Nádel János segítő
Pallos Lajos szakmuzeológus (MNM Éremtár)
Paskesz Tamás főtiszt (Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita
Hitközség)
Péter Orsolya fordító
Pihurik Judit történész (Szegedi Tudományegyetem)
Sántha György segítő
Sántháné Koczka Márta jogutód
Simon András segítő
Soós Mihály levéltáros (ÁBTL)
Szekernyés János temesvári történész
Tóth Tamás temetőkutató

Forrásközlés

Bori napló¹
(részletek)

Budapest, 1944. június 1. csütörtök

Tegnapelőtt behívót kaptam – négy év óta ötödször. Este indulok Jászberénybe a Józsefvárosi pályaudvarról.²

Hatvanba nem engedik be a vonatot, nyílt pályán álldogálunk a sötétben — légiriadó van.

Később az állomás melletti réten heverünk reggelig.

Jászberény, június 2. péntek

Alig szállunk ki a vagonokból — légiriadó. Az állomás mellett, a töltés oldalában heverészünk szép napsütésben, messziről gépek búgnak. (Később hallottuk, hogy nagy légitámadás volt Magyarország ellen.)³ A laktanya felé vezető út mentén a bevonulók tömegei álldogálnak, üldögélnek az árok mentén, az útszéli fák árnyékában. Ötvenes csoportokban engedik be őket a laktanya udvarára. Nem sürgős, ráérünk!

Délután rám is sor kerül. Mire listába vesznek, beternelnek a karámszerűen körülrkített lovardába, már esteledik. Ott is alszunk, ki-ki a motyóján, a szabad ég alatt.

Június 3. szombat

Reggeltől estig a tűző napon a karámban – csak kis csoportokban távozhatunk rövid időre, szükségre, tisztálkodásra.

Néhány fiatal honvéd sündörög körülöttünk állandóan. Hogy élénkítsék az unalmas szolgálatot, kipécéznak egy-egy embert, ugratják, szórakoznak. Egyik leoldja a derékszíját és — hogy lássuk: milyen jól céloz!,— a négyszögünk kö-

1 A napló kétféle papíron, kétféle, egy oldal (22) kivételével kétoldalas gépeléssel készült, amelyen néhány — feltehetőleg a szerzőtől származó — tintával, utólag végzett javítás vagy egy-egy betoldott kiegészítés látható. A helyesírási hibák javításán kívül a naplókat szöveghűen közlöm.

2 A második, 1944-es csoportban kivitt 3000 zsidó munkaszolgálatost először Vácra, vagy Jászberénybe hívták be.

3 A Magyarország elleni légitámadások legtöbb áldozatot követelő napjaként tartják számon 1944. június 2-át. A angolszász légierő a szovjet repülőterek igénybevételével bombázta a városokat, vasútállomásokat. Budapestet ekkor nem érte légitámadás.

zepe táján álló egyik emberhez vágja. Az oldalfegyver fejen találja, a vér előnti. „Orvost! Orvost!” — ordítja a tömeg, ami olyan egy pillanatig, mint egy fegyenc-lázadás. Az iroda ajtajában megjelenik egy tiszt, azonnal teljes csönd lesz. A sebesültet elvezetik. A fiatal főhadnagy fölényesen mosolyog. Azután hallom, amint halkan odaszól a mellette álló zászlósnak: „Ha most egy-két bomba lepottyanna ide, mi? — El lenne intézve minden!” [...]⁴

Nagyjából századokba osztottak bennünket. Mi régi, pécsi katonabajtársak együtt maradtunk. A második éjszaka ugyanúgy telt el a lovarda sárga homokján.

Kerekudvarpuszta, június 4. vasárnap

Reggel elindultunk Jászberényből, hogy az itt állomásozó félszázadot kiegészít-sék velünk. Indulás előtt a „fehéreket” külön választották. Délben érkezünk és a már itt lévők kedvesen fogadnak. Sok ismerős van közöttük.⁵ Itt van Ring (Rad-vány dr.) Oszi⁶ is, aki pár perc alatt mindenről tájékoztat. Van posta, lehet láto-gatót fogadni és többen már szívesen látott vendégek az itteni béres családoknál.

Egy volt dohánypajta a szállásunk, amely ehhez mérten szellős, levegős. Pár lépésnyire folyik a Zagyva füzekkel árnyékos, iszapos medrében. [...].

Estefelé már nagy palacsintasütés volt enyhe borozgatás mellett.

Utána Osziék még bridzselték, de én korán lefeküdtem.

Június 7. szerda

[...] Kellemetlen hírek keringenek. Egyesek tudni vélik, hogy a Zentai⁷ által ösz-szeállítandó századok Szerbiába, a bori bányákba mennek.

Eddig még minden nap írtam haza. Délután fürödtünk a Zagyvában.

4 A bekezdésekben általam tett szövegkihagyásokat minden esetben szögletes zárójellel jelzem: [...]. Nem jelzem viszont, ha a naplóból egy teljes bekezdést kihagytam.

5 Somló Béla Temesvári naplója cím nélküli bevezetőjének lábjegyzetében (2. o.), a naplóiban említett nevekről azt írta: „A kitalált nevek még talán élő személyeket takarnak. Valódi nevükön bajtársaim közül is csak azokat nevezem meg, akik már bori naplómban is így szerepeltek.” Somló Béla hagyatékában található Bori naplójának ugyanezen oldalán azonban szerepel né-hány névfeloldás: Békési (valódi név: Friedmann), Bodonyi (v. n.: Berényi), Dusika (v. n.: Blau Anna/Anna Blau), Kern (v. n.: Blau). A Bori naplójának egyik, „Tájékoztató a Somló Béla bori naplójában szereplő személyekről” című mellékletében 29 valódi nevet említ.

6 Dr. Radvány Oszkár (1904–Budapest, 1975.02.01.) a Magyar Általános Hitelbank munkatársa, majd az OTP ny. főelőadója.

7 Zentay Iván Ágoston, vitéz (Zenthay Iván, Zerrer Iván, Zentai Iván) (a. n.: Pohl Ida/Pool Ilona; 1893.05.20.–?) alezredes majd ezredes. A Jászberénybe vitt munkaszolgálatosok egymás között Rettenetes Ivánnak nevezték.

Június 8. csütörtök

Ma, — Úrnapján! — semmiféle foglalkozás nem volt. Az ég elborult, szeles, hűvös lett az idő. Szabad ég alatt, a kis akácosban, református istentisztelet volt. Valaki közülünk prédikált. Meghallgattuk Schöffner Ferivel, — nagyon megható volt.⁸ [...]

Június 9. péntek

7 órakor már századokba sorakozva állottunk a Golgotán.⁹ Most már bizonyossá vált, hogy hét század — közöttük mi is, — Szerbiába megy. Megszemlélt bennünket egy folyamőr alezredes és a német Todt-szervezet¹⁰ egy tisztje.

Késő délután érünk vissza a körletbe. A többiek mind nagyon sajnálnak bennünket. Fürst Pista azt ajánlja, — ők még nincsenek beosztva, — hogy este költözzenek át az ő pajtájukba, senki sem fogja észrevenni.

Június 10. szombat

Korareggeli, derült napsütésben sorakozó!

Amikor a körlet előtt elvonulunk, az itt maradók integetnek. Feri ott áll a pajtánk előtt nyurga alakjával, és ahogy elmegyek előtte — keresztet vet. Én rámosolygok, mint aki nem hiszi az egészet. (Egy pillanatig sem gondoltam arra, hogy most látom utoljára!)

Málhánkat szekerek vitték. A Golgotán átvett bennünket az alezredes, és elvonultunk Zentai előtt – ki az állomásra.

Ötvenegyen kerültünk egy nagyobb vagonba, ahol nagy volt a hőség. Sikertől a nyitott ajtó mellé helyezkednem, mellettem Wirth Palival. Még van néhány ismerős a vagonban. Estefelé — még mindig az állomáson vesztegel a vonat — zöldborsót kaptunk, pucolásra. A kísérő legénység magatartása tűrhető. A „fehéreket” némileg respektálják.

8 Schöffner Ferenc Tibor, dr. (Budapest, 1903.03.30.–Ausztria, 1944) okl. mezőgazda. A mauthauseni koncentrációs táborba vitték, felszabadítását követően hazafelé ismeretlen körülmények között meghalt.

9 Golgota: „Így hívják a Jászberény határában elterülő kopár dombokat, amelyeken a Kálvária stációi sorakoznak.” Somló Béla leírása, Napló, 1944.06.06.

10 OT (O.T., OT.): Organisation Todt, német katonai munkaszervezet. Az OT szervezte, irányította és felügyelte a bori bányavidéken az összes munkát.

Június 11. vasárnap

Hajnali 1 órakor elindult a vonat Jászberényből. Reggel 7 órakor már a ferencvárosi pályaudvaron voltunk. Innen áttoltak bennünket Budafokra, de ott sem álldógtunk soká. Nagy tempóban estére már Dombóvárra értünk.

Június 12. hétfő

Hajnali 4 h-kor — nem tudom, hol voltunk éppen — sárgaborsó főzeléket kaptunk. (A koszt rendszertelen és kevés.) Reggel Pécsre érkeztünk és ott fekete-kávéval reggeliztünk.

Délben Dárdán voltunk és ott azt hallottuk, hogy vacsorára lekvár lesz. Déltől kezdve, amint megállunk valahol, a szerelvény mindkét oldalán guggoló sorok lepik el a vasúti töltés alját. A szerelvénytől harminc lépésen túl senki sem távolodhat el, mert rálőnek. A keretlegénység a szerelvény két végén és a középen nyitott vagonokban fölállított gépfegyverekkel vigyáz ránk. Éjjel pedig kívülről ránk zárják a tolóajtókat. Légítámadás esetén sem szabad kiszállni.

Délután bevetttem egy széntablettát és egy kis csokoládét ettem.

Június 15. csütörtök

[...] Délután 4 óra körül érkezünk Zaječarra. Innen keskeny nyomtávú vasút vezet tovább. Mindjárt átszállunk egy nyitott teherkocsiból álló szerelvényre. Az öt napig tartó zsúfoltság után mindenki föllélegzik. A levegő éles, de mégis üdítő. A vonat, mint valami kis játékvasút, nem sokára elindul. Bartha¹¹ alezredes már nem jön velünk.

A vidék gyönyörű, lilás fényben fürödnek a hegyek. Lassan alkonyodik s a távolban fölcsillanó lámpák sűrű csoportja egyre közelebb jön. Egyik kocsin a fiúk katonanótát kezdenek énekelni, amihez aztán az egész vonat csatlakozik és így érkezünk a táborba, már teljes sötétségben.

Német és magyar katonaruhás alakok fogadnak és pár lépés után hatalmas katonai sátorba kerülünk. A két végén nyílás föllebenthető sátorlapokból. Benn villanyvilágítás, láрма és por. A középen szabadon hagyott úttól jobbra-balra két-két sorban helyezkednek el az emberek az összetaposott szénán.

Máris nagy kondérral valami főzeléket hordanak végig — alighanem német konzerv, de végre egy csajka meleg étel! Mindenki kaphat, amennyit akar.

11 Bartha László, vitéz, dálnoki, folyamőr alezredes volt a Jászberényből induló munkaszolgálatosok szállítmány parancsnoka. Feltehetőleg angolszászok által megszállt német területre menekült.

Jóllehet egyikünk sem a maga jószántából jött ide és ez a fogadtatás sem valami kedélyes, van benne mégis valami jóleső — főleg az, hogy végre kinyújthatunk.

Bor, június 16.

Hajnali félnégykor ébresztő. Forró feketét kapunk. Az ég teljesen derült és nagyon hideg van. A sátor előtti téren ácsorgunk, mialatt ábécé sorrendben szólítják az embereket. Azután az első csoportokat teherautókon elviszik.

Az egyik kocsi sofőrje olasz, tőle megtudom, hogy egy új vasútvonal építésén fogunk dolgozni. Mintegy 40 km hosszúságban több tábor van a tervezett vonal mentén.¹² [...]

Június 17. szombat

Reggel az utolsók között kerül ránk a sor, és teherautón elindulunk. Csodaszép erdős, hegyes-völgyes vidéken visz a makadámút mintegy két órán Rhön lágerbe.¹³ Ragyogó, nyári nap van. Az út baloldalán elterülő, szöges dróttal bekerített tábor kapujánál megállunk. A magyar keretlegények ott állnak a kapu előtt, goromba, gúnyos megjegyzésekkel fogadnak bennünket. A tábor enyhe lejtőn, teraszosan épült. Négy, vagy öt nagy, német rendszerű barakkból és ugyanennyi kerek, olasz lemezsátorból áll. Benn, mindjárt a kaputól balra — és hátul is, a térség legmagasabb pontján — egy-egy fatörzsekből ácsolt, magas, kerek őrtorony áll, még nem is egészen készen. Ezek uradják a tábor egész területét és kilátást nyújtanak messze az egész környékre.¹⁴

Benn a lejtő magasán álló tiszti barakk előtti sík térségen a parancsnok, Torma¹⁵ zászlós intézkedik. Nem is olyan barátságosan, középtermetű, harmincas, szőke, súlytalan tekintetű férfi, de szigorú és szűkszavú. Legelőször kopaszra

12 A németek közvetlen vasúti összeköttetés kiépítését határozták el Bor és Belgrád, valamint Kostolac között. A keskenyvágányú vasútvonal egyik kb. 40–50 kilométeres, a Szerb-érchegegy-ségen keresztülvezető szakaszának építéséhez a magyar zsidó munkaszolgálatosokat 1944-ben vezényelték ki. Őket összesen nyolc táborban (altáborban) tartották fogva.

13 Rhön láger (Rhön altábor): a Bor és Žagubica között kb. félúton, a Heidenau és a Bregenz altáborok között, az 1043 m magas Crni vrh (Fekete-hegység, Fekete-csúcs) északi oldalán, a mai 105-ös számú út, Žagubica felé vezető baloldalán. A táborokat és altáborokat a németek osztrák vagy német településekről, tartományokról nevezték el.

14 A Rhön altáborról a később említésre kerülő Redő Ferenc festőművész készített színes rajzot. Lásd *Csapody Tamás*: Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből. Bp., 2011. 13. sz. kép.

15 Torma Frigyes zászlós, magyarkanizsai drogista.

nyírják fejünket a közülünk való borbélyok. (Meglépő, hogy három, vagy négy is van, és még a hajnyíró gépet is magukkal hozták.) [...]

Aki már elkészült, kibontja málháját és azt átvizsgálják. A pénzt, villanylámpát, gyógyszert elveszik, a többi holmiról leltárt kell beadni. Ebéd után az irodában névsort állítanak össze rólunk. Kis fatáblácskán számot kapunk, amit mindenkinek föl kell varrnia a sapkájára. [...]

Rhön tábor, június 18. vasárnap

Ma csak fél 6-kor van ébresztő az ünnep miatt. Ismét fát hordunk az erdőből, ez ugyanis nem számít komoly munkának. A délnyugat felé enyhén lejtő fennsíkot, amelyen a tábor épült, patkó alakban a messze nyíló, hatalmas völgyveszi körül. Ez a terep egyes pontjairól megkapó panorámát nyújt. De ma ködös, párás idő van. Fölöttünk alacsonyan vonulnak a szürke, nehéz fellegek.

A tábor kerítésén túl — amelyet szöges drótból font alacsony buktató szégyelyez — 60–80 méter távolságban friss irtás következik. Ez további akadály a netán szökni szándékozó (de az esetleges támadó előtt is!), mert ez a terep jól áttekinthető és könnyű kilövést biztosít. Az irtás még egyre folyik, nem csak a fenti okból, hanem mert a megfelelő vastagságú éger, szil és cserfa törzsekből épül tovább a két őrtorony a táborban. [...]

Délután alvás, tisztálkodás. Esik az eső. Végre hajtják 20 ember kikötését¹⁶ a már régebben itt lévők közül,¹⁷ a múlt héten elkövetett különböző szabálytalanságok miatt. [...]

Június 19. hétfő

Ébresztő 5h-kor. Félhatra sorakozó, kiosztják a szerszámokat: ásó, lapát, csákány, vastalicska. Mintegy 10 perces menet a makadám úton, majd letérünk róla egy lejtős rétre, amely meredek, erdős hegyoldalon folytatódik. Hamarosan irtáshoz érünk, amely mintegy 20–35 méter széles csíkban húzódik előttünk balra. Jobbra — Bor irányában — már messzire kanyarog, völgynek le és föl a másik hegyoldalra. Ott is emberek nyüzsgenek, csákánnyal vágnak bele a hegyoldalba, hosszú sorban talicskákkal hordják le a kikerülő földet, keskeny, kitaposott serpentineken a közöttünk mélyülő völgybe, ahol ebből felénk irányuló töltés kezd kialakulni. Mi ugyanezt csináljuk a mi oldalunkon, de a dolognak egyelőre nem

16 Kikötés: a magyar hadseregben rendszeresített és Borban előszeretettel alkalmazott kegyetlen büntetési mód. Lásd később ennek leírását!

17 A Vácra behívott és onnan szintén vasúton ideszállított, korábban megérkezett magyar zsidó munkaszolgálatosokat említi.

sok látszatja van. Vajon itt kell megérnünk, hogy a két töltés találkozik és pályatestté egyesül?

Öreg todtista¹⁸ vezeti a munkát. Markáns alak, de nem látszik rosszindulatúnak. Két csoportra oszlunk. Mindegyikhez vezetőt jelölnek ki közülünk, aki mindenért felelős, és nem dolgozik. Én a fiatal kaposvári ügyvéd, Zánkai¹⁹ csoportjába kerülök. A közvetlen társaság kellemes, sok érdekes téma vetődik föl, ismerkedünk. [...]

Június 20. kedd

Minden nap esik, és mindig hűvös szél fúj. Gumiköpenyem kitűnő szolgálatot tesz, de a többiek bőrig áznak. Ha nagyon esik, abbahagyjuk a munkát és a fák alá húzódunk. A táborban nagy a sár. Sátrainkba — amelyeket, nem tudni miért, bunkernek hívnak — alul-fölül befolyik a víz.²⁰ [...]

Június 23. péntek

Próbáljuk a bunkert javíttatni, hogy a víz ne folyjon be. A nagydarab, jóképű Weidmann Gyuri — feleségét a nyolcadik hónapban hagyta otthon — mesterkedik, de nem sok sikerrel. Kitűnő humora sem tudja pótolni a hiányosságokat. Kinn köröskörül földet hányunk föl, hogy ez a rézsű elvezesse a lemezeken lefolyó vizet és az ne folyjon a bunker alá. A kicsi, vézna Szabó Gyuszi — idősebb mindannyiunknál, de csodálatosan ügyes, szívós és agilis — fölmászik a bunker tetejére, a széjjel vált lemezeket leszögezi, a réseket befoltozza. [...]

Június 24. szombat

[...] Délután hárman remekül megfürödtünk a forrásnál. Az irtásról, ahol dolgozunk, leereszkedtünk a meredek lejtőn a völgy felé, s a hatalmas fák között vagy tízpernyi menet után megtaláltuk a kicsiny, természet-alkotta medencét, amelyet — úgy látszik — több forrás vize táplál. Kristálytisza volt, amíg mi föl nem kavartuk a fenék iszapját, de nagyon hideg. Ide a sűrű lombok alá nem tud a napfény behatolni. Szinte újjászülettünk ebben a megtisztulásban.

18 Todtista: az Organisation Todt egyenruhás, gyakran kézfegyverrel ellátott alkalmazottja, a munkák felügyelője. A todtisták gyakran maguk is büntetésből, vagy életkoruk, egészségi állapotuk miatt kerültek ide. A todtisták is sokfélék voltak: akadt közöttük szadista gyilkos, de többségükben elviselhető szigorúságot tanúsítottak a munkaszolgálatosok iránt.

19 Dr. Zánkai (Csankai) László (a. n. Erdős Ibolya; Kaposvár, 1914.08.21.–Torontálalmás [Jabuka], 1944.09.28. és 1944.10.02. között). Kaposvári jogászyakornok, aki az első lépcső visszavonulása során tömeggyilkosságot áldozata lett.

20 Az említett Redő Ferenc rajzán jól látható, hogy két, egymás feletti sorban, összesen nyolc, köralakú „sátor” volt.

Palival voltam és Szana Elemérrel, a forrás az ő tippje volt. [...] Később beszélgettünk s így megtudtam, hogy agglegény és már húsz esztendeje élt Berlinben, amikor pár év előtt hazatessékelték. [...]

Június 26. hétfő

A nagy barakkból, ahol Vermes Gyurival találkoztam (ők már két héttel előbb itt voltak), egy fiút bevittek a bori kórházba súlyos epegyulladásal. Meg is halt. Letolták az orvost, parancsnokot, mindenkit, mondván: munkaszolgálatos semmi körülmények között nem kerülhet kórházba.

A tábor bejáratával szemben, a műúton túl, a hegyoldalban van egy kis parasztház. Valami favágó, vagy pásztor lakja a beteg feleségével. Ezen kívül kilométerekre sehol sem falu, sem ház semerre. Nem tudjuk elképzelni, honnan kerül elő az az ocsmány, mezítlás parasztlány, akit parancsnokunk, a zászlós úr, időnként vendégül lát. [...]

Június 29. csütörtök

Gyöngé vagyok, émelegek. Kimentünk munkára, de szakadt az eső, úgy, hogy fél 11 h-kor bevonultunk.

Ebédre buris²¹ volt, nagyon keveset ettem. Délután nagyot aludtam és ez igen jólesett.

Később kiderült az ég és újra kimentünk, de nem volt komoly munka. Robbantottak, és ilyenkor ott kell hagynunk a munkahelyet. A sziklákat és a nagyobb fák gyökereit, lyukat fúrva alájuk, dinamit patronokkal aláaknázzák, azután gyújtózsínórral fölrobbantják. Nagy céció van, ha valamelyik nem robban föl, és a bedöglött patront el kell távolítani.

Július 1. szombat

[...] Palival most már a harmadik doboz zsírt vásároljuk, és egy doboz lekvárt is rendeltünk. Amit ellopnak tőlünk a konyhán, azt adják el nekünk méregdrágán. Nem is rossz üzlet! És az, hogy a zászlós — az írnök útján — potom áron összevásárolja értéktárgyainkat, csupán emberbaráti gesztus, mert különben miből tudnánk valamit vásárolni?! Most már tudjuk, hogy mit kellett volna magunkkal hozni: töltőtollakat, órákat, cigarettapapírt, cipőzsínórt és ételízesítőket, pl. sót, paprikát, Vitapricet,²² lekvárt. [...]

21 Burizs (buris): általában a rizs pótlására használt hántolt búza.

22 Vitapric: Szent-Györgyi Albert ötlete nyomán készített, magas vitamintartalmú, világhírnévre szert tett paprikapüré, amit a dunakeszi Óceán Konzervgyár kezdett el gyártani 1935-ben.

Július 2. vasárnap

[...] A túlsó lejtőn még állnak a szép öreg szil, éger meg bükkfák, de már ritkásan — idáig terjed a tábor körüli irtásunk — és itt-ott árnyékot vetnek a fürdő körüli pázsitra. Ma, vasárnap, csak kétórai munka volt s a korai ebéd után, váltott csoportokban, lejöhettünk fürödni. Mi Palival már az elsők között lejöttünk és a fürdő után itt üldögéltünk a fák alatt, beszélgettünk, olvasgattunk s én stoppolom a lyukas harisnyáimat. Sikerül a váltás után is maradnunk egészen alkonyatig, amikor már hűvösödni kezd. Kellemes nap, kikötés is csak kettő volt.

Július 3. hétfő

Ma munka közben az erdőből fölbukkant egy fiatal, szerb parasztleány. Túrót és fokhagymát kínált (darabja 10 dinár!). Jól választotta meg az időpontot: sem a todtista munkavezető, sem a keretlegénység nem volt a közelben. Ugyanis szigorúan tilos érintkeznünk a lakossággal és ezt ők is jól tudják. [...]

Július 4. kedd

[...] Torma zászlós szabadságra ment. A helyettese korrekt embernek látszik. Torma, mielőtt elment, még megvette cigarettatárcámat 8000 dinárért (800 fej fokhagyma, vagy 6 kiló zsír).

Az ebéd ma jó és bőséges volt. Az új parancsnok ellenőrzi a konyhát. Este parancskiadás, ilyen eddig sohasem volt. Elrendelték az újabb hajnyírást. [...]

Július 7. péntek

[...] A táborban krumplit pucoltunk, fát hordtunk. Közben végig kellett néznem egyik bajtársunk kikötését. Pedig ez zárt ajtók mögött szokott végbemenni a nagy ebédlőteremben, de most páran, krumplipucolók bennrekedtünk.

Ez a nyurga, fiatal, vidéki gyerek magával hozta a hegedűjét, és ez lett a veszte. Torma zls. [zászlós] már útban van visszafelé, és így a helyettese már bevonult Borba. Hadapródunk, élve az alkalommal, este mulatni akart, és minthogy ez egyedül nehezen megy, berendelte a fiút hegedűjével a tisztí barakkba. A fiú hegedült, énekeltek ittak, berúgtak. Éjfél felé, amikor elküldte a fiút, az nem talált vissza egyenesen a helyére. Belebotlott az őrszembe, és gátlás nélkül megmondta neki a véleményét mindenről és mindenkiről, a magyar nemzeti hadsereg jelenlévő tagjait sem véve ki. Pedig éppen a szegény öreg ruszin volt szolgálatban, aki nem érdemel tőlünk egy rossz szót sem. De hát fönn volt az egész tábor, a nagy éjszakai csöndben visszhangzott minden szó: kénytelen volt jelentést tenni. A hadapród úrnak pedig — feledve az éjszakai szórakozást — meg kellett óvnia a tekintélyt, és példát kellett statuálni.

A függelemsértőt kétszer kétórai kikötésre ítélték. A végrehajtás a tizedes földadata volt. Amikor mi bementünk a terembe, már ott lógott szegény a menynezet-gerendára hurkolt kötélén, hátrafacsart karja csuklónál összebéklyózva és fantasztikusan megnyúlva az egész test súlya alatt. Szabálytalanul magasra kötöttek, még így megnyúlva sem érte a lába a földet. Lehet, hogy eszméletlen volt, először észre sem vettük. Csak amikor jajgatni és káromkodni kezdett. Szidta a tizedest, azután könyörgött neki: csak egy kicsit engedje le! De hiába! Akkor a levegőben kalimpáló lábával belerúgott. Úgy látszik érzékeny helyen találta, és a tizedes megvadult. Hátulról belecsimpaszkodott a függő testbe s most már ő is teljes súlyával a csuklókra hurkolt kötélén lógott.

Akkor a fiú elájult. A ruszin is ott volt, hiszen elsősorban neki szólt ez az elégtétel. Rossz magyarságával motyogta maga elé az eset részleteit, mint aki meg akarja győzni önmagát a büntetés jogossága felől. Láthatóan nagyon kínosan érezte magát. Őt küldte egy vödör vízért a tizedes, és azzal végigöntötte a lógó alakot. Magához tért, és akkor az orvos megvizsgálta. Véleménye után abbahagyta a tortúrát.

A fiú még hetek múlva sem tudta a kezét semmire sem használni. Bajtársai kísérték az árnyékszékre is.

Július 13. csütörtök

Ma megint korábban bevonultunk a munkáról a szakadó eső miatt. Délután a „házáért” dolgoztunk: fahordás volt komisz hajszával. Pali lázas, és hasmenése van.

Este Ring Oszi gratulált. Elgondolkoztam, vajon olyasmi-e manapság egy születésnap, amihez gratulálni érdemes? (Azt hiszem, Oszi illemkódexe kiegészítésre szorul: „Deportáltak születésnapra ne gratulálj!”.)

Július 14. péntek

[...] Ma dolgoztunk először a csillékkal. Eléggé megerőltető. Most, hogy a bevágás már előrehaladt a hegyoldalban, megnőtt a kitermelt anyag szállítási távolsága. Ezért iparvasúti síneket kaptunk, vagy 40 folyómétert egyelőre, és hozzá öt darab csillét. Így persze az egész társaságnak össze kell dolgozni, mert a csillék csak együtt indulhatnak. Ha megtelek, meglódtjuk és kifutnak a völgy felé lejtő töltésre. Két-két ember velük megy, hogy a töltés végén lefékezze és kiürítse őket. Így egyre hosszabbodik a töltés a másik hegyoldal irányába, ahol ugyanígy dolgoznak és közelednek mifelénk.

Július 20. csütörtök

Ma végre derültebb és enyhébb az idő. A hangulat mindjárt jobb. Dél előtt egy szerb asszonytól cseresznyét vettünk. Nem szép, de ízlik nagyon. Ebédre gríz volt lekvárral, de oly rossz, hogy csak a lekvárt ettük meg kenyérrel. Vacsorára viszont nagyon finom káposztalevest kaptunk, amibe fiatal hagyma zöldjét és gombát is belevágtunk. A kis Szabó Gyuszi a gombaszakértő. Ahányszor átmegyünk az erdőn, tele szedi a kenyérzsákját. Ebben az esős időben rengeteg van, úgy, hogy már üvegbe lesózva el is rakja.

Szabó Gyuszi egyébként is — cingár kis alakjával, madárfejjével, raccsoló, idegenszerű kiejtésével és változatos múltjával — érdekes emberke. [...] Higgadt, mindenhez értő, kicsit atyáskodó modorával, mindig derült kedélyével, segítőkészségével elnyerte a Nagypapa címet. Így szólítjuk őt mindannyian. Reggelenként, mire leérünk a munkahelyre, már tele van a kenyérzsákja gombával, szárocával, már számon tartja az erdőben a mogyorócserjéket, és tudja, hogy a szerb paraszt kertjében hány szilvafa van. Elve az, hogy itt sem lehet éhen halni.

Július 21. péntek

Ma szép, napos idő van. Elhoztam magammal a kimosott ruhát száradni. A fák között, ahová besüt a nap, zsineget feszítettem ki és fölterítettem úgy, hogy a munkahelyről jól szemmel tarthassam. Fél tízkor az a hír terjedt el, hogy Hitler ellen merényletet követtek el.²³ [...]

Július 29. szombat

Az első csillénél dolgozom gyönyörű időben, nagyon jó hangulatban — bár erre semmi ok nincsen. Ha csak az nem, hogy minden panaszom elmúlt.

Redő Feri²⁴ is ebben a csoportban dolgozik — mezítláb! Azt mondja: ő már nem fog zavarba jönni, ha esetleg gyalog kell hazaindulni, bakancs nélkül. Ő pedig tudja, mit beszél, Ukrajnában is volt, a dorosicsi kórházban majdnem bennégett.²⁵ (Éppen erről sohasem beszél.) Jóképű, nálunknál jóval fiatalabb, de az

23 Az Adolf Hitler elleni sikertelen merénylet 1944. július 20-án történt Kelet-Poroszországban. Somló Bélának tehát már másnap délelőtt értesültek róla Borban.

24 Redő Ferenc (a. n. Pollák Leona; Budapest, 1913.08.29.–Budapest, 2012.10.01.) festőművész, grafikus, tanár, gobelinkészítő művész, kultúrpolitikus, 1952–1954 között a Szépművészeti Múzeum főigazgatója. A bori munkaszolgálatáról lásd *Redő Ferenc: Az első ötven év.* Budapest, Balassi Kiadó, 2013. 121–127. p.

25 Magyar katonák Dorosics ukrainai kolhozfaluban, a tifuszban szenvedő zsidó munkaszolgálatosokra rágyújtották az egyik kórházpajtát, a menekülőket pedig lelőtték. A meggyilkolt áldozata

arca valami ott szerzett idegbénulás következtében, ha mosolyog, furán fanyar kifejezést ölt.²⁶ Ehhez kerek, kopasz feje lekonyuló, dús bajusszal járul. Izmos melle, háta csupa szőr és mindannyiunk között a legjobban le van sülve. Könnyen mentesülhetne ettől a munkától, mert civilben festőművész. Másik festő bajtársunk egész nap benn ül a körletben, és aktokat, obszcén jeleneteket gyárt a zászlós és a hadapród részére.²⁷ [...]

Július 30. vasárnap

7 órától 11 óráig fahordás volt, Palival négyszer fordultunk.

Délben református istentisztelet volt, Bio beszélt (ez dr. Szalai Sándor, a polihisztor beceneve).²⁸ [...]

Július 31. hétfő

[...] Este Ring Oszti azzal a tervvel jött, hogy mintegy 40 főnek fejenként 1500 pengőért előnyöket és biztos hazajutást hajlandó a zászlós garantálni. Korrupt fickó, annyi szent! [...]

Augusztus 1. kedd

Az eső miatt korábban bevonultunk. A zászlós még délelőtt újabb bakancsvizitet rendelt el. Most már biztos, hogy elveszik a bakancsokat és faraghatunk fatalpat helyette. Ez is a bori szökések miatt elrendelt szigorítások közé tartozik. Tizenegyen szöktek meg Borból, fehér-karszalagosok. Elfogták őket, haditörvényszék elé kerülnek.

Most már a fehér karszalagosoknak is minden felső ruhájukra elől-hátul rá kell festeni a sárga csillagot. [...]

Oszti szerint a Lobi (így hívjuk a zászlóst: zászlós=lobogós=lobi) csak 15 embert hajlandó vállalni, de mi — mármint a szűkebb társaságunk — benne lesz a

tok száma 396–534 fő volt. Bor előtt Redő Ferenc Ukrajnában volt munkaszolgálatos, és túlélte a dorosicsi tömeggyilkosságot. *Redő*, 2013. 105–112. p.

26 Redő Ferenc jobb oldali arca az ukrainai munkaszolgálat alatt, a visszavonulás során lefagyott. Az arcidegbénulás nyomait egész életében viselni kényszerült. *Redő*, 2013. 100. p.

27 Somló Béla a temesvári naplójában meg is nevezi bajtársát, illetőleg szintén tőle tudjuk a festő és grafikus teljes nevét is (Strauber Andor).

28 Szalai Sándor dr. [Bio – becenev] (a. n. Glasner [Glasuck] Piroksa; Budapest, 1912.10.22.–Budapest, 1983.05.18.) filozófus, szociológus, egyetemi tanár, az MTA tagja, az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete (UNITAR) kutatási igazgatóhelyettese.

15-ben. A pénzről valami kötelezvényt kellene adni. Túl fantasztikus ez az ügy! [...]

Augusztus 2. szerda

[...] Este „hegyi beszéd” volt: a Lobi bejelentette, hogy a szökések miatt elrendelte a bori parancsnokság a „fehérek”-re is a kötelező csillagviselést. Minden ruhadarabra rá kell festeni a sárga csillagot.

Augusztus 11. péntek

Ma jobban meghajtották a munkát, mint eddig bármikor. Ebédre répaleves volt, vacsorára káposztaleves. Vételezés is volt 20 napra, de a zsoldról „lemondtunk”. Ennek fejében a hideg vacsorát megkapjuk reggelire, és helyette — a zsoldból — meleg vacsorát!

Bevonulás után az irodában a Lobi intézkedésére összeírták az árja-párját. Pali biztatására rövid megfontolás után én is jelentkeztem. Azt hiszem, az összeírtak nagy része hasonló alapon jelentkezett. Este a vízhordó tankautóval ájtött Žagubicáról Telegdi Bandi. Hírei alapján újból bizakodóbb lett a hangulat.

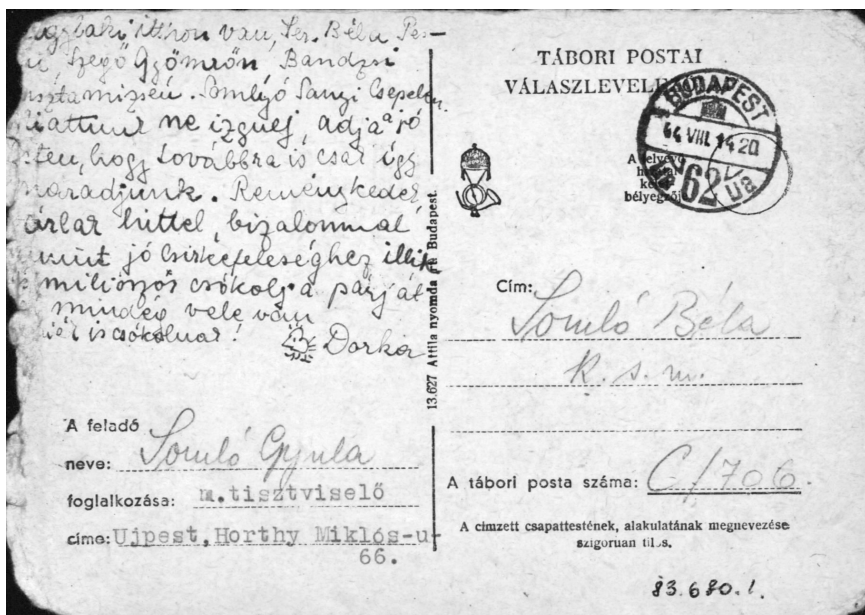
Augusztus 12. szombat

A táborunktól nem messze van egy hegyi pásztornak a házikója. Egyik fiú a már régebben itt lévők közül megerőszkolta a feleségét. Az asszony egyébként állandóan fekszik, mert tüdővész. A tetteit lefogták délben, amikor kivonultunk, már hallottuk az üvöltését a keret szobájából. Este a parancshirdetésnél a Lobi bejelentette az általános megtorlást. Néma csöndben hallgatta mindenki, aztán a keret két tagja elővezette karjánál fogva a delikvenst. Amikor odavitték a zászlós elé és elengedték, összeesett, mint egy rongy. Pedig jó nagydarab fickó volt. Állítólag addig kínozták, amíg a szerb — akinek ez elégtételül volt szánva — kérte őket, hogy hagyják már abba!

Rendkívül nyomott a hangulat, számomra sem a legjobbak a kilátások holnapra. Vajon lesz-e kikötés?

Augusztus 16. szerda

[...] Nem messze tőlünk, ahol a fiataljaink egy csoportja dolgozik, partizánok megközelítették a munkahelyet, és elvitték minden holmijukat. A fiúk észrevették őket, és éktelen ordítózásba kezdtek — persze a keret éppen másfelé járt —, s amikor feléjük szaladtak, azok puskát fogtak rájuk, összekapkodtak mindent és eltűntek a fák között. [...]

3-4. kép. Somló Gyula tábori levelezőlapja fiának, a Rhön táborban lévő Somló Bélának. Postabélyegző kelte: Budapest, 1944.08.14. Tábori postaszám: C/706. MNM Igazolvány-Oklevélgyűjtemény. Nytsz.: 83.680.1

Augusztus 18. péntek

[...] A fiúkat, akiknek a holmiját ellopták a partizánok, megbüntették. Indokolás: meg kellett volna védeniük magukat, ellenállást kifejteni, bekeríteni és elfogni a partizánokat, hiszen mi sokkal többet vagyunk.

Tényleg, erre nem is gondoltunk!

Augusztus 27. vasárnap

Ma csak egyszer kellett fordulni mindegyikünknek fahordással az erdőből. [...]

Žagubicára ultimátumot küldtek a csetnikek, hogy a falut őrítsék ki a németek, mert ők szállják meg ezt a vidéket. (Žagubica a hozzánk legközelebb eső falu és tábor, a csetnikek pedig németellenes partizánalakulat ugyan, de zsidógyűlöletben a németeken is túlesznek.)

Drága Bélám! Igen örültünk jul. 27.-én kelt, elsőnek elkezdett lapodnak. Hála jó Istennek itthon mindannyian jól és egészségesek vagyunk. Változás annyi, hogy anyá nál laknak Lajóék, - Cs. Pista Budán szolgál. Maresámmal és Dezsőékkel jelenleg Felsőgödön lakunk, onnan bejárók, tehát írásaid továbbra is az én újpesti címre küld. - K. Sándor szóbeli kívánságára a XV. csop. telkeit árusítjuk, Szabolcs két kis házat eladott, egyéb újtság az irodában nincs. - A jó Isten óvjon továbbra a filma kérdezi: töltőtoll zsilett milyenek? Pickóval együtt vagy-e? *vizjárni hagadna!! Sok meleg levelet írtok, és sokat írtok: Augus, Maura, Jules* 1944 VIII.

Drága, egyetlen Pétilim, most hogy hírt kaptam Flóred, végre nyugodt vagyok: sajnos jul. 10-iki lapod nem kaptuk meg, cs. június elejéről írt postádat. - Itthon semmi baj: maradtam kis körkötőnkben, vele lakva a lakók, de elégek is. Nagyon jól megférünk, jól elszórakozunk; a csirkéknek meglepő hatását. - Lapodon említett bajlarsak felismerésért közelebb vagyunk, Tolnainéval is. - Augus, Jules és Laci kedd naponta érintkezünk néha Gabolcsal is beszéltek. János bárnékat is hívom néha telefonon tájékoztatni. -

Augusztus 29. kedd

Bár mindenki kivonult a munkahelyre, a munka teljesen leállt. A Baumeister²⁹ sehhol, todtistát is alig látni. Az emberek az árnyékban hevernek, beszélgetnek. Végigsétálok Bor irányában a tervezett vasút mentén. Azért csodálatos, hogy ilyen rövid idő alatt mennyire haladt ez a munka. Sok kilométer hosszan kialakult a töltés, vagy bevágás, amint azt a terep megkívánta, hogy egy szintbe kerüljön a vasúti pálya. Messzire ellátni a kiirtott nyiladékon át, amit az erdőkbe vágtunk, és mindenfelé kidöntött fatörzsek, égne meredő, hatalmas gyökerek, szétrobbantott sziklák. Összetákolts hidlábakon a kis iparvasúti sínek a völgy fölé, a semmibe nyúlnak, a félig rakott, vagy üres csillék most már itt fognak rozsdásodni, ki tudja meddig...³⁰ Itt hagyta nyomát az ember az eddig érintetlen természetben.

[...] Már régebben tízes csoportokra osztottuk magunkat, és minden csoportban valaki kapott egy példányt a vidék térképéből, amit én pauszpapíron sokszo-

29 Baumeister: építész, mérnök.

30 A Rhön altábor környékén létesítendő vasúti szakasz építését nem folytatták, de a vasúti nyomvonal és töltés elkészült részei ma is megvannak.

rosítottam.³¹ Vacsora után izgalmas megbeszélés volt a tízes csoportok vezetőivel: két helyen észrevétlenül ki van bontva a szögesdrót-kerítés, és ha úgy adódik, ki kell törnünk a táborból, és a megjelölt tereppontokon találkozunk.

Már estefelé is a szokottnál jóval nagyobb autóforgalom zajlott előttünk a műúton, Bor irányába. Német teherautók igyekeztek megrakva bútorokkal, ládákkal, némelyiken asszonyok és gyerekek is ültek. Sötétedés után messze visszhangzó, éktelen zajongással olaszok özönlöttek az úton rendetlen csoportokban, sokan közülük az autókra kapaszkodva elhagyták a tömeget. [...]

Augusztus 30. szerda

A parancs az, hogy legyünk útra készen és pihenjünk. A Lobi terve a hírek szerint az, hogy ha délután 4 h-ig nem jön meg az indulási parancs, akkor 4-kor elindulunk Laznica felé, vagyis Borral ellentétes irányba. Ez nekünk első pillanatra rokonszenves terv, már csak azért is, mert hazafelé visz, Bor pedig ellenkező irányban, tőlünk délre fekszik. Nem gondolunk most Bio aggályaira, aki többször kifejtette, hogy e pillanatban még akkor sem menne haza, ha lehetne, hiszen ész nélkül dühöng a zsidóellenes német terror! [...]

10 óra után táborizöld páncélauszár áll meg a tábor kapuja előtt, megjött az alvezredes. Parancs: sorakozó menetoszlopokba, indulás Borba! Mire elindulunk, 11 óra, legnagyobb déli hőség, még a csökkentett málhának is ólomsúlya van.³² [...]

Augusztus 31. csütörtök

[...] A város határában várt bennünket a zászlós és a keret. Mi már 6 órakor ott voltunk, és egy jó órát üldögéltünk a réten, amíg mindenki beérkezett. Innen már zárt alakulatban meneteltünk keresztül a városon a Brünn lágerbe.³³

Itt zajos tömeg, zsúfoltság, bűz és piszok fogadott bennünket. Rhön, a mi táborunk ehhez képest üdülőhely volt. [...]

31 Sömlö Béla a kézzel, pauszpapírra rajzolt térkép másolatát mellékelte bori naplójához. A vasútvonalakat, hegyeket, folyókat, helységneveket tartalmazó térképen a Niš–Majdenpek–Orsova közötti térképszelvény látható.

32 Ezekben a napokban indították Borba a Heidenau altáborból Radnóti Miklós költőt is. Ennek az útnak a borzalmait nyomán írta meg híres versét (Eröltetett menet, Bor, 1944. szeptember 15.).

33 Az altáborokból Borba visszavont munkaszolgálatosokat, így a Rhön és a Heidenau altáborok munkaszolgálatosait is, a tovább indulásig itt tartották fogva.

Bor, 1944. szeptember 1. péntek

[...] A hegy olyan, mint egy cukorsüveg, amelynek oldalába spirálisan emelkedő utat vágtak az exkavátorok. Ez a felszíni bányászat sokszínű kőzetet tár föl a hegyből. A sziklák narancssárga, kék, palaszürke, fehér, néhol vöröses barna színei élénken elkülönítik egymástól a serpentinek kacskaringóit. A nap fényében és árnyékában az egész szinte valószínűtlen, játékos képet ad. Óriás süteményre vagy fagyalt csodára emlékeztet. Mellette a meddőhányók sűrű kúpjai emelkednek. A kohóból időnként fehér gőzfelhő sistereg föl, gépek dohogása hallatszik. [...]

Szeptember 4. hétfő

[...] A szerb házakban az asszonyok csaknem állandó palacsintasütésre rendezkedtek be. A nap minden órájában vásárolhatunk friss palacsintát. Az illata terjeng a házak között, a konyhaajtókban sokszor sorba állnak a fiúk. Nem csoda! Hiszen az ilyen friss, meleg, otthoni ízekre emlékeztető édességekre vagyunk a legjobban kiéhezve. Nem is lehet neki ellenállni, erre megy el a legtöbb pénzünk.

Othronról hoztam magammal három aprócska briliáns követ a fehéreneműm szegélyébe bevarrva. Meg kellene próbálnom eladni ezt, mert már elfogy minden pénzünk. [...]

Szeptember 5. kedd

[...] Egy új barakkban alszunk, mert ahol éjszakáztunk, ott csak a félvérek maradtak. Az árja-párják viszont — köztük én is! — szinte elegáns, tíz személyes szobákba mentek át. Mégis jó volt valamire ez az éjszakai zivatar. [...]

Szeptember 8. péntek

[...] A városban délelőtt bezárták az összes üzletet. Ostromállapot van.

Este visszakaptuk a bakancsokat — szerencsére még el sem vitték őket. Azt beszélük, hogy hajnalban indulunk. Később azt, hogy csak vasárnap. A fehérek cigarettát is vételeztek.

Szeptember 10. vasárnap

[...] A muszok nagy körben ügettek, össze-vissza csoportokban, futólépésben. A kör közepén lógott egyikük kikötve. Néhány tiszt — a táborok volt parancsnokai — a futókon túl, oldalt emelkedő kis domb tövében álltak szánalmas, gyatra

„Vigyázz”-ba merevedve. Előttük a dombtetőn ott ült lován Marányi³⁴ alezredes, jobbán segédtisztjével, balján lovászával, azok is lóháton. Gyorsan a futók közé vegyülve észreveszem, hogy néhány keretlegény most tereli ki a barakkokból a bennmaradt, elbújt bajtársakat, akik nem vettek tudomást a sorakozóról. Nagy igyekezettel, gyorsan húzkodnak föl még vagy egy tucat embert a már ott lógó mellé. [...]

Szeptember 13. szerda

Az idő kellemesebbé vált. A tessék-lássék munka tovább folyik. Itt a munkahe-lyen legalább mindig hallunk újabb híreket. Ezek szerint a munka holnap mindenütt befejeződik. A németeknek, akiknek már nincs munkájuk, 24 órán belül el kell hagyniuk Bort. Így Mirkó munkafelügyelőnek is — derék férfi volt — a családjával együtt. Felesége szoptatós gyerekével és még két picivel, nővérével, aki minden-órás, jármű nélkül, magukra hagyva, kis batyukkal ácsorognak az országút szélén. Reményvesztetten nézik az elporzó teherautókat, amelyek meg-
rakva irodabútorokkal, szózt marhabőrökkel, ládákkal, mindenféle kacattal. [...]

Szeptember 16. szombat

Dél felé „Sorakozó!”, Heidenau — félvéreknek és a régi századoknak (akik már két éve itt vannak) —, de nekünk nem! Kihirdetik nekik: indulás holnap hajnali 3 órakor. Menet közben lemaradni, vásárolni tilos. A tilalmat megszegőket agyon-
lövik.

A többieknél nagy az elkeseredés, különösen az árja-párjánál. Engem nem nagyon izgat a dolog, sőt. Megkönnyebbülés-féle, hogy nem bonyolódtam valami kényszerű hazugságba.

Egész este óriási nyüzsgés, búcsúzkodás. Üzenünk haza az indulókkal. Élel-
met vételeznek: kapnak 1-1 kenyert, kevés zsírt, szőlőlekvárt, cukrot. Irány: Žagubica – tehát visszafelé, amerről jöttünk. Napi menettávolság 45 km.

Szeptember 17. vasárnap

A reggeliosztásnál kaptam Huszár Palitól egy kis szőlőlekvárt. Még soha nem ettem ilyet. Csupa cukor, nagyon jó, édes. Egy kis kenyeret is vásároltam. Mire

34 Marányi [Matkovcsik/Matkocsik/Murányi/Morányi/Matusek] Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896.10.07.–Markdorf [Németország], 1985.09.20.). Hamis adatai: Fehér Antal / Antal Fehér, Komárom, 1900.03.15. valamint Komárom, 1900.10.07.) szakszolgálatos alezre-
des, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport második parancsnoka. A háború után nem ítélték el, 89 éves korában halt meg a Német Szövetségi Köztársaságban.

visszaértem a Brünn lágerbe, már ki voltunk rámolva megint a rétre. Nagytakarítás következett. Ebéd után átmentünk a Berlin lágerbe, ahonnan reggel a régiek elvonultak.

Elképzelhetetlen piszok és szeméttömeg maradt utánuk. A barakkok zsúfolva poloskával; csoda, hogy nem mentek el velük. Vagy két esztendeig tanyáztak itt, és minden arra vall, hogy a tisztasággal nem sokat törődtek. Ez a föladat most nekünk jutott. Mindenki el van keseredve, nem csak ezért, hanem mert félnek, hogy még sokáig maradunk itt. [...] A tábor parancsnoka Császár³⁵ főtörzsőrmester. Mozgékony, szikár alakjával minduntalan máshol tűnik föl a táborban váratlanul. Deresedő fején félrecsapott sapka, kis mokány bajusz és a kezében vékony pálca, amely fűrgén utoléri azt, aki a keze ügyébe akad. Nem lehet csekély a napi alkoholadagja, de van humorérzéke is. [...]

Szeptember 25. hétfő

[...] Egy hét után már magam is irigylem az első lépcsőben elvonultakat. Ezt az előnyt már nem tudjuk behozni, és nagy kérdőjel, ami következik. Csak abban bízom mindig, hogy a végén derül ki, ki járt jobban? Egyébként is végső szabadságunkat csak a háború vége jelentheti, és mindegy, hogy ezt hol várjuk be. Talán itt még nem is a legrosszabb. Hiszen nem tudjuk, hogy mi van ez idő szerint az otthoni táborokkal.

Igaz, holnapután lesz négy hete, hogy elindultunk Rhönből. Nem csoda, ha a nép kezd türelmetlen lenni. Pláne amióta itt vagyunk a Berlin lágerben, és a főtörzs kínozza az embereket. Zsidózik, szidja az anyjukat és üti-veri őket, ahol éri. [...]

Szeptember 28. csütörtök

[...] Dolgoznak itt dunai hajósok, akiknek uszályait a szerbek elsüllyesztették. Azt mondják, hogy ők holnap indulnak, és úgy tudják, hogy mi is velük. Valóban nagy a mozgás a táborban, sorakozó a keretnek is, később vételezés. [...]

Bor, 1944. szeptember 29. péntek, Berlin láger

Kevés, nyugtalan alvás után reggel 6.38 órakor elhagytuk a táborn. Szemerkélő esőben gyalogoltunk egész nap, összesen 39 km-t. Sorban elhaladtunk a régi táborok mellett: Westfahlen, Bregenz, Heidenau, valamennyi szétdőlv, üresen.

35 Császár János (József) (a. n. Burkus Judit; Medgyesegyháza, 1905.04.17.–Szeged, 1945.08.03.) honvéd főtörzsőrmester, a Bregenz altábor szolgálatvezetője. A népbíróság háborús bűntett elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték.

Az egyiknek kidőlt kapujában több teli zsákban és szétszórva a szárított, német mükrumpli. Hónapokon át ezt etették velünk, most nem kell senkinek.

Sötétedéskor nagyon rákezd az eső. Franken táborhoz³⁶ érünk, roncsai közé bevesszük magunkat. Semmi irányítás, a rendetlenség teljes. Mindenütt bever az eső. Az ázott padlón a sötétben ki-ki a málháján kuporog. Ahol egy kis fedél van, ott összezsúfolódva átvirrasztom az éjszakát.

Úton Bor és Rhön tábor között, szeptember 30. szombat

Alig dereng a reggel, már arról suttognak, hogy az éjjel Borból egy páncélaúttal parancs jött utánunk (a motorzúgást hallottam), hogy forduljunk vissza. Mi Torma zászlós parancsára 7 órakor mégis tovább indulunk Žagubica irányába.

Köd van és esik az eső. A rendetlen menetoszlop több száz méterre széthúzódik. A „vezérkar” Tormával az élen halad. A keret szétszóródva, legtöbbször a közép táján, ahol egy négykerekű tálolmányon, amit a muszok húznak-tolnak, a málhájuk van fölhalmozva.

Ahogy az idő halad, az út két oldalán 20–30 méternyi távolságban az ösvényeken, erdőszélen parasztok tűnnek föl, nők is, egyre gyakrabban, egy irányba haladva velünk. Egyik-másiknál ásó, gereblye, fejsze.

Már elmúlt 10 óra, a köd is fölszállt. A két oldalt velünk tartó alakok egyre süröbben és egyre közelebb jönnek hozzánk. Egyikünk fölfedezi sapkájukon az ötágú vörös csillagot. Ugyanakkor az oszlop elejéről géppisztoly-sorozat hallatszik. Előlről az oszlopon végig kiabálnak — nyilván a keretnek! —, hogy senki ne lőjön. Most már két sorfal között haladunk, sok a nő közöttük. Mindegyikük-nél géppisztoly, sapkájukon a vörös csillag. Az arcok közömbösek, fáradtak, de semmi rosszindulat, semmi inzultus. Ahogy tovább haladunk, egy csomó puská fekszik az út szélén — a kerettől elszedett karabélyok egy rakáson. Ők is, a tisztek is szó nélkül letették a fegyvert.

Még mielőtt a Rhön táborhoz érnénk, az útról jobb felé — keletnek! — betelelnék bennünket a hegyek közé. 2–3 km-es menet után egy völgy erdős oldalában lepihenünk. A keretet teljesen elkülönítik tőlünk. Egyesek megkönnyebbüléssel fogadják ami történt, különösen, akik eddig a keret málháját cipelték. Másokat elcsüggeszt a teljes bizonytalanság. Én csalódást érzek, mert megszakították hazafelé tartó utunkat. [...]

36 Magyarok által nem lakott altábor.

Laznica, október 1. vasárnap

A többiek még mind mélyen alszanak. Első pillantásom a bakancsokra esik: ott áll mind érintetlenül. A magamét csöndesen fölhúzom. Az alvókon nesztelenül átlépdelve hátramegyek az udvarba. Kis zöldséges kert néhány gyümölcsfával. Minden betakarítva, letarolva, ami csak fán, bokron terem és ehető, leszedve, megkopasztva. Reményvesztetten indulok vissza a fényes reggelben a ház felé, amikor egyszerre megcsillan valami a fűben az egyik fa alatt — egy alma! [...] Micsoda istenadta, pazar ajándék! [...]

Október 2. hétfő

[...] Délután egy füves dombháton haladunk, amikor egy férfi közeledik felénk. Khakiszínű lemerdzsek és nadrág van rajta csavaros lábszárvédővel. Födetlen fején gyér, vörhenyeges haj, arca szeplős. Nyakában látszó lóg, kezében pálcá. Zsolt megszólítja őt franciául és a válasz meglepő. Az angol Secret Service egyik tisztjével beszélgetünk. Végre friss, biztató híreket hallunk. [...]

Jasikovo, október 3. kedd

[...] A falu szélén Bio futva utolér bennünket. Újságolja, hogy a Secret Service szállásán működik tolmácként. Az angol rádió tegnap esti adásában bemondta, hogy a jugoszláv partizánok fölszabadítottak 1800 magyar munkaszolgálatost, akik vasútépítésnél dolgoztak. Ma már otthon biztosan mindenki tudja, hogy ezek mi vagyunk. [...]

Majdanpek, október 4. szerda

[...] Most tudtuk meg, hogy a partizánok mindjárt az első pihenőnél abban a mély, akácos völgyben Torma zászlóst kivégezték. Haditörvényszéket rögtönöztek, és három vádat emeltek ellene. Az egyik az volt, hogy halálra kínoztatott egy muszt (az állítólagos „nőcsábászt”, aki röviddel Borba szállítása után meghalt). A másik a gseftelés³⁷ a tábor rovasára. Végül, mert szerb tiszthez nem méltón viselkedett. Torma ugyanis zombori születésű volt és előzőleg már főhadnagyi rangot ért el a szerb hadseregben. Egyesek szerint ez a vádpont azon alapult, hogy nem tartotta be a megállapodást, amely szerint már a Rhönből történt elinduláskor ellenkező irányba kellett volna vezetnie bennünket és csatlakoznia velünk együtt a partizánokhoz. Ezért várakoztunk majdnem délig azon a napon menetkészben, és csak akkor indultunk el Bor felé, amikor az alezredes megérkezett. Mindhárom pontban bűnösnek találták, halálra ítélték s az ítéletet végrehajtották.

37 Gseftelés: üzletelni.

Most hallottuk azt is, hogy egyes csoportok a földeken élelmet keresve elmaradoztak. Az úton robogó német tankok tüzet nyitottak rájuk. Többen megsebesültek, és két halott volt. Ezért vezetnek bennünket a partizánok, amíg a front átvonul fölöttünk, éjszaka vagy az erdőkben. [...]

Jasikovo, október 7. szombat

[...] Vlaole volt a neve a kis falunak — ha jól értettem —, ahol dél tájban megpihentünk. Alig volt időm körülnézni, pedig nem is minden eredmény nélkül, egy kis zöldséges kertben. Máris indulnunk kellett. Még hozzá úgy szólt a parancs: sietve vissza Borba. Érdekes, hogy ennek most mindenki örült. Ez a szó már nem azt jelentette számunkra, amit még pár nappal ezelőtt. [...]

Az éjszaka beállta után is tart a menet egyfolytában, megállás nélkül. A fogyó hold megvilágítja a lassan ismerőssé váló környezetet. A FLAK-állás³⁸ felől érjük el Bort jóval éjfél után. Egyenesen bemegyünk a csendes kis városba és a volt német parancsnoksággal szemben lévő Tiszti Házban magunkra hagynak a partizánok. Az igazi szabadulásunk pillanata. Többé senki sem törődik velünk, azt csinálhatunk, amit akarunk. [...]

Bor, 1944. október 8. vasárnap

A visszanyert szabadság első napja — telve gonddal és aggodalommal. A Süd lágerbe³⁹ irányítanak bennünket, ott hálhatunk. Nagy esemény számunkra a városi közfürdő, amit ingyen igénybe vehetünk. Tágas, tiszta, hideg-meleg zuhanyokkal, valósággal új ember lett belőlünk. De egy ilyen új ember milyen éhes! [...]

Bor, 1944. október 14. szombat

Éjszakába nyúló vita és nyugtalan alvás után utoljára ébredünk a Süd lágerben. Igazoltatás és kínos emlékeket fölidéző formák között összeterelenek bennünket, mint a birkákat, azzal, hogy délután kivonulunk a 4-es km köhöz (ez a város szélén van).⁴⁰ Ott majd átvesznek bennünket az oroszok, és autókon elszállítanak Negotinba.

A 4-es km kőnél nem voltak sem oroszok, sem teherautók. Rövid őgyelgés és tanácsalanság után úgy határoztunk, hogy mi ötten elindulunk. A búcsú jelképe gyanánt nagy szemétkupac mellett haladtunk el: a német könyvtárból kiszórt

38 FLAK: német légvédelmi ágyú (88,88 mm).

39 (Süd: Déli) láger: Borban lévő tábor.

40 A 4-es kilométerkő a Bor központjától pontosan négy kilométerre délre lévő közlekedési csomópont, amit ma is így hívnak. Ma itt áll Radnóti Miklós bronz szobra.

könyvek voltak. Ott hevert a „Mein Kampf”, nem is egy példányban, szép sötétkék vászonkötésben. Pár pillanatig mérlegeltem a könyv és a kockázat súlyát, hogy egyet magammal vigyek-e? De mindakettőt túl nagynek találtam. [...]

Mihajlovac, október 17. kedd

[...] ...az egyik dombról letekintettünk a Dunára, ott vesztegeltek a félig elsüllyesztett magyar uszályok. Még dél sem volt, amikor teherautózúgás hallatszott a hátunk mögül. Pali tüstént integetni kezdett a kulaccsal és a kocsi — hála házigazdáink bőkezűségének! — rögtön megállt. Fölkapaszkodtunk hátul az autóra, és a teli kulacsot előre adtuk a vezetőfülkében ülő katonának. Így már kora délután Kladovóba értünk. Itt tudtunk először cigarettát vásárolni. A partizán parancsnokságon lepecsételtettük igazolványunkat és engedélyezték, hogy átkeljünk Turnu Severinbe. Lesiettünk a dunai kikötőbe. [...]

Egy kis vontató hangos dohogással, kötélre véve a két uszályt, egyet fordult, és máris a túlsó parton kötöttünk ki.

Úgy látszik, nagy fölfordulás kell ahhoz, hogy egy országhatáron könnyedén kelhessünk át.

[...] Megközelítettük a széles, sok vágányra terpeszkedő pályaudvart, amelynek túlsó oldalán állt az állomásépület. Egyik közeli sínpáron lassan gördült elöttünk egy hosszú teherszerelvény. Nyitott vagonokon hosszú vasúti síneket szállítottak. Azt láttam, hogy a menetirány hazafelé mutat. Olyan lassan ment a vonat, hogy könnyen föl lehetett rá kapaszkodni. [...]

Lugos, október 18. szerda

Ez aztán meglepetés! A hüvös hajnalban, a néptelen állomáson a város zsidó lakosságának bizottsága fogadott bennünket. Bőséges reggeli: meleg tejeskávét, kálácsnak beillő, finom, fehér kenyérrel. [...] Az utcán, amerre mentünk, ebben a korai órában, ablakok nyíltak, szeretetteljesen üdvözöltek, forró tejjel, süteménnyel, cigarettával kínáltak. [...]

Déltájban indult egy szerelvény Temesvár felé.⁴¹ [...]

41 Somló Bélák másnap 1944. október 19-én érkeznek meg Temesvárra, és ugyanezen a napon fejezte be a bori naplóját.

*Temesvári napló
(részletek)*

Temesvár, 1944. október 19. csütörtök

Álomtalan, mély alvás után ébredtem a két egymással szembetolt fotelban, ahol az első temesvári éjszakát töltöttem. Ez az alvás olyan volt — nem is ok nélkül — mint egy új élet kezdete. Talán a Bortól idáig öt napon át tartó, hol gyalog, hol teherautóval, hol hajón, hol vonattal megtett út, talán a váratlan, otthonos fogadtatás, talán az orosz tisztek biztonságos közelsége érezte, ha öntudatlanul is, hogy valami új kezdődik. [...]

Esős délelőtt. Meglepő, hogy ez nem a sáros, mély latyakban levő bukdácsolást jelenti. Az utca feketén csillogó nedves aszfalt-járdái tükrözik vissza a jól öltözött városiakok, autók, villamosok sürgölődését. Alighogy elindulunk, többen is megszólítanak — nem nehéz kitalálniuk, hogy kik vagyunk? Van-e szállásunk? Hol étkezünk? Szívesen látnak ebédre, vacsorára. Egy hasonló korú, barátságos férfi meghívását elfogadjuk. Megbeszéljük, hogy még ma meglátogatjuk.

Vége eligazítanak bennünket a „Joint”⁴² Páva⁴³ utcai irodájába. Tegnap még azt sem tudtuk, hogy ilyen létezik. [...] Sűrű jövés-menés, zsúfoltság, zajongás fogad itt bennünket. Ismerős arcok, bajtársak is üdvözlnek. Időbe telik, amíg egy íróasztalnál lajstromba vesznek. Elfogadják minden írás nélkül is a bement adatokat. Jóllehet nekünk, ötünknek valóban hitelt érdemlő igazolásunk van. Még Kládovóban a dunai átkelés előtt Szirmai Zsolt⁴⁴ francia nyelvű följegyzést készített arról, hogy a bori vasútépítésnél végzett munkaszolgálat után hazatérően vagyunk Budapestre. [...] A fürdő után orvosi vizsgálatra jelentkezhetsz, akinek valami panasa van. Román nyelvű igazolványt, „Dovadá”-t, állítanak ki a részünkre.⁴⁵ Ebbe bejegyzik az összeget, amit mindenki kap egy hétre zsebpénz-

42 Joint (JOINT): American [Jewish] Joint Distribution Committee (Amerikai [Zsidó] Egyesített Elosztási Bizottság). Az első világháború alatt az USA-ban, a háború zsidó áldozatainak segélyezésére alakult zsidó szervezet. A második világháború idején részt vállalt az üldözött zsidók, valamint a hazatért deportáltak és munkaszolgálatosok segélyezésében.

43 Ma Anton Pann utca.

44 Dr. Szirmai Zsolt (1903.07.25. – Leiden, 1973.02.24.) ügyvéd, bori munkaszolgálatos. 1953-ban ment Hollandiába. A leideni egyetemen működő Institute for East European Law and Russian Studies alapítója és professzora.

45 Dr. Somló Béla nevére kiállított Dovada (Dovadă) [igazolvány másolat]. Timișoara, 1944.10.20. (No.: 624.) Comunitatea Israelită Timișoara [Temesvári Izraelita Hitközség]. MNM TT IG, Nytsz.: 82.2.1. adattári szám: 2284–81.

ként.⁴⁶ Fehérneműt azonnal kaphat, ha kell, felsőruhát pedig mindenki igényelhet. Csodálatos és megható... Aki kérte, egyes családok címét is megkaphatta, akik szívesen adnak szállást. [...]

Mialatt az utcán tanakodtunk, orosz katonák jöttek arra. Meglátva egyeseken, akik még magukon felejtették a sárga csillagot, — „*Doloj sz etyim!*”⁴⁷ — kiabáltak, és dühösen letépdesték róluk.

Október 20. péntek

[...] Délelőtt sok tennivalónk volt. Egy cukrászdában remek habos, csokoládékrémes süteményekkel tömtük magunkat. [...]

Délután elsétáltunk Palival a Pta Dragalinára. A 15-ös számú házban lakó családnál ajánlottak lakást.⁴⁸ [...] Tekintetem akaratlanul is a rajta függő névjegyokra esett. „Bodonyi Tekla”⁴⁹ — állt a névkártyán. Regényes visszahangja kelt a bennem némán elhangzott szavaknak. S ahogy az ajtó kinyílt, a látvány ezt nem hazudtolta meg. Simán leomló köntösben karcsú, sötéthajú, világos szemű, villogón fehérbőrű, fiatal nő nyitotta ki. Bemutatkozásunk után megmondtuk jövetelünk célját. Az előszobánál beljebb nem tessékelt bennünket és közölte, hogy náluk egy „musz” már el van szállásolva. Az emelet másik szárnyán, velük szemben, Kernéknél⁵⁰ nagyobb a lakás. Talán ők tudnak helyet adni. [...]

Október 21. szombat

[...] Békesiektől ebéd után átmentünk a szemben lakó Rózsaékhoz feketére. Ennek a derék embernek már első ittlétünkkor megmutattam az apró, kis briliáns

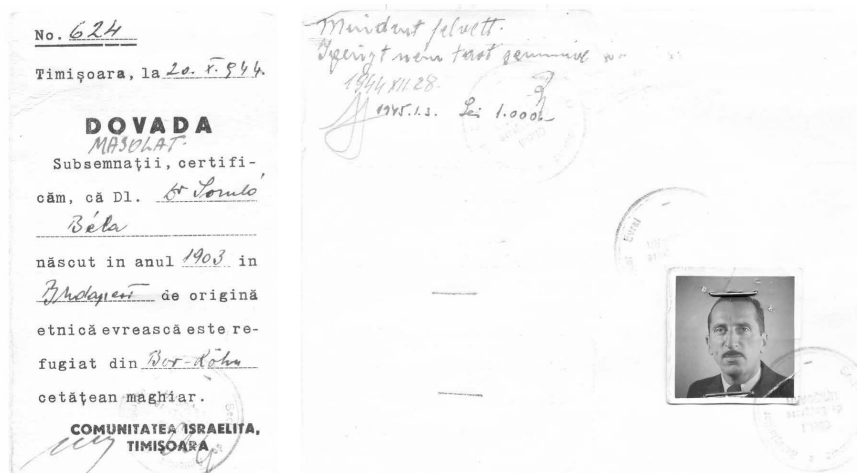
46 Néhány adatot kitakarva másolt a Dovada (Dovadă) belső oldalán az olvasható magyarul, hogy „Mindent felvett”, „Igényt nem tart semmire...”. Bejegyzett dátumok: „1944.XII. 28.”, „1945.1.3. Lei 1000.”. A másolat dr. Somló Béla eredeti fényképét is tartalmazza. Ugyancsak a MNM TT IG-ban található (Nytsz.: 84.1.1., adattári szám: 2284–81.) dr. Somló Béla magyar és orosz nyelvű fényképes, lepecsételt, eredeti igazolványa (Удостоверение). Kiállította: Magyarországról Deportáltak Antifasiszta Mozgalma (MDAM). Timișoara, dátum nélkül (száma: 1302.). Vásárlás útján került a gyűjteménybe 1984-ben, eladó dr. Somló Béla volt.

47 Долой с этим! [Le ezzel!]

48 Ma Bulevardul General Ion Dragalina 15.

49 Bodonyiék: Bodonyi Samu (apa), Bodonyiné (feleség), Bodonyi Tekla (idősebbik lányuk), Ledkó Bandi (Tekla húgának a férje), Schüssler Liza (cselédlány). Részben vagy egészben valószínűleg fiktív nevek.

50 Kernék: Kern Sándor (apa), Kernné, Matild (anya), Dusika (elvált lányuk), Imre (Dusika öccse). Részben vagy egészben valószínűleg fiktív nevek.

5-6. kép. Dr. Somló Béla nevére kiállított Dovada (Dovadă)
[igazolvány másolat].⁵¹

követ, és tudtára adtam, hogy milyen fontos lenne pénzt csinálnom belőle. Most kifizetett érte 22 000 lejt. [...]

Október 22. vasárnap

Kernéknél reggeliztem. Pali már előbb elment. Utána mentem a Veneziába,⁵² tudtam, hogy ott találom. [...]

Ballagtunk, amikor szembejött velünk Schlosser Gyuri, régi katonabajtársunk. Nagy örömmel üdvözlöttük, hiszen Majdanpek óta nem tudtunk róla semmit. Ő már Szegedről jött ide meglátogatni bátyját és családját, akik régen itt élnek Temesvárott. Meg is hívott bennünket hozzájuk, és mi Palival délután elegáns, modern bérház második emeletén csöngettünk be. [...]

51 A dokumentumot a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár engedélyével közlöm.

52 Venezia (Veneția) kávéház-vendéglő a Bld. Regele Carol (Kossuth Lajos utca) 6. szám alatt volt.

Október 23. hétfő

Ma délelőtt német légítámadás volt. [...] Itt a városban nagyon kevés az óvóhely. Kernék házában sincsen. Tágas pincék vannak, de a néhány otthonmaradt lakó csak a lépcsőház legszűkebb fordulója alatt gyűlt össze. Lejött Bodonyi Tekla is. A házigazdámékkal együtt lakó, elvált asszony lányukkal, Dusikával, tüstént élénk locsogásba merültek. [...]

Jócskán hűvösödik az idő. Még szerencse, hogy Imrének, Dusika öccsének, az enyémhez hasonló a figurája. Így tudom hordani a kalapját. Sőt följánlotta, csak vegyem föl megkérdezése nélkül a jobbik öltönyeit is bármikor. [...] A sok itt rekedt munkaszolgálatos már hozzátartozik az utcaképhez. De legtöbbjüket uniformizálja a „Joint”-tól kapott, sötétzöld, rövid Lóden-kabát. [...]

Az édességek csábításának nehéz ellenállni. Megint megettem öt darab cukrászsüteményt és két adag tejszínhabot. Ebéd előtt még söröztünk a Boulevard kávéházban. A fiúk azt a hírt hozták, hogy az első lépcsőben Borból hazaindult munkaszolgálatosokat a Bácskában kivégezték.⁵³ [...]

Október 24. kedd

Telnek a napok és a hazaindulás lehetősége egyre távolodik. Lelassult, sőt meg is állt az előnyomulás Budapest irányában. Ugyanakkor a városról kétségbeesítő hírek keringenek.

Itt pedig csak evés egész nap, séta, látogatások, cukrászda, sörözés. [...]

Október 25. szerda

Ahol lakom, Kernék lakása, a Pta Dragalinára néz. Szemben, a tér túlsó oldalán, egy kis, klasszicista stílusú római katolikus templom áll.⁵⁴ Túlzás lenne parknak nevezni a néhány szerény fát és bokrot, ami körülveszi. Ablakainkból oda esik a pillantás, onnan pedig — különösen éjszaka — behallatszanak az óraütések.

Házunk előtt pedig — és a tér egész hosszában — piac van. De micsoda piac! Nem tudok úgy elindulni hazulról, hogy végig ne sétáljak rajta. Aligha van ma Európának — talán a kevés semleges országot kivéve — olyan szöglete, ahol ilyen békebeli jólét terpeszkedne, még ma is, egy német és orosz megszállás után. [...]

53 Itt minden bizonnyal a nyugat-bácskai Cservenka község téglagyárában történt tömeggyilkosságról van szó, ahol mintegy 1000 bori zsidó munkaszolgálatost öltek meg német katonák a magyar keret támogatásával. 1944. október 7–8-ikán. Lásd erről részletesebben később!

54 „Szűz Mária születése” római katolikus templom (Biserica Nașterea Sfintei Fecioare Maria).

Matild mama elvált asszonylányával, aki itt él velük, Dusikával tegnap este meglátogattuk a folyosón szemben lakó Bodonyiékat. Bodonyi Tekla irányított át bennünket Kernékhez, amikor Palival lakást kerestünk náluk. Nagyon csinos, finomkodó, exaltált teremtés. Már nem az a rátarti, aki a küszöbükön álló hajóbőrönd árnyékából alig méltatott bennünket a tekintetére. A két szomszédlány — illetve Dusika — már asszony, barátnők.

Tekla papája, Bodonyi Samu java korban lévő, megfontolt üzletember. Egy nagy, nemzetközileg ismert bőrgyár erdélyi képviselője. Igazán csekély fáradtsággal járó szívességgént el kellett fogadnom tőle, hogy a bakancsomat rendbe hozatja. Ráfér, mert remekül szolgált eddig. Csak a partizánokkal való séta a hegyekben a sarkát teljesen eltüntette.

Október 26. csütörtök

Dél előtt megint cukrászda és az ellenállhatatlan habos sütemények. Délben a fiúkkal a Boulevard kávéházban⁵⁵ találkoztunk. [...]

A bajtársakkal arról folyt a szó, hogy Temesvár milyen soknyelvű város. A románokon kívül sokan vannak a svábok, szerbek és van egy zömmel tótok lakta negyed is. Ezek maguk között mind csak a saját nyelvüket beszélik. Magyarul majdnem mindenki tud, a nem magyar idősebb korosztály is és a zsidók biztosan. De nyilvános helyen előfordult, hogy akit az imént hallottam magyarul beszélni, kérdésemre románul válaszolt. A zsidó családokban az anyanyelv mindég a magyar. Terjedelmes könyvszekrényeik tele a magyar klasszikusokkal, sorozatokkal díszkiadásban. Ezekben az otthonokban egyformán beszélik mindhárom nyelvet és a fiatalok tanulnak franciául. Maguk között magyarul folyik a szó, tehát nem csak a mi kedvünkért! [...]

A közbiztonság hiánya főleg annak tudható be, hogy nincsen sehol közvilágítás. Ennek az áldozatai nem csak a pénztárcák, karórák, bőrkabátok, hanem sokszor a polgári személyek is. A szóbeszéd az orosz katonákat gyanúsítja. Pedig sok esetben kiderül, hogy közönséges bűnözők, vagy éppen oroszra vedlett ukrán SS-ek a tettesek. Házigazdám, Kern Sándor barátja mesélte, hogy egy rokonának lakását, mialatt az egész család Lugosra menekült, régen emigrált fehéroroszokból álló banda fosztotta ki. [...]

55 Az 1912-ben megnyitott Lloyd-palotában lévő, ma is működő elegáns kávézó. A temesvári kávéházakról részletesen lásd: *Szekernyés János*: *Mulató polgárok, katonák, ccset- és tollforgatók. Kávéházak ködbe vesztett városa a Béga partján*. In: *Korunk*, 29. (2018) 8. sz. 68–79. p.

Október 27. péntek

Nadrágot pár napja beadtam egy tisztítóba, hogy hozzák rendbe. Ezt ez a nadrág már alaposan kiérdemelte. Még újonckoromban csináltattam egy katonabajtársammal, aki egyenruhaszabó volt. Így az anyag minősége, színe és a szabása is megfelelt a magyar honvédség előírásainak. Ez a khakiszínű, bricseszszabású posztónadrág már szolgált engem nemcsak a bácskai bevonuláskor, hanem fél esztendeig Oroszországban is. Ennek ellenére olyan egészséges volt, hogy a Bor melletti Rhön táborba érkezésünkkor jónak láttam térdeire rikító színű rongyokból feltűnő foltokat varrni, nehogy valamelyik keretlegénynek kedve támadjon lehúzni rólam. Ezeket persze most lefejtettem róla és meghagytam, hogy fessék át csokoládébarnára.

Csak ma vettem észre, hogy ezzel most teljesen azonos lett a temesvári rendőrök egyenruhájával.

A fiúkkal majdnem minden nap találkozunk. Mindenki elragadtatva beszél házigazdájáról, vendégszeretetükről, gavallériájukról. Úgy tűnik, ahogyan az aludtejben minden részecske fajsúlya szerint a maga helyére kerül, úgy találtak a boriak is érdeklődésüknek, műveltségüknek, kedélyüknek megfelelő ideiglenes otthonukra. Szirmai Zsolték a hitlerjáról folyó vitáikban már Hegelnél tartanak. Róthfeld Gabiék (a későbbi Radnai Gábor), Pintér Gyuriék (az operaházi zenekar brácsása) vonósnégyest készülnék összehozni háziasszonyukkal, aki hegedűtanárnő. Hoffmann Sanyi besegít vendéglátójának fotóműhelyében. Huszár Pali elragadtatva mesél a 80. éve felé járó nagymamáról, aki esténként a zongorához ül és az ő idejének operettjeiből énekelget. A visszatérés a régi, emberi környezetbe — mindenkre a maga módján — megteszi a hatását. Van, akit rendkívüli, kiszolgáltatott helyzetünkben szerénynek, alkalmazkodónak, szűkszavúnak ismertünk meg, most magabiztos, hivalkodó, hányaveti világfívá kezd alakulni. Aki szemfüles, mindig tevékeny, segítőkész bajtárs volt, most zárkózott magányba vonul vissza. [...]

Ma a zsidó templomban voltunk a péntek esti istentiszteleten.

Október 28. szombat

Az a hír terjedt el, hogy internálni akarnak bennünket. Vannak, akik máris elhatározták, hogy tovább mennek Szegedre, Hódmezővásárhelyre, vagy Debrecen felé. Pedig ezekről a helyekről nagyon sok rosszat hallani. [...] Temesvár pedig modern város, amelyet — a légítámadásoktól eltekintve — a harcok megkíméltek, és amelybe rohamosan tér vissza az élet. Van üzleti élet, mozi és előadások az Operában. A villamosok ajtaja magától nyílik és zárul, zajtalanul siklik a

firobusz,⁵⁶ a föld alatt van a nyilvános illemhely, és sok az elvált asszony. Ahogyan a lakosság fogadott bennünket — nem csak a zsidók! — a kiéhezett, lerongyolt, agyonfáradt, nincstelen menekülteket — az álomszerű.⁵⁷ Valóságos vetélkedés folyt értünk, és hiúságában érezte bántva magát az a család, amelyiknek még nem volt bori menekültje. Az ennivalót tömik belénk, felöltöztetnek, ellátnak pénzzel, jók és kedvesek hozzánk — felejtethetetlenül. Csak erről számol be mindegyikünk, ha összejövünk. Hogy nem csak anyagi javaikat kínálják föl, hanem szeretetüket és bizalmukat, befogadnak otthonaikba, családi körükbe, részeltetnek szórakozásaikban, örömeikben, néha gondjaikban is. [...]

Október 30. hétfő

Házunknak a térre néző oldalán zenemű kereskedés van. Lemezeket, könyveket is árulnak. Bementem nézelődni, és szóba került, hogy hegedülnék, ha volna hegedűm. Tüstént adtak egyet kölcsön, és kottákat is fölkináltak azzal, hogy ha meguntam, majd vigyem vissza.

A Békesiéknel szokásos ebéd után Rózsaék vártak feketére. [...]

Innen Kardos Magdával⁵⁸ és Szirmai Zsolttal az Operába mentünk. A Traviatát láttuk és hallottuk, ami nagyon jólesett. Eszünkbe sem jutott bármit is kritizálni. A nézőtér tele volt orosz katonákkal. A helybeliek egyelőre nem nagyon látogatják az Operát. [...]

Bodonyi Samu azt mondja, hogy internálásunkkal kapcsolatban a főkapitány Bukaresttel levelez. Legalább egy hónapig eltart, amíg valami döntés kialakul.

Október 31. kedd

[...] Mindenki tudja Temesvárott — és ezt mi is az első napon megtanultuk a „díszlövéses” fogadtatásból — hogy sötétedés után az utcán járni kockázatos. Mégis egy alig használt bőrkabát tulajdonosa — házigazdáim barátainak egyik rokona jól ismeri az illetőt — este 9 óra körül az Operától nem messze sietett hazafelé. Egy kapu alól kilépő, egyenruhában dülöngélő alak mellen ragadta és

56 Firobusz: a trolibusz Temesváron használt román neve, az olasz filobus románosított alakja (olasz filo – román fir „huzal”). Romániába az első trolibuszok Temesvárra kerültek Olaszországból 1942-ben.

57 „A református vallású kikeresztelkedett zsidók elhelyezéséről, felruházásáról és segélyezéséről a református egyházközösség gondoskodott.” *Szekernyés* János: Temesvár Kövei 110. Heti Új Szó, Temesvár, 2003. január 31.

58 Kardos Magda temesvári majd kolozsvári zongoratanárnő, Bartók Béla tanítványa. Kardos Márta a középiskolai tanulmányait Temesváron folytató Kurtág György kortárs zeneszerző meghatározó tanára volt.

„idegen” nyelven kiáltozva erőszakkal lehántotta róla bőrkabátját. Azután — merthogy szitált az eső — a karján lógó műbőr esőköpenyt odadobta áldozatának és dörmögve eltántorgott. Az sovány kárpótlásul bújt bele az esőkabátba, és íme, a zsebekbe nyúlva — mit tesz Isten! — karórákba, gyűrűkbe, nyakláncokba és még ki tudja, mi mindenbe markolászva, most már rohant hazafelé. [...]

Azt is mondják, hogy az éjjel 120 bomba hullott a városra. Már több mint ötven halálos áldozata van a német légitámadásoknak. Most megint komolyan veszik ariadókat. Nálunk sincs villanyáram és sok helyen a telefon sem működik.

November 3. péntek

[...] Az ebéd utáni feketekávé mellett Rózsák is megerősítik az „első lépcsőről” keringő legrosszabb híreket. Csak biztos forrásról nem tud senki. [...]

Az öreg platánfákról lehullott levelek tarkítják ezt az őszi napfényben aranyló szőnyeget. A platánok mögött a katedrális méltósággal nyugszik tetejének sokszínű pompája alatt a park csendes magányában. Mélyen elmerült harmóniákat kavarznak föl bennem a zsongó dallamok. Otthon, feleség, barátok, muzsika – hová tűntetek? Ki marad meg, mi marad meg belőletek?

November 4. szombat

Most már annyi felől jött a hír, hogy igaznak tűnik: Budapestet elérték az oroszok. Csak az marad nyitott kérdés, hogy még jókor-e, vagy már későn.⁵⁹ [...]

Kardos Magdánál találkozom Zsolttal. Rábeszélte, hogy vigyem magammal a hegedűt. Játszottunk két Beethoven-szonátát. Bizony nehezen mozognak az ujjaim.

Ebéd után aludtam egy kicsit, azután Bodonyiékat látogattuk meg. Zsolt most a *Temesvarer Zeitung*nak⁶⁰ az alkalmi tudósítója, és ezen a mindentudó rádióké-szüléken végig szánkázza az elérhető városokat, hogy egybevesse híreiket. [...]

November 5. vasárnap

[...] E héten nem lesz időm semmit sem intézni, Békesi megbízásából járkálok egész nap. A városban nagy a hiány iparcikkekben. Rendszeres, legális utánpótlás természetesen nincsen. Ami áru mégis forgalomba kerül, az vagy lopott holmi,

59 Budapest elfoglalására irányuló szovjet támadás 1944. október 29-én indult meg. Az első alakulatok 1944. november 3-án érték el a város határát. Budapest bekerítésére 1944. december 25-én került sor. Az ostrom 1945. február 13-ig, 102 napon át tartott.

60 *Temesvarer Zeitung*: Temesváron kiadott, 1852-től megjelenő, bánáti német nyelvű újság. 1940 és 1944 között betiltották, de 1944 őszétől ismét megjelent, 1949 végéig.

vagy a jobbik esetben eldugott és előkerült készlet. Így aztán megtörténik, hogy ami az egyik városrészben hiába keresett cikk, az a másiknak az üzletében bőven kapható. [...]

Wolff Gyuri⁶¹ meséli: Vlaolenál⁶² huszonhatod magával a partizánok fogságába kerültek. Álcázott németeknek nézték őket és a német hadifoglyok közé terelték valamennyiüket. Hosszas tárgyalások után elkülönítették azokat, akik munkaszolgálatosoknak vallották magukat. Hozzájuk sodródott 8–10 magyar keretlegény is.⁶³ Abban reménykedtek, hogy a zsidók majd nem árulják el, hogy katonák voltak. Ezt meg is ígérték nekik, csak azt nem, hogy zsidónak fogják mondani őket. Ezzel mindannyiuk szabadulását kockáztatták volna.

Egy partizántiszt utasítására valamennyiüket megvizsgálták, vajon körül vannak-e metélve. Egyik társukat, aki zsidó volt, de nem volt körülmetélve, csak nehezen tudták megmenteni. Azt adta elő magyarázatul, hogy bátyja ennek a műtétnek a következtében meghalt, és ezért szülei már nem merték vállalni a kockázatot az ő születésekor. Nem adtak hitelt a históriának, de szerencsére az a bajtársuk, aki jól tudott szerbül és az egész mesét tolmácsolta, azt is állította, hogy jól ismeri őt, vele volt egy táborban egész idő alatt. Így a fiú csatlakozhatott a zsidókhoz.

A többieket a vizsgálat után elkülönítették. Ekkor a tiszt kérdésére, hogy kik ezek tulajdonképpen, csak annyit feleltek, hogy „ezek voltak a mi öreink.” „Fegyverük volt?” — hangzott a kérdés. „Volt.” Erre áttették őket a németekhez. A zsidókat pedig szabadon engedték.

November 7. kedd

Roppant lehangol az otthoni helyzet. (Anyám 72 éves, gyógyíthatatlan szembajával alig lát. Sógorom szívbeteg. Vajon keresztény sógornőm tud-e valakin segíteni?)

Minden reggel, néha estefelé is, bemegyek néhány percre a szembeni kis templomba. Ez néha kicsit megnyugtat.

Végre megbízhatónak látszó, de annál szomorúbb hírek az „első lépcső” sorsáról. Egy temesvári, Daszkal⁶⁴ névű munkaszolgálatos megszökött közülük

61 Wolff György (Budapest, 1920–?) bori munkaszolgálatos. 101/63. táb. mu. szd.

62 Vlaole Bortól kb. 20 kilométerre, északra lévő falu a Szerb-érchegységben.

63 A bori keretlegények minden bizonnyal a második lépcsőt kísérők közül kerültek ki. A partizánok valószínűleg kivégezték őket.

64 Daszkal (Daszkel, Dászkál, Daszkál, Dascál) Béla (Bernát, Bernáth) (a. n. Katz Regina; Dézs (Dej), 1906.06.11.–Temesvár, 1983.06.18.) bori munkaszolgálatos. A cservenkai téglagyárban

Cservenkán, és a napokban tért haza. Zsolt riportot csinált vele, ami terjedelmes cikk formájában jelent meg a *Temesvarer Zeitung*ban.⁶⁵

Daszkal elmondta, hogy Bortól kezdve gyalog, erőltetett menetben hajtották őket a Bácskáig. Élelem alig, szállás a szabadban. A lakossággal tilos volt érintkezni. Akik megpróbálták, vagy lemaradtak, azokat lelőtték.

Cservenkán a keret több csoportban kiválasztott embereket kiterelt a faluszerű téglagyárba. Az anyaggödörök szélére állítva tarkón lötték őket. Daszkal sebe nem volt halálos. A többiek alá kerülve mozdulatlan maradt. Megvárta az esti sötétséget. Ekkor észrevette, hogy hozzá hasonlók többen is vannak. A 200–200 darabból készített, rendben sorakozó téglarakások tetejére mászott föl, és ott egy zugot kucorgatva magának, elrejtőzött. Tudta, hogy az oszlop csak másnap fog tovább indulni. Hajnalban néhány keretlegényből álló őrjárat jelent meg. A még életben lévőket, sebesülteket és a téglarakások között bujkálókat agyonlőtték. Az ő rejtekhelyét szerencséjére nem fedezték föl. Megvárta az estét. Sötétedés után mert csak előbújni, és elvánszorgott egy nem messzi parasztházhoz. Ezek szerbek voltak, akik befogadták, sebet bekötözték és még pár napig bújtatták, ápolták. Akkor gyalog elindult családjaához Temesvárra.⁶⁶ [...]

November 10. péntek

Leesett az első hó. [...]

Minden reggel és néha alkonyatkor is átmegyek a szemközti kis templomba, amelynek harangütéseit hallgatom éjszakánként, amikor nem tudok aludni, és enyéimre gondolok. Kicsiny templom ez, szerény, nem hivalkodó, de kedves, meghitt is immár nekem. A megnyugtató magamba szállás perceit jelenti, ha be-

hátulról fejbe lötték, a lövedék a bal oldalán hatolt a koponyába és az arcon keresztül távozott. A megmenekülését követően a temesvári kórházban gyógykezelték 1944.11.05. és 1945.03.24. között. A Temesváron részére először kiállított Dovoda (Dovadā) (No. 1024.) dátuma: 1944.11.02. Daszkal Béla megmenekülését igazoló dokumentumok, köztük a kórházi zárójelentése fiának, Paul Daszkalnak (Temesvár) a tulajdonában vannak.

65 N. n.: *Ein neues Katyn in Jugoslawien. 2000 Arbeitsdienstler durch Genickschuss ermordet.* [Egy új Katyn Jugoszláviában. 2000 munkaszolgálatos tarkólövessel való megölése]. *Temesvarer Zeitung* 1. évf. 1944. november 8. 3. p. A szintén Temesváron megjelenő magyar nyelvű napilapban is megjelent egy hosszú anyag „Dászkal Bélá”-val. Halász Jenő: Tetemrehívás kétezer halott fölött. Mi történt a cservenkai téglaszáritóban? *Szabad Szó* 1. évf. 9. sz. 1944. november 11. 4. p.

66 Lásd erről: *Csapody Tamás: A cservenkai tömeggyilkosság.* ZsTSzE, Budapest, 2014. <http://mek.oszk.hu/16700/16793/16793.pdf>; Csapody Tamás: Német nyomozás a cservenkai tömeggyilkosság ügyében. *Fons* 24. (2017) 2. sz. 143–222. http://www.fonsfolyoirat.hu/images/fonsanyagok/Fons/2017_2.pdf. (utolsó letöltések 2019.07.01.).

húzódok a boltív alá, szokott helyemre, a Máriácska szobrával szemben. Végig gondolok Mindannyiukra — akiket Isten óvjon — s akiket, ki tudja? – látok-e még?

November 11. szombat

[...] Amikor a „második lépcsőben” útnak indultunk Borból, mindent, ami nélkülözhetőnek látszott, kiraktunk a hátizsákba. Helyette inkább ennivalót pakoltunk be, mert kenyeret, szőlőlekvárt adtak bőven. Hiszen már úgysem tudták a németek a készleteket elszállítani. Még a szemüvegemet is otthagytam, hogy minden fölös súlytól megszabaduljak. Itt azonban írás-olvasásnál már nélkülöztem a pápaszemet, bementem hát egy optikushoz. Megbeszéltük, hogy mire van szükségem. Azután keretet választottam, lapos pénztárcámra gondolva a legolcsóbbat.

„Ne törődjön az árával — mondta bizalmasan — ez Önnek a magas orrnyergéhez nem felel meg!”

És elővett egy könnyű, finom keretet, amely lamellákkal az orr két oldalán nyugodott. Amikor kész lett az okuláré és átnyújtotta, így szólt hangsúlyosan:

„Viselje egészséggel!”

Megköszöntem. Még hosszú évek múlva is ez volt a legjobb szemüvegem.

November 19. vasárnap

[...] Este Bodonyiéknál sikerült fogni Budapest I-et. De nem sok örömünk volt benne: Hungarista kívánság-hangverseny!

November 23. csütörtök

[...] Később Örleieknél voltunk kamarazenét hallgatni. Az asszonyinak, aki hegedűtanár, sikerült egy vonósnégyest összehozni a boriakból. Most rendszeresen gyakorolnak. Sajnos úgy fest a helyzet, hogy lesz idejük összeszokni. [...]

November 29. szerda

– [...] Képzeld, mi történt tegnap! – mondja [Székács Imre] és beültünk a Veneziába, hogy elmesélje. [...] A [beszállásolt orosz] pilóták korán lefeküdtek, merthogy reggel korán kell kelniük. Kilenckor már indulnak a gépükkel — mint mondták — Budapestre. Budapestre? — kérdeztem, és akkor az egyik, öklét összeszorítva — mint a római amfiteátrumokban a cézárók intettek a gladiátoroknak, hogy végezzenek az ellenfelükkel — hüvelykujjával lefele bökött.

Itt Imre szünetet tartott és rendelt még két konyakot.

— Tényleg korán keltek — folytatta —, én se sokat aludtam az éjjel. Gondol, hosszasan készülődtek. Frissen megborotválkoztak, az egész lakás szaglott

a kölnijüktől. Még a púderről sem feledkeztek meg. „Féltizenegyre — mondták, amikor elbúcsúztak — ott lesznek Pest fölött.

Imre elhallgatott, azután az órájára nézett.

– Igen,...most...

Szótlanul ittunk meg még egy pohárkával, azután elváltunk.

Holnap az oroszok kilakoltatják az összes lakót a Béga-parti házakból. Segítenem kell Békesiékhez ládákat fölvenni, hogy tudjanak csomagolni. [...] Parancsnokságok irodáit, meg tisztii lakásokat fognak itt elhelyezni.

December 1. péntek

Már reggel Békesiékhez mentem segíteni, mint tegnap is. Ideiglenesen Simonisékhoz költöznek. Rózsáéknál is és az egész házban mindenütt a boriak segítenek a kiköltözőknek cipekedni.

Érdekes, hogy senki sem panaszskodik az intézkedés ellen. Zokszó nélkül engedelmeskednek. Pedig nem csekélység éppen most, a háború végén, azoknak, akik mindeddig megőrizhették otthonukat. [...]

Este otthon csöndes volt a ház. Kern bácsi beteg. Nem tudom, mi baja. Dusika ápolgatta. Grisa⁶⁷ még itt van, Dusikával sokáig beszélgettek. Korán lefeküdtem.

December 16. szombat

[...] Tegnap egyébként is rossz napom volt. A délutáni istentiszteleten a fiúkkal találkoztam, akik elmondták, hogy a rendőrség három napos határidővel kiutasít bennünket Temesvárról. Ez annál riasztóbb, mert úgy látszik, hogy az oroszokat visszanyomták Budapestnél. [...]

December 17. vasárnap

[...] Dusika — ha úgy beszélgettünk néha — a könnyed felszín alatt nagyon értelmes, művelt, nőies, de elkényeztetett teremtes. Ahogy mondani szokták, az az úrilány, aki a kisujját sem mártja a hideg vízbe, és ezt senki nem is kívánja tőle. Gyors fölfogású és kicsit gunyoros humora van. Az intézetben, ahol nevelkedett, az évzáró ünnepélyen Rostand nyelvén alakította a „Sasfiók” címszerepét.⁶⁸ A fényképen, amit megmutatott, észbontón fest jelmezében. Rejtve feszengő, dús keblére, lábának nőiesen ívelő, kecses hajlatára árulkodón simul a merész fiúruha.

67 Grisa Scserbakov, a Kernékhez beszállásolt orosz katonatiszt, aki egyaránt udvarolt Dusikának és Teklának.

68 A „Sasfiók” a francia Edmond Rostand (1868–1919) 1900-ban bemutatott romantikus versdrámája II. Napóleonról.

Ritka tehetségét az is bizonyítja, hogy már — ötödik nyelvként — az oroszokkal is tud szót érteni. Néha kicsit léhának tűnő nagyvonalúsága mégis mindig rokonszenves.

December 22. péntek

Korán keltem, nagyon hideg volt a szobámban. Nem fűtök be már napok óta, mert Imre még szerdán Szegedre utazott. Orosz autóval ment üzletileg többedmagával. Az éjszaka havazott, fehérek a háztetők.

Az Operát tegnap bezárták. Az ember azt hinné, hogy a közeledő ünnepek miatt nem lesz egy ideig előadás. De azt beszélik, hogy az ülések plüss huzatába úgy befészkeltek magukat a tetvek, hogy minden nézőnek jut belőle.

Békesi ügyfelei megszorodtak, ketten alig győzzük a szaladgálást. Ma vittem a feleségének egy kis földísztett karácsonyfát.

Délután Örleléknél kamarazene volt. A Dohnányi-kvintettet játszották Kardos Magdával. Szép és megható volt. [...]

December 24. vasárnap

Karácsony! A város fehérbe öltözött, reggel óta hull a hó.

Levertség, állandó szorongás.

Rossz hírek Aradról, Szegedről. Megjött Imre. Azt mondja: az utakon fosztogatnak. [...]

Én itthon maradtam, inkább kívántam egyedül lenni. De Tekla értem jött.

— Csak nem fog itt egyedül búsongani karácsony estén?

Azzal kézen fogott és magával vitt.

December 25. hétfő, karácsony

A kis templom kapujához a hóban keskenyre taposott ösvény vezet a téren át.

Üres a templom. A hideg csöndben minden mozdulatlan. Az oltáron félve pislogó gyertyák fényében néma, hiábavaló, profán könyörgésbe süppedek. [...]

— Az életemért nem könyörgök... hiszen már könnyebb meghalni, mint élni... de mégis! Ha sorsom úgy hozná, hogy láthatom azokat, akik szeretnek, akikhez tartozom... adj hitet élnem! Adj türelmet, hogy jó legyek hozzájuk... adj szeretetet, hogy szálni tudjam mind, akik túlélnek majd ezt a poklot. És ne engedd, hogy ítélkezzek bárki fölött is, aki magam meg nem próbáltattam... hiszen egy vagyok velük embervoltom szégyenében... ugyanegy indulat szunnyad bennem is... Ki tudja? Jóság és erő híján mi válhat belőlem. — [...]

December 27. szerda

[...] Most egy orosz kapitány van beszállásolva Kernéknél. Dusikával már egész jól elbeszélgetnek. Este átmentünk vele Bodonyiékhoz. Megkínáltak, iszogattunk, és azt mesélte, hogy holnap indul Budapestre. Megadtam neki az enyéim címét.⁶⁹ Megígérte, hogy fölkeresi őket...

December 31. vasárnap

Már 3 óra tájban mindannyian együtt voltunk Rojkóéknál a szokásos bridgepartin. Érdekes, hogy ennyien összeverődünk itt, volt iskolatársak: Hollós Oli, Huszár Pali, Rojkó Anti, Székács Imre és jómagam. A kilátások ellenére is reménységgel kívántunk egymásnak — és a háziaknak — boldog új esztendőt.

Délután újból havazni kezdett, a szemem is fáj, – mindent összevéve, szomorú nap volt. Este pár percre benéztünk Bodonyiékhoz. Finom borral koccintottunk, de nem vártuk meg az éjfélt. A fiatalok ott maradtak. Én a Kern-házaspárral otthon szilvesztereztem.

Ilyenkor észreveszi az ember, hogy nem csak régen meghalt, de már el is van temetve.

1945. január 3. szerda

Liza — Matild mama cselédlánya — délben kisírt szemekkel újságolta, hogy összegyűjtik a svábokat, egyelőre az iskolákba, azután viszik őket Szibériába. Délután magam is láttam a városban. Az iskolák emeleti ablakaiban férfiak szoronganak, kiáltoznak az utcán álldogáló hozzátartozóiknak, barátoknak, akik integetnek, tolonganak és igyekeznek egymást túlkiabálni.

Át is fáztam, hazasiетtem, jó volt rejtett készletemből húzni egy kicsit.

– Az a szegény — mondja Matild — ül a szobájában és zokog.

– Kicsoda? — kérdem.

– Hát Liza! ... Schüssler Liza! — teszi hozzá, mintegy magyarázatul. — Még szerencséje, hogy itt aludt az éjjel. Elvitték az egész családját. Most kér, hogy itt maradhasson...

Te Úristen! Hát soha, soha nem ér véget a gyalázat?

Január 10. szerda

Már három éjszakát töltöttem Bodonyiéknál.

Első este Tekla igazán kedves volt. Éreztem, hogy szívesen lát. [...]

Egyik este sokáig beszélgettünk kettesben. Egy férfiról mesélt Tekla, aki el akarta venni, de ő nem akart hozzámenni a nála majdnem húsz évvel idősebbhez.

69 Budapest, Erzsébet krt. 27. A korábban említett MDAM Igazolvány adatai szerint.

— De az a fiú, akibe szerelmes voltam, csak 23 éves volt. Én akkor 17, és tudja, azt még sohasem éreztem. Nem voltam képes elválni tőle. [...]... de ennek is vége lett. A fiú keresztény volt. Tudja? Anyám!... — és lemondón legyintett.

Január 12. péntek

[...] Még mindég tart a svábok összeszedése. Azt mondják, már több vonatra valót elvittek belőlük. Olyat is hallani, hogy az orosz harctérről visszatért munkaszolgálatosokat, akik — nem tudván továbbmenni Budapestre — erre dél felé törekedtek, összeszedték, és most fogolyként viszik vissza őket Oroszországba. [...] Mióta itt van a major Kernéknél, nagy segédletével és a folytonos vendéglárással, Bodonyiék lakója lettem. De nem csak én fészkelődtem be az ő otthonukba — Tekla is az én gondolataimba.

Január 13. szombat

A major engedélyt kért — és kapott — Matild mamától, hogy itt ünnepelhesse barátaival az orosz újévet. Hát ez nem csekélység! [...]

Kimegyek az előszobába. Matild a reszketve szípozó Lizát csitítgatja. Román rendőrök jöttek érte, el akarták vinni. A major elkergette őket. [...]

Január 14. vasárnap

Bódultan ébredtem. Tekla újságolta, hogy Lizát az imént elvitték a rendőrök.

Akiben az igazságérzetnek egy szikrája él, az csak boldogtalan lehet ezen a földön.

Január 18. csütörtök

Házi hangverseny Örleieknél. Teklát is hívtam — ismeri a háziasszonyt —, de nem jött el.

Hideg, fehér tél. A háztetőket vastag hó borítja. Az ablakon át nyalábokban ontja fényét a délutáni nap. Kényelmes, meleg otthon. A széles üvegajtó kitarva teremmé bővíti a szobákat. Ismerős, baráti társaság, meghitt hangulat és zene... zene... Mozart, Schubert, Schumann, a zongoraötös, amit Magdával⁷⁰ annyiszor játszottunk... Mi lehet Vele? Él-e még? Látom-e még? Lesz-e még részünk ilyen emelkedett, tiszta, együttes örömben? Érdemes volt mégsem megdöglölni Borban? Vagy a cservenkai tömegsírt elkerülni? Istenem! Ha tudnám, mire tartottál meg! Vagy tán jobb is, ha nem tudom, mi vár még rám. Miért van ez, hogy nekem

70 Felesége: Federer Magdolna budapesti zongoratanárnő.

ez mind kijut? Ő meg talán, ki tudja hol, szenved, éheznek vagy fázik, beteg vagy — kínozzák?

Meddig lehet ezt bírni józan ésszel?

Remélem, nem sújt azzal a sors, hogy amit megéltem, azt ne tudjam többé elfelejteni.

Január 25. csütörtök

[...] Valamelyik nap megint kellett tuikát⁷¹ vennem, mert a tükör mögül a szalonban kifogyott a rejtett készletem. A piacon utánam szólt Tekla, kedvesen kért, hogy kísérjem el. Angol órára ment.

Együtt lépegettünk és beszélgettünk, beszélgettünk... a szikrázó napsütésben szinte már meleg volt... az árnyékban még ropogott talpunk alatt a hó... de néhol már megolvadt a napmelegtől... kerülgettük a tócsákat... vakítón ragyogott belőlük vissza ránk a kék ég, s a tavában rengő fehér felhőpamacsok... a levegő tiszta volt, mint a drágakő... fény-fény mindenütt... beszélgettünk vidáman és szaporán lépegetve... mintha valami új élet felé sietnénk...

...és az angol órából nem lett semmi! [...]

Január 26. péntek

Amikor Teklához átmentem ma délután éppen Ledkóékhoz készülődtek. Dodó születésnapja van ma. Bodonyiné kért, hogy maradjak, nemsokára hazajönnek. A szobájába ment, hogy átöltözzön és egyedül maradtunk Teklával. Megcsókoltam. [...]

Január 27. szombat

Reggel süteményt és italt vásároltam. Délutánra meghívtam a fiúkat. Hiszen már én is voltam majdnem mindegyiküknél. Kernék szívesen beleegyeztek. Dusika, mint háziasszony, kedvesen rendezgetett, teát készített, a nagy ebédlő egyik sarkában tálalt nekünk.

Hívtam Teklát is, de ő nem jött át.

Nincsen már az az összetartás a fiúkkal, ami volt közöttünk ideérkezésünk-kor. Különböző tájékozódások, külön útitervek. Mindenki másképpen ítéli meg a helyzetet. Sok a hírforrás, a harctéri eseményeknek is számtalan változata van.

Szirmai Zsolt, Weidmann Gyuri már tükön ülnek. Mindkettőjük felesége pici gyerekekkel maradt otthon. (Gyuri még nem is látta a fiát, csak Borban kapta a

71 Somló Béla következetesen a „tuika” megnevezést használja, ami alatt ő szilvapálinkát ért. A „tuika” a szilvapálinka orosz megnevezése, ami románul: tuică.

levelezőlapot, hogy gyermeke született.) Szabó Gyuszit hollandus felesége Rotterdamból Budapestig kísérte el, most ott várja őt három gyerekével. [...]

Elhatározásra jutni nagyon nehéz, nem is sikerül. De legalább hallottuk egymás véleményét.

Február 1. csütörtök

Délelőtt fölkerestem Ledkó Bandit, Bodonyiék vejét, a nyilvános orvosi rendelőben. [...]

— Legyünk őszinték, Bélám, te ajánlottad ezt tegnap, [...] a semita lélek rögeszméje, hogy az élet szép, a világ jó és az ember a hitben üdvözülhet. Holott a valóság az, hogy az élet olyan, amilyen, a világ se nem jó, se nem rossz, és nekünk benne kell élni, ahogy lehet.

— Ami a zsidóságot illeti, magam is azt hiszem, semmi sem jellemzőbb rá, mint hogy kitalálta a kereszténységet.

— Kétségtelen, hogy a zsidóság nem faji, hanem szellemi kategória. Hiszen vannak orosz, lengyel, német, spanyol, arab, sőt néger és abesszin zsidók is. Még egy-két emberöltő, és faji megkülönböztetésről beszélni épp oly komolytalan játék lesz, mint, mondjuk, szappanbuborékokat gyűjtögetni.

Amikor búcsúzóul kezet szorítottunk — „köszönöm a barátságodat és kívánom, hogy a józansággal kibírjad az életet!” —, mondtam Bandinak. [...]

Február 3. szombat

[...] Estefelé Tekla mamája hazajövet beszólt hozzánk — roppant csinos volt —, hívott át mindannyiunkat.

És valóban, az öregek vacsora után Imrével együtt átmentek. Én itthon maradtam — és Dusika is. Valahonnan előkerített egy kis üveg tuikát — sajnos, az is csak félig volt —, de azért hamarosan olyan jókedvünk kerekedett, hogy amint beszélgettünk, beszélgettünk — bármi került szóba, mindenem remekül mulattunk. Amikor pedig Dusikának eszébe jutott, hogy odaát biztosan várnak bennünket, és hozzátette: „... azt hiszik, hogy mi unatkozunk!...” [...]

Nem hallottunk sem ajtónyitást, sem lépteket. Imre, úgy látszik, tüstént fölismerte a helyzetet, ami nem lehetett nehéz egymásba feledkezett tekintetünk és az üres tuikás üvegek láttán. A fotelhez lépett és csak az utolsó pillanatban, magam előtt is rejtélyes biztonsággal, kaptam el ütésre lendült karját (balkezes volt). De rögtön ismételt jobbal, ezt már nem tudtam kivédeni, és a pofon ott ült Dusika égő arcán. [...] Dusika csak ült és sírt.

Még senkit az életben ilyen gyönyörűen sírni nem láttam. Nem torzultak el vonásai, sőt, valami angyali, átszellemült, finomra szűrt mosoly ült rajtuk, és a

könnyei, mint a kristálytisztá drágakövek peregtek végig ezen a bánatos arcon... mit bánatos! Maga a „Bánat” ült ott, a sértett ártatlanság kiszolgáltatva, és én úgy vele éreztem, mintha a saját szívem, a meztelen, vérző szívem ült volna ott a fotelben. [...]

Ez tette bizonyossá azt is, hogy ami bekövetkezett, mentes volt minden eleve elhatározástól, mindenki részéről. Mert most Matild mama fölsegítette Dusikát a fotelből, és mintegy kimentve Imre harci közelségéből, betuszkolta őt az én szobámba. Utána beterelt engem is, és ránk csukta az ajtót. [...]

Odaléptem Dusikához, aki könnyein keresztül mosolygott rám, ahogy ott ült a kerek dohányzóasztalka mellett, följe hajoltam és szájon csókoltam. Ezt amolyan gyöngéd, bűnbánó, bocsánatkérő csóknak szántam. De mozdulatomban több volt a lendület, mint a szándékban. A szőnyeg, a parkett, a szoba — a tér és az idő elúszott körülöm, átváltott valami forró, vonagló őskáoszba, ami pillanat alatt eláradó, piros lobogással tombolt bennem. [...]

De van-e egyáltalán zavartalan boldogság a világon? Nincs, soha, sehol! Azaz hogy igen, volt, csak éppen erről lehetetlen számot adni, és arról, hogy meddig tartott. Semmi esetre sem azon túl, amikor bombadörejrel leszakadt az ágyunk egyik deszkája a matrac alatt. [...]

Másnap új korszak kezdődött.⁷² Dusit 500 év előtt megégették volna. Megbabonázott.

Nem tudhatjuk, hogy mikor tesz jót velünk a sors, amikor ad valamit, vagy amikor elvesz.

Mintha mindenki, az egész család, megváltozott volna. A mama féltékeny. Engem félt Dusitól, vagy Dusit félti tőlem? [...]

Ma nem mehetek sehova, razziák vannak a városban. Sokat beszélgetünk kettesben, amikor csak lehet, de mindig megzavarnak. Dusi azt mondja: szeret. Talán igaz is. Hiszen a könnyek nem hazudnak. Hilda a barátnője — talán ott együtt lehetünk valamelyik nap, ha még van idő.

Február 9. péntek

Szirmai Zsolt, Szabó Gyuszi, Huszár Pali ma elindult haza.

Még el kell köszönnöm egy pár helyen. Imre derék fiú. Szerzett nekem három 2 kg-os patent bödönt. Lekvárt, zsírt, cukrot fogok vinni bennük haza. Vagy csak azért segít, hogy menjek már? Matild egy kiló szalonnát vett a részemre. [...]

Dusi rosszul van, beteg, délután orvoshoz megy. A látogatásról Hildánál le kell mondanunk.

72 A napló folytatólagos, bár az itt leírtak a következő naphoz tartoznak.

Február 20. kedd

Palival és Miklóssal abban állapodtunk meg, hogy legkésőbb pénteken indulunk.

Tekla mamája meghívott ma ebédre — búcsúzóul mimózát küldtem neki is —, megköszöntem, de nem fogadtam el a meghívást. Nincs már időm semmire. [...]

Február 22. csütörtök

[...] Sokáig villamosoztunk. Külvárosi utcákon mentünk gyalog. A vasút mentén romos palánk mögött hosszú szerelvény. A vagonok platóin ágaskodó, orosz légvédelmi ágyuk. Végül a földszintes házak szűk sora között Dusi hol az egyik, hol a másik oldalára kér, hogy úgy kísérjem.

Megérkeztünk. Hilda szűk konyhájából lefüggönyözött szobába lépünk. Nem régen fűthetett be a kis vaskályhába. A tözegtéglák nem sok meleget adnak. Rárok az egész kannával. A falak nemsokára izzadni kezdenek. [...]

Hilda arra kért, hogy csak sötétedés után menjünk el. Már csak a rozszant kályha résein keresztül a pirosuló parázs világítja meg a szobát. [...]

— Boldog vagyok és szomorú... és ez olyan szép!...

— Te olyan idegfeszültségben élsz... jót tenne neked, ha kisírnád magad...

Nyakára fűzöm az amulettet, de nem engedi...

— ...pedig azt szeretném, hogy szerencsésebb légy, mint eddig.

Sírva fakadt és elfogadta. [...]

Február 23. péntek

Tíz órára a vasútállomáson kell lennem. Dusival — Grisa miatt — alig tudok beszélni. Csak félszeg búcsú... mindenkitől... a szívem fáj... [...]

A vonat Aradig megy egyelőre. Három személykocsiból áll. Később tehervagonokat is kapcsolnak hozzá. Mire betolják az állomásépület elé, már tele van emberekkel. Pali valahogyan befurakodott az egyik boksza és az ablakon át föladjuk neki a hátizsákjainkat. A tömeg nyüzsgő, áramlik, szaporodik. Miklós bemászik az ablakon, és helyet szorít magának.

Érdeklődöm a forgalmistánál, hogy mikor indulunk. Még van idő bőven. Utánamegyek a forgalmi irodába, sikerül vele szót értenem. Minden maradék lejemet odaadom, és arra kérem, hogy telefonálhassak a városba. Ahogy íróasztalánál ül, szó nélkül hátranyúl, a mögötte lévő falba nyíló kis ablakból kiveszi a telefonkészüléket, és elébem teszi.

Kernéket hívom.

— Halló! — Lidia Alexandrovna?⁷³

Egy kis hallgatás, és mosolyos hangon szól:

– *Dá, eto já.* (Igen, én vagyok.)

– *Já tyejbá ocseny ljubil...* — (Nagyon szerettelek...)

Egy kis csönd... egy kattanás... és vége.

Négy hónapja készülődünk, és mégis, milyen hirtelen történt ez az elszakadás. Este Aradon egy vasúti munkás házában találunk szállást.

Másnap egy aradi kis vendéglőben ebédelünk. Postára adunk Temesvárra írt levelezőlapokat. A fiúk a „Joint” irodájába is bementek. Úgy volt, hogy itt töltjük az éjszakát is. De én találtam az állomáson egy este Szolnok felé induló román katonavonatot és azon egy üres vagonot. Még maradék széna is volt a padlatán, alighanem a szállított bálákából hullott ki. Elhoztuk málhánkat a vasutastól, és befészkelődtünk a vagonba. [...]

Volt időnk ráeszmélni, hogy mily mérhetetlen sokkal maradtunk adósai annak a városnak, amely visszaadott bennünket az életnek, otthont nyújtott a hontalan-ságban, és még a rég elfelejtett örömök ízét is felidézte. [...]

Remény, kudarc, megbánás, szégyen — minden föloldódik az idő tengerében és belesimul a végtelenbe... [...]

Hajnalban érkezünk Szolnokra. Ez a vonat nem megy tovább. A vasútállomás, műhelyek, raktárak, a közelben volt házak, ez mind romhalmaz. Dnyipro-petrovskz lebombázott, összedőlt házsoraira, utcáira emlékeztet.⁷⁴ Embert alig látni. Lesz itt még újra élet valaha?

A tovább indulás bizonytalan. Beljebb megyünk a városba. Siralmas látvány mindenütt. Egy tér sarkán szekérről krumplit árulnak. Az egyik háznál tojás kapható, 3 pengő egy darab.

Estefelé, már sötétedés után, ülőhelyet is kapunk egy állítólag Pestre induló személyvonaton. Bóbiskolás a sötétben, meg-megállunk a nyílt pályán. Valami megnyugtató van abban, hogy már magyar földön vagyunk.

Február 27. kedd

Még alig szürkül a hajnal.

A dőcögő vonat hosszabban áll — Kőbányán vagyunk. Majdnem otthon. Át kell szállni. Álmos botorkálás után a közelség tudata föl villanyoz. Rákosrendezőig

73 Somló Béla a naplójában több helyen így hívja Dusikát.

74 Dnyipro-petrovskz ukrán nagyváros, Kijevtől délkeletre. Somló Béla a pécsi gépkocsiosztály IV/2. tdk. oszlop gépkocsivezetőjeként látta a németek által szétlőtt várost 1941 novemberében–decemberében.

megy a vonat. Megbeszéljük, hogy onnan, amint virrad, együtt bemegyünk a Nyugatiba.

Rákosrendező — megállunk — mindenki fészkelődik. Hogy málhánkat a sötétben összeszedjük, fölhattintom a zseblámpámat. Vesztemre! Máris rám mordul egy nyers hang:

— *Dáváj lámpu! Dáváj szjudá!*⁷⁵

Azt hiszem, jól sejtettem, hogy vitatkozni nem ajánlatos. Kiszolgált végig derék kis lámpám, most már talán nélküle is hazaérek.

Ahogy leszállunk — a fiúknak szólok, hogy várjanak —, előre sietek a mozdonyhoz. Magasról beszél velem a vezér, de jóval biztat: megpróbál bemenni a Nyugatiba. Ha sikerül, ez lesz az első szerelvény, amelyik bejár a csarnokba. Visszakapaszkodunk a lépcsőkre, és döcögve, lassan, az áttetszővé váló ég alatt, kattogó váltókon keresztül percek múlva fáradt pöfögéssel megállunk a királyi váróterem előtt.

A téli reggel sötétje nem biztat sietésre. Letelepedünk a csarnokban egy padra. Elhatározzuk, mert Miklósék, nővérevel együtt, itt a közelben laknak, elkísérjük. A megbizonyosodás közelsége, mert nem tudhatjuk, hogy mit tartogat, az kényszeríti ránk ezt a feszült, makacs késlekedést. Máris itt toporgunk Miklósék kapuja előtt — egy perc —, és berobog. Nővére itthon van, búcsúznak és megyünk tovább.

Pali sem lakik messze, őt is elkísérem. És nem hiába! Felesége, kisfia megvannak, itt vannak, és Zsuzsi tegnap találkozott Magdával: az egész családomban együtt van a Körúton, az irodámban.

Nem sietek. Annyi képzelődés után, barátkozva a valósággal, nézelődve balagok a széles, szutykos hóval borított Körúton.

A kociút közepén kunkorodnak a leszakadt villamos vezetékek. Jobbról-balról üresen ásítózó üzletek, kiégett portálok. Üszkös, roncsolt falú házakon nincsen egy ép ablak. Soknak a helyén tépett üreg tátong. Néhol egész emelet sor tűnt el, vagy a földszintig érő hézag romjai az utcán hevernek. [...]

Némelyik ház kapuján, vagy portálmaradványon cédulák vannak kifüggesztve. Megnézek egyet:

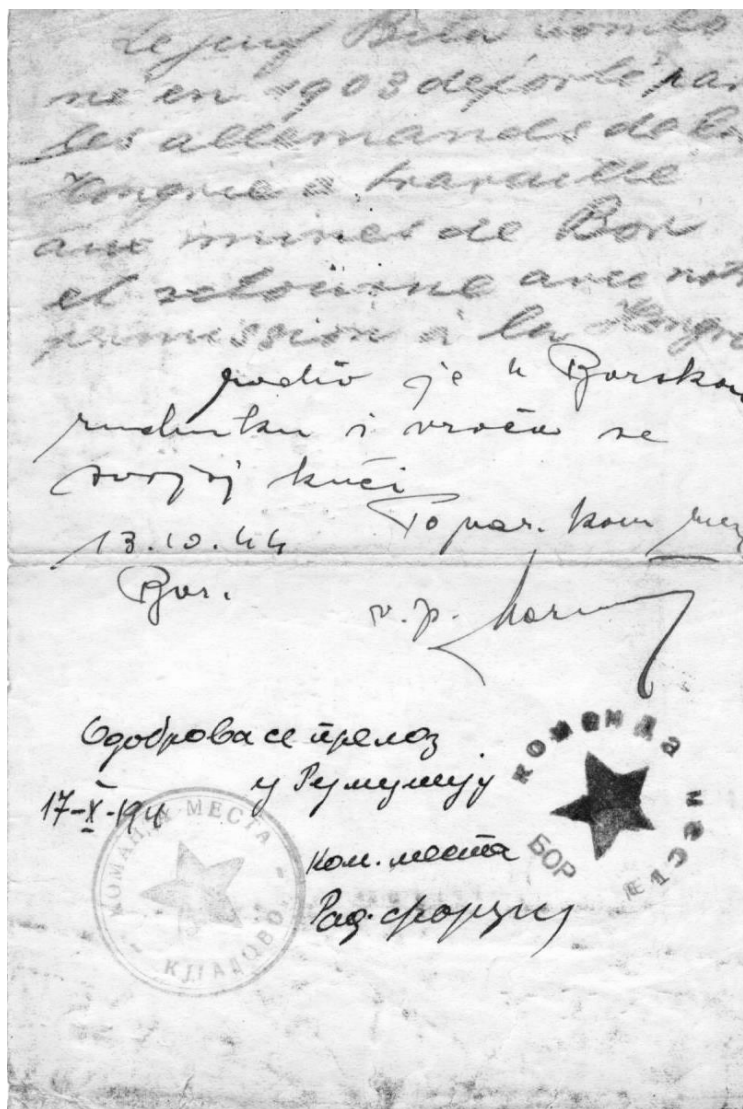
„Halottját kiásom, újból eltemetem élelemért. III. em. 22.”⁷⁶

Egy másik:

„Középkorú nő férjhez menne, férjének teljes ellátást biztosít.”

75 Давай лампы! Давай сюда! [Add a lámpát! Add ide!]

76 Dr. Somló Béla és Dr. Somlóné Federer Magda okl. zongoratanár címe 1949-ben: Budapest, VII. kerület, Izabella tér 5. (ma: Hevesi Sándor tér 5.).

7. kép. Somló Béla Borban (1944. 10. 13.) és Kladovóban (1944. 10. 17.) kiállított, Somló Béla általa franciára lefordított igazolványa.

Sántháné Koczka Márta jogutód tulajdonában, Debrecen

Hát éhezik ez a város?!

És egyre lassítva, tovább — tovább... végre a kapunkhoz érek.

Azon is cédula fehérlik. Olvasom:

„Aki helyet ad tűzhelyén káposztámnak, belefőzheti gombócát. II. emelet 17.”

Hát, ha van káposzta és van gombóc is — teli hátizsákomra gondolva —, föllobban bennem a bizalom a jövőndőben...

...mert nincs másképp: Isten a tenyerén hordott bennünket.

Tartalom

Tanulmányok

Sipos András

Budapest I. világháború előtti külföldi kölcsöneinek
rendezése 1922–1925 273

Keglevich Kristóf

A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium működése
Ozorai Frigyes igazgató idején (1918–1934) 301

Közlemények

Kulcsár Beáta

„Magyar szabadállam” A Kunene torkolatvidékén?
*Gubicza Gáspár szegedi lakos javaslata a román
külügyminiszternek a kisebbségi magyarság afrikai
kitelepítéséről (1938)* 331

Csapody Tamás

A naplóíró Somló Béla
*Egy katona, majd munkaszolgálatos bácskai, oroszországi,
bori és temesvári naplói, 1941, 1944* 339

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vő., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.